

ՀԱՄԼԵՑ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆՈՒ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԵՐԸ,
ԱՐՎԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ**

9(47.925)

հ-42

հշ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ,
ԱՐՀԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

6427

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐ.Ք. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
204

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
204

Signature

ԵՐԵՎԱՆ - 2020

**Հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը**

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա.Ա. Մելքոնյան

Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա.Մ. Հակոբյան,
պ.գ.թ., դոցենտ Հ.Կ. Սուքիասյան

Հարությունյան Համլետ Մալխասի

Հ 422 Երևանի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը, ար-
հեստներն ու առևտուրը / Հ. Հարությունյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտ, 2020.- 241 էջ:

Աշխարհությունում արխիվային վավերագրերի, փճակագրական
տվյալների, մամուլի և գիտական գրականության հիման վրա քննարկ-
վում են Երևանի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագրին,
տնտեսական կյանքին վերաբերող խնդիրները:

Նախատեսված է Հայաստանի նոր ժամանակների պատմությ-
յամբ զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վերջին տասնամյակներին հայ պատմագիտությունը լուրջ
հաջողություններ է արձանագրել Հայաստանի պատմական
ժողովրդագրության խնդիրների ուսումնասիրության բնագա-
վառում: Լույս են տեսել բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք
լույս են ափոում ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ
Արևելյան Հայաստանի տարբեր նահանգների ու գավառների
պատմաժողովրդագրական պատկերի վրա և ունեն ոչ միայն
գիտական, այլ նաև ճանաչողական ու քաղաքական մեծ նշա-
նակություն: Այդ հետազոտությունները կարևոր են հարկապես
թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարի տե-
սանկյունից:

Այդ իմաստով հույժ արդիական է պատմագիտության դոկ-
տոր, պրոֆեսոր Համլետ Մալխասի Հարությունյանի սույն աշ-
խարհությունը՝ նվիրված Երևանի նահանգի պատմաժողովրդա-
գրական հիմնահարցերին: Գաղտնիք չէ, որ այսօր Ադրբեջանի
իշխող վարչակարգը, գործի դնելով ահռելի ֆինանսական մի-
ջոցներ, պետական մակարդակով կեղծում է ոչ միայն Արցախի,
այլ նաև Հայաստանի Հանրապետության տարբեր տարա-
ժաշրջանների՝ Սյունիքի, Վայքի, Տավուշի, ինչպես և Այրարատ
աշխարհի պատմությունը: Ադրբեջանական կեղծարարությունը
հասել է այնպեղ, որ անգամ մայրաքաղաք Երևանը ներկայաց-
վում է որպես ադրբեջանական քաղաք, իսկ Մայր Աթոռ Սուրբ
Էջմիածինը՝ աղվանական-ադրբեջանական հոգևոր-եկեղեցա-
կան կենտրոն:

Արցախի 1918-1921 թթ. պատմության վերաբերյալ հայերեն և անգլերեն լեզուներով ծանրակշիռ աշխատությունների հրատարակումից հետո ներկա հետազոտությամբ Համլեյր Հարությունյանը շարունակեց ադրբեջանական կեղծարարության բացահայտումները:

Մենագրության մեջ հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է 1828 թ. Երևանի և Նախիջևանի խանությունները Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռուսական իշխանությունների վարած վարչատարածքային վերափոխումների քաղաքականությանը, 1849-1850 թթ. Երևանի նահանգի ձևավորման գործընթացին:

Գիտաքաղաքական նշանակությամբ առանձնանում է աշխատության երկրորդ գլուխը, որն ամբողջապես նվիրված է նահանգի ժողովրդագրական պատկերի վերլուծությանը: Հարությունյանը հարուստ աղբյուրագիտական նյութի քննությամբ ներկայացնում է ռուսամասիրվող նահանգի բնակչության տեղաբաշխումը, տեղաշարժերը, դրանց սոցիալ-քաղաքական դրդապատճառները, ազգային, սեռատարիքային կազմը XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին: Հատուկ ուշադրություն է հարկացվում Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով դեպի Երևանի նահանգ արևմտահայ զանգվածների տեղաշարժի հարցերին:

Աշխատության երրորդ գլուխը ներկայացնում է նահանգի տնտեսական կյանքը՝ արհեստները, առևտուրը, արդյունագործությունը, Արևելյան Հայաստանում ազատ շուկայական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը և այլն:

Ավաղ, փորձառու պատմաբանին, մեր երկրի իսկական հայրենասեր քաղաքացուն և թանկագին գործընկերոջը բախտ չվիճակվեց տեսնել սույն աշխատության հրատարակությունը: Դաժան մահը կտրեց նրա կյանքի թելը՝ անավարտ թողնելով

Համլեյր Հարությունյանի հեղինակությամբ լույսընծայվելիք նորանոր աշխատություններ: Տպագրության հանձնելով սույն մենագրությունը՝ ինստիտուտի գիտական անձնակազմն իր համար ներդրումն է ունենում գիտական-գործընկերոջ մտքի արժանիք՝ Երևանի նահանգի պատմաժողովրդագրական խնդիրների ռուսամասիրությունը հետազոտողների ու ընթերցող լայն հանրության սեփականությունը դարձնելու և հեղինակի պայծառ հիշատակը վառ պահելու գործում:

Աշոտ Մեղրոնյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն,

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ:

ՆԱՀԱՆԳՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ

ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ

ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ

(1827-1917 թթ.)

1. Երևանի և Նախիջևանի խանությունների վարչական կառուցվածքը և կառավարումը Ռուսաստանին միանալուց մինչև 1849 թ.

Անդրկովկասի և Արևելյան Հայաստանի¹ միացումով Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը բովանդակային առումով թևակոխեց որակական նոր փուլ:

Տարածքային նվաճումների հետ մեկտեղ կայսրության զարգացման շահերը պահանջում էին ձեռնարկել և իրականացնել պետության քաղաքական և տնտեսական հիմքերի ամրապնդման միջոցառումներ, որոնք արմատական փոփոխություններ պիտի

¹ Արևելյան Հայաստանը վարչաաշխարհագրական առումով ընդգրկել է Երևանի նահանգը, Արցախը, Սյունիքը, Լեռնային Գանձակը, Լոռին, Փամբակը, հայկական Բորչալուն, Ջավախքը, իսկ 1878 թ. հետո նաև՝ Կարսի մարզը: Սույն աշխատանքում մենք ուսումնասիրության նյութ ենք դարձրել միայն Երևանի նահանգը: Արևելյան Հայաստանի հիմնական տարածքն ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանություններում, իսկ Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն և Շամշադինը՝ Զարթի-Կախեթի միացյալ թագավորության մեջ: Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս բոլոր խանությունները ենթակա էին շահնշահի գերագույն իշխանությանը: Յե՛ս *Հայոց պատմություն*, հ. III, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 179:

մտցնեին նորագրավյալ տարածքների վարչատարածքային կառուցվածքում և բնակչության սոցիալ-տնտեսական և մյուս հարաբերություններում:

Դրանք նորանվաճված երկրամասում ամրապնդվելու և այն ամբողջովին յուրացնելու ուղիների հարցում Ռուսաստանի կառավարության ունեցած պատկերացումներն էին, նրա որդեգրած քաղաքականությունը:

Անդրկովկասի երկրամասում այդ խնդիրների լուծումն ուներ առանձնահատուկ բնույթ: Նախ, անհրաժեշտ էր վերջ տալ հավատակից և ցեղակից տիրապետողներին փոխարինելու եկած քրիստոնյա Ռուսաստանի հանդեպ տեղի մահմեդական բնակչության թշնամանքին ու ատելությանը: Կար ևս մեկ բացասական գործոն: Պարսկա-թուրքական դարավոր տիրապետությունը Անդրկովկասի ժողովուրդներին, այդ թվում և արևելահայությանը տնտեսապես շահագործելուց, կեղեքելուց, ազգային ու կրոնական բռնաճնշումներից և ստորացումներից բացի, նրանց վարժեցրել էր այնպիսի ապրելակերպի, երբ պետաիրավական և տնտեսական հարաբերություններում օրենքի իշխանության փոխարեն գործում էին հիմնականում մոաուլման ժողովուրդների ազգային կենսակերպին և գոյածնին հարիր հոռի բարքերն ու սովորույթները: Այդ վիճակը շարունակվում էր նաև երկրամասը Ռուսաստանին անցնելուց հետո: Երևույթների նման ընթացքը, անշուշտ, իր հետ բերում էր անկայունություն ու խառնաշփոթ, պետականության հասկացության թերի ըմբռնում, ինչը կարող էր վտանգել երկրի կայունությանը և կայսրության հարավային սահմանները հեշտ խոցելի դարձնել արտաքին թշնամիների համար:

Տնտեսական տեսանկյունից ևս խնդիրն ուներ արդիական հնչեղություն: Նվաճված տարածքներում տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական հնացած համակառույցի փոխարեն

ռուսական վարչաձևեր և օրենքներ մտցնելով, գործի էին դրվում հաստատուն օրենքներ հարկային դաշտում:

Ռուսական իշխանությունները գիտակցում էին ստեղծված վիճակն արագ հաղթահարելու անհրաժեշտությունը: Գեներալ Իվան Պասկևիչը, որին հանձնարարված էր Անդրկովկասում, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու իրավասությունը, 1830 թ. ապրիլին Նիկոլայ Ա-ին գրած նամակում նշում էր, որ Անդրկովկասում ռուսական վարչաձևերի և օրենքների տարօրինակ խառնուրդ է ստեղծվել վրացականի և մուսուլմանականի հետ, հարկերի գանձման սխառն մեթոդներն են, պաշտոնատար անձանց իրավունքների ու պարտականությունների մեջ գոյություն ունի անորոշություն¹: Միասնություն չկա ո՛չ կառավարման ձևի, ո՛չ օրենքների և ո՛չ էլ ֆինանսական սխառն մեջ: «Չարիքի արմատը, - գրում է նա, - գտնվում է հենց քաղաքացիական մասի կառավարչության մեջ»²:

Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանակների տեսակետն էր. «Անդրկովկասը կապել Ռուսաստանի հետ քաղաքացիական և քաղաքական կապերով իբրև մեկ մարմին և ստիպել տեղի բնակիչներին խոսել, մտածել և զգալ ռուսաբար»³:

Այսպիսով, Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխություններ անցկացնելու խնդիրը կայսրության շահերից բխող կենսական անհրաժեշտություն էր: Հարց է ծագում. Ռուսաստանի կառավարությունը ինչպես էր պատկերացնում այս գործընթացը և մաս-

¹ Պարսկաստանում կառավարման տիրող վարչաձևը ռազմական բռնապետությունն էր: Պետության մեջ շահի, իսկ խանություններում խաների իրավունքներն անսահմանափակ էին: Նրանց քմահաճույքից էր կախված հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 180:

² Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1979, էջ 67-68:

³ Колониальная политика Российской империи в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I, М.-Л., 1936, с. 21.

նավորապես ի՞նչ ռազմավարություն էր վարում այդ ուղղությամբ, այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է ինչից պետք է սկսեր հարցին: Հենց սկզբից նշենք, որ երկրի ղեկավարությունը փաստորեն նոր եղանակներ չկիրառեց խնդիրը լուծելու համար, այլ կենսագործեց նախկինում փորձարկված և բազմիցս կենսունակությունը ապացուցած ուղին, որն էր՝ Անդրկովկասը տարածքային վերածնունդ ենթարկելով ստեղծեց վարչատարածքային նոր համակարգ: Ընտրված ուղին դարձավ պետական քաղաքականություն, որն իր արտահայտությունը գտավ XIX դ. 30-40-ական թվականներին Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում մեկը մյուսին հաջորդող վարչատարածքային փոփոխությունների ծրագրերի փնջում: Տարածքային վերածնունդները և ըստ այդմ վարչակառավարման նոր համակարգի ստեղծումը ներկայացնում էին որպես մեկ ընդհանուր ռազմավարական ուղղություն, որն, ինչպես ենթադրում էին Ռուսաստանի իշխանությունները, թույլ կտար նորագրավյալ տարածքներն առանց ցնցումների և այլևայլ բարդությունների «ներծծել» կայսրության մեջ:

Հատկանշական է, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում՝ ռուսական իշխանությունները մասնակի վարչական փոփոխություններ սկսում են տակավին այս խանությունների ռազմակալման հետ միաժամանակ: Արևելյան Հայաստանում Ռուսաստանը, առաջին անգամ, իշխանության մարմնի տեսքով ներկայացել է 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ից, երբ գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանով ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչությունը: Ռազմավարական բնույթի սույն վարչությունը, որը կոչված էր իշխանություն իրա-

¹ Երևանի խանությունը բաժանված էր 15 մահալների՝ Կրիլովադի, Չանգի-բասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Մուրմալուի, Դարաբենդ - Փարչենիսի, Սահաթլուի, Թալինի, Սեփդի-Ախսախլի, Սարդարաբադի, Կարբիբասարի, Ապարանի, Դարաչխակի և Գյոլչայի: Նախիջևանի խանությունն Օրդուբադի շրջանի հետ միասին կազմված էր 10 մահալից: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 179:

կանացնել գրավյալ ժողովուրդների նկատմամբ, ընդամենը կես տարվա կյանք ունեցավ: 1828 թ. մարտի 21-ին կայսր Նիկոլայ Ա-ն Սենատի անունից հրովարտակ արձակեց, որով Երևանի և Նախիջևանի խանություններից և Օրդուբադի օկրուգից ստեղծվեց Հայկական մարզը: Նրանում մասնավորաբար ասված է. «...Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանություններն այսուհետև բոլոր գործերում անվանել Հայկական մարզ և մտցնել մեր տիտղոսի մեջ»¹: Այս հրամանագրի հետ աղերս ուներ Պասկևիչի կողմից ժամանակավոր վարչությունը լուծարելու մասին հրամանի արձակումը: Մարզը բաժանվում էր երկու՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառների և Օրդուբադի օկրուգի: Հայկական մարզի տարածքի փաստացի մակերևույթը կազմում էր 30 հազար քառ. վերստ, որից 1.200 քառ. վերստը բաժին էր ընկնում Սևանա լճին, 500 քառ. վերստը՝ գետեր, առուներ, ջրմուղներ, 500 քառ. վերստը՝ ճահիճներ, 200 քառ. վերստը՝ ճանապարհներ, 1.000 քառ. վերստը՝ քաղաքներ, գյուղեր, ձմեռանոցներ և այլ շինություններ և 250 քառ. վերստը՝ գերեզմաններ, դրանցից բացի. ա) 5.000 քառ. վերստը՝ պիտանի հող մերձարևադարձային բույսերի մշակման համար, 9.000 քառ. վերստը՝ հացաբույսերի մշակման համար, խոտհարք՝ 5.000 քառ. վերստ, անպիտանի հողեր և լեռնագագաթներ՝ 3.000 քառ. վերստ, աղուտներ՝ 200 քառ. վերստ, անտառներ՝ 1.000 քառ. վերստ, այգիներ՝ 125 քառ. վերստ և հացահատիկի մշակման համար 3.025 քառ. վերստ անջրդի հողերը: Մարզը հարավից սահմանակից էր Պարսկաստանին (250 վերստ երկարությամբ), իսկ արևմուտքից՝ Թուրքիային (230 վերստ երկարությամբ)²:

¹ *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа*, т. 1, М., 1833, с. 278; *Присоединение Восточной Армении к России*, т. 2, с. 566–568; *Полное собрание законов Российской империи*, II собр., т. III, 1828, № 1888.

² *Տ՝ս Դոկումենտի և մատերիալի իստորիա Բրյանսկոյ ժողովուրդի. Սոցիալնո-պոլիտիկական և էկոնոմիկական վիճակը Բրյանսկոյ ժողովուրդի*

Նորաստեղծ մարզի կառավարումը հանձնարարվեց բարձրաստիճան զինվորականներից կազմված մարզային վարչությանը¹, որի ղեկը ստանձնեց գեներալ Ճավճավաձեն, իսկ 1830 թ. մինչև 1838 թ. այդ պաշտոնը վարեց իշխան Վ. Բեհրույթովը:

«Հայկական մարզի կառավարման կանոնների մասին» 1833 թ. հունիսի 23-ին Պետական խորհրդի ընդունած որոշման համաձայն մարզում անցկացվեց վարչատարածքային նոր բաժանում՝ ձևափոխվեց նրա վարչական քարտեզը՝ Երևանի գավառը բաժանվեց չորս օկրուգների (շրջանների)՝ Երևանի², Շարուրի, Սարդարաբադի և Սուրմալուի: Իսկ Նախիջևանի գավառը՝ Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի³: Յուրաքանչյուր օկրուգ բաժանվեց ավելի փոքր վարչական միավորների՝ մահալների և գյուղերի: Վերը նշված որոշման կիրարկման առաջին քայլերից մեկը եղավ այն, որ վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները՝ խաները, բեկերը, մելիքները և աղաները⁴:

Որպես կանոն՝ նորաստեղծ վարչական կառույցներում ղեկավար պաշտոններ էին զբաղեցնում ռուսական քաղաքացիական կամ զինվորական աստիճանավորները, թեև առանձին դեպքերում նշանակվել են նաև հայեր:

Նախիջևանի և Օրդուբադի վարչական կառույցները պահպանվեցին: Հունիսի 23-ի որոշմամբ Նախիջևանի պրովինցիան և

России (1830–1870), под редакцией Н.А. Тавакаляна, Эреван, 1993, էջ 334 (այսուհետև՝ Դոկումենտի և մատերիալի):

¹ Վարչության կազմում ընդգրկվեցին երկու ռուս բարձրաստիճան զինվորականներ. մեկ հայ և մեկ մահմեդական՝ տեղական ընտրյալ դասի ներկայացուցիչներից: Կողմնակից հայ ներկայացուցիչը եղել է Ներսես Աշտարակեցին: Տ՝ս Ն. Կավալյան, *Դոկումենտի և մատերիալի*, էջ 334:

² 1833 թ. Երևանը համարվեց Հայկական մարզի վարչական կենտրոն: Տ՝ս Մ. Կավալյան, *Դոկումենտի և մատերիալի*, էջ 334:

³ Տ՝ս Ն. Շոբեն, *Իստորիկական և պատմական Բրյանսկոյ ժողովուրդի*, ՍՊԵ., 1852, էջ 448:

⁴ Տ՝ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 215:

Օրդուբադի օկրուգը թողնվեցին նայիրների կառավարման ներքո. «Նախիջևանի և Օրդուբադի... նայիրներին՝ էսքան խանին և Շխալի-բեկին, որոնց այդ վայրերում զեմստվային իշխանություն է տրված, թողնել իրենց կոչման ու պաշտոնի մեջ...»¹:

Ուղղորդվելով նշված օկրուգներում հին վարչակարգերը պահպանելու և մահմեդական բնակչության երբեմնի ազդեցիկ և թելադրող կարգավիճակը չխախտելու Ռուսաստանի շովինիստ ղեկավարության քաղաքականությամբ, տեղերում այդ քաղաքականությունը կուրորեն իրականացնող պաշտոնյաներն առանձին դեպքերում շատավելի հեռուն գնացին: Այսպես, տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների անմիջական և ակտիվ մասնակից Ա. Գրիբոյեդովը², որին խնդրո առարկա հիմնահարցը ուսումնասիրող խորհրդային բոլոր պատմաբանները, չնչին բացառությամբ, համարել են հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան, Ի. Պասկևիչին հորդորում էր Նախիջևանի 500 ընտանիք (այդ թվում ներգաղթողներից) կամովին կամ հարկադրաբար տեղափոխել այլ վայրեր և նրանց տեղը բնակեցնել մահմեդականներով³:

Այս ամենից հետևում է, որ Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի պարսկական մասում, մասնավորապես Նախիջևանում և Օրդուբադում անցկացվող ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնակի վարչատարածքային բաժանումներն ու վերաբաժանումներն ուղեկցվում էին նախկին վարչամիավորների լրիվ կամ մասնակի պահմանմամբ: Փաստորեն, Անդրկովկասի նորագրավյալ մյուս տարածքների օրինակով Հայկական մարզում ևս վարչական

նոր վերաբաժանումների ժամանակ հին բոլոր վարչական կառույցները չլուծարվեցին, և ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ դեռ ռուսական կայսրության իշխանության նոր կառույցները չէին ամրապնդվել, իսկ օրենքների կիրարկման համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ չկար, հիմն ու նորը դեռ զուգորդված էին և ներկայացնում էին հին ու նորի հակադրությունների միասնություն:

Հարց է ծագում, ինչու այնպես եղավ, որ քրիստոնյա Ռուսաստանը հավատակից հայերից առավել վստահում էր մահմեդականներին:

Նախ՝ հենց սկզբից նշենք, որ գաղութատեր Ռուսաստանի ղեկավարությունը չէր վստահում, թե՛ հայերին և թե՛ առավել ևս, մուսուլմաններին: Այդ քաղաքականության պատճառները շատ ավելի բազմաշերտ են ու խորը, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից: Առաջին, ռուսական պետության համար քաղաքական առումով շահեկան չէր, որ իր հարավային նորահաստատված և «փխրուն» սահմանը բնակեցված լիներ էթնիկական միատարր կազմ ունեցող մեծաթիվ բնակչությամբ, որն, անշուշտ, հակառուսական անջատողական տրամադրություն սնուցող գործոն էր: Երկրորդ, երկու ժողովուրդներից որևէ մեկի անհնազանդության և ապակենտրոն ձգտումների դեպքում, մյուսին հակակշռելու համար: Երրորդ, տեղի մուսուլման բնակչության համակրանքին արժանանալու, նրա վերնախավին սիրաշահելու և իր կողմը գրավելու համար: Չորրորդ, հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ մուսուլման ժողովուրդները, որպես կանոն, շատ ավելի առաջնորդվում էին ավանդույթների ու սովորույթների ուժով, քան օրենքներով:

Այսուհանդերձ, Հայկական մարզում «Կիրարկված վարչական բարեփոխումները» գրում է Գ. Գալոյանը,՝ աւառարկելի դրական նշանակություն ունեցան: Բնակչության լայն զանգվածները ազատագրվեցին պարսկական խաների թալանից ու բռնադատումներից:

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. VIII, 1833, № 62, 82.

² Ա. Գրիբոյեդովը մեծ մասնակցություն է ունեցել ինչպես Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման, այնպես էլ պարսկահայերի վերաբնակեցման աշխատանքներին: Տե՛ս **А. Берже, А. Грибоедов. Деятельность его как дипломата (1827–1829 гг.)**, Русская старина, СПб., 1874, էջ 747–748:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

րից: Հայկական մարզում սկսեցին գործել ռուսական կայսրության օրենքները, որոնք սակայն գաղութային հնազանդության մեջ էին պահում նվաճված երկրամասերի ժողովուրդներին»¹:

Անցել էր բավականին երկար ժամանակ: Ռուսաստանը հասցրել էր իր տիրապետող ներկայությունը ապահովել Անդրկովկասի երկրամասի տնտեսական և քաղաքական կյանքի կարևորագույն բնագավառներում և ուսումնասիրել նրա բնակլիմայական պայմանները, հաղորդակցության ուղիները, տնտեսական կապերը և հետաքրքրություն ներկայացնող այլ խնդիրներ:

Այս ամենը դեռ բավարար չէր երկրամասը կայսրության ամբողջական մարմնի կարկատանամաս դարձնելու, կարգ ու կանոն հաստատելու, նվաճված ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու, նրանց անջատողական տրամադրություններին վերջ տալու, ակնկալվող օգուտներ ստանալու և տերության ամբողջականությունը հավերժացնելու համար: Ռուսական իշխանությունները պետք է, որ անհրաժեշտ եզրակացություն անեին այդպիսի իրավիճակից:

Անդրկովկասում, հատկապես Արևելյան Հայաստանում սկսված գյուղացիական հակացարական զանգվածային ելույթները և շարժումները նոր սրությամբ դրեցին ոչ վաղ անցյալում նվաճված տարածքներում հրատապ բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Երկրամասում վարչատարածքային վերաձևումներ կատարելու գաղափարն անմիջական արձագանք ստացավ ռուսական կառավարության կողմից, երբ 1837 թ. Նիկոլայ Ա-ն այցելելով Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան, արժանացավ տեղի բնակչության, այսպես կոչված, անհյուրընկալ վերաբերմունքին:

¹ Պ. Գալոյան, *Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալ ստեղծագործումներում (XVI դարից – 1917 թ.)*, Երևան, 2004, էջ 183:

Ռուսական կառավարությունը 1830-ական թթ. սկսեց ակտիվացնել Անդրկովկասում բարեփոխումներ անցկացնելու իր քաղաքականությունը և դիմեց գործնական քայլերի:

Մի այդպիսի քայլ էր ցարական կառավարության կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը սենատոր Հանի գլխավորությամբ, որն Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխությունների հարցն ուսումնասիրելու և ըստ այդմ կառավարությանը եզրակացություն ներկայացնելու համար 1837 թ. ուղարկվեց Անդրկովկաս: Մեկ տարի անց՝ 1838 թ., հանձնաժողովի կողմից կառավարությանը ներկայացված զեկուցագիրը բովանդակում էր նախատեսվող վարչատարածքային փոփոխությունների ամբողջ շրջանակը: 1840 թ. ապրիլի 10-ին կայսրը վավերացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը»¹: Կառավարությունն իսկույն ևեթ ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը: Անդրկովկասը ենթարկվեց վարչական նոր բաժանման: Առաջին քայլերից մեկն այն եղավ, որ ցրվեցին նախկին բոլոր վարչամիավորները, այդ թվում տասներկու տարվա կենսագրություն ունեցող Հայկական մարզը:

1840 թ. Հայկական մարզի տարածքի վրա ստեղծվեց երկու վարչական միավոր՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառները, իսկ Օրդուբադը ստացավ գավառային ենթակայության՝ քաղաքի կարգավիճակ: Նույն տարում Անդրկովկասի երկրամասում ստեղծվեց երկու խոշոր վարչատարածքային միավոր՝ Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով և Վրաց-Իմերեթական նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնով: 11 գավառից բաղկացած Վրաց-Իմերեթական նահանգի մեջ մտցվեց նաև Արևելյան Հայաստանի երեք՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (վերջինն իր մեջ ընդգրկում էր նաև

¹ Ապրիլի 10-ի օրենքով Կովկասում տեղական կառավարումը եռաստիճան էր. տեղամաս՝ տեղամասային ատենակալ, գավառ՝ գավառապետ, նահանգ՝ նահանգապետ: Տե՛ս Գ. Евангулов, *Местная реформа на Кавказе*, СПб., 1914, էջ 18–19:

Բորչալուի շրջանի հարավային մասը և Շորազյալ-Փամբակի ամբողջ շրջանը, իսկ 1840 թ.՝ նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները՝

Ընդ որում, ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ վարչատարածքային բաժանումների հիմքում ընկած էր քաղաքական գործոնը՝ Ռուսաստանի կառավարությունը Արևելյան Հայաստանը դիտում էր որպես գրավված տարածք, որի հետ կարող էր վարվել ինչպես ցանկանար, միայն թե հավերժացներ կայսրության ամբողջականությունը՝ ի շահ նրա հետագա ընդարձակմանն ու հզորացմանը։

Այլ խոսքով՝ ազգային առանձնահատկությունների, էթնոգավանաբանական, տնտեսական և ժողովրդագրական գործոնների հետ իշխանությունները հաշվի չէին նստում։ Ըստ էության, դա կայսերապաշտական քաղաքականություն էր, որի կենսագործման ճանապարհին ամենաբիրտ կերպով ոտնահարվեցին արևելահայերի և Անդրկովկասի հայության ազգային արժանապատվությունը, կրոնաբարոյական զգացմունքները, խաթարվեց նրա ազգային-մշակութային ժառանգության շարունակականությունը։ Սա դեռ ամենը չէ։ Արևելյան Հայաստանը բաժան-բաժան արվեց։ Արևելահայությունը և կովկասահայությունը զոհաբերվեցին այդ վարչատարածքային փոփոխություններին։ Վերը ասվեց, որ հայկական տարածքների մեծ մասը մտվեց Վրաց-Իմերեթական նահանգի մեջ։ Այս

¹ 1801 թ. Ռուսաստանին անցած Փամբակի շրջանից ստեղծվեց Լոռիի գավառը։ Երևանի սարդարից կախվածության մեջ գտնվող Շորազյալի սուլթանության բնակչությունը 1815 թ. կամովին անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ։ Այս երկու շրջանների միավորումից ստեղծվեց մեկ վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորազյալի դիստանցիա (աստիճանակարգ – Հ.Հ.) անունով։ 1840 թ. այս դիստանցիային միացվեց Ախալքալաքի շրջանը և դրանց հիմքի վրա էլ ստեղծվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը սկզբից անցավ Վրաց-Իմերեթական նահանգին, իսկ 1846 թ.՝ Թիֆլիսի նահանգին։ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3151, թ. 68 (այսուհետև՝ ՀԱԱ), *ПКЭГ на 1892-й г.*, Эриван, 1891, էջ 105; *ПКЭГ на 1906 г.*, էջ 133–134; *Обзор Эриванской губернии за 1886 г.*, Тифлис, 1885, էջ 1, 3 (այսուհետև՝ *ОЭГ*)։ Г. Евангулов, նշվ. աշխ., էջ 11–13։

վարչատարածքային վերաձևումներից դժգոհելու առիթ չունեցան և Կովկասի թաթարները։ Կասպիական մարզին բռնակցվեցին Սյունիքն ու Արցախը։

Այս բաժանմանն արժե անդրադառնալ, քանզի այն շոշափում է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերություններին վերաբերող հարցեր։ Երկրամասի ժողովուրդները ռուսական իշխանությունների կողմից դիտվում էին որպես անջատողական տարրեր։ Դրանց դեմ պայքարելու միջոցը հայտնի էր՝ փորձված ու արդյունավետ՝ որպիսին էր, բաժանիր, որ տիրես։ Անդրկովկասի երկրամասը կամայականորեն վերաձևելով ցարական կառավարությունը հաշվի չէր առնում տեղական բնակչության ոչ մի սովորույթ, բորբոքում էր նրանց կրոնական զգացմունքները, բթացնում ազգային ինքնագիտակցությունը, աշխատում էր մի ժողովուրդին մյուսի դեմ լարել, որպեսզի հեշտ լիներ նրանց վրա իշխելը։

Բայցևայնպես, այդ ամենը շատ հաճախ հանգեցնում էին տնտեսական ու քաղաքական լուրջ խնդիրների, որոնք անհապաղ լուծում էին պահանջում։

Վարչատարածքային նոր համակարգից Անդրկովկասի երեք հիմնական ազգությունները՝ հայերը, վրացիները և թաթարները, խոր տագնապի մեջ էին։ Ծայրահեղորեն գրգռված էին հայերը։ Արհեստածին այս համակարգը երկրամասի ժողովուրդներին հարուցել էր այլ կարգի անհարմարություններ ևս։ Այն երկրամասի տնտեսության զարգացման համար նոր հնարավորություններ չստեղծեց, եթե չասենք, որ լուրջ դժվարություններ ու բարդություններ հարուցեց։

Անդրկովկասը՝ որպես լեռնային և տարածքով խիստ մասնատված տարածաշրջան, ռուսական կայսրության ամենադժվարամատչելի երկրամասերից մեկն էր։ Ճանապարհների ցանցը չափազանց փոքր էր և խիստ անբարվոք։ Եթե սրան ավելացնենք, որ

ծմռան ամիսներին դրանց մեծ մասը փակվում էր, ապա պատկերն ավելի պարզ ու հասկանալի կդառնա: Ճանապարհատրանսպորտային միջոցների բացակայության հետևանքով անհնարին էր դարձել աշխույժ կապ հաստատել նահանգային կենտրոնների և գավառների, ինչպես նաև վերջինների միջև: Երկրամասն առանձնանում էր յուրահատուկ բնակլիմայական պայմաններով, գյուղատնտեսական մասնագիտացման բնույթով, բնակչության խտությամբ, աշխատուժի և աշխատանքային ռեսուրսների թերօգտագործմամբ:

Այս ամենը վարչատարածքային այդ կառույցների մեջ պարտադրված ընդգրկված ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի տնտեսական զարգացման, հոգևոր-մշակութային սեփական նկարագիրը կերտելու և ազգային ինքնությունը պահպանելու համար անշրջելի վտանգ էր սպառնում:

Ի դեպ, ստեղծված տնտեսական և քաղաքական կացությունը օբյեկտիվորեն չէր բխում նաև Ռուսական կայսրության շահերից, որովհետև մի կողմից ակնկալվող օգուտները չէին ստացվում, մյուս կողմից էլ ժողովրդական զանգվածների հակապետական կրքերն ու տրամադրություններն էին բորբոքվում: Փաստորեն, Ռուսաստանի կառավարության սպասումները հետագայում չաբդարացան, ուստի և նրա իշխանությունների կողմից այլևս չէր խրախուսվում ստեղծված կացությունը: Հենց դա է վկայում այն փաստը, որ Անդրկովկասը կայսրության համար էլ ավելի շահավետ դարձնելու և նրանից առավելագույնը ստանալու ընչաքաղցությամբ ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ երկրամասը նոր վարչական վերաձևման ենթարկելու փորձված մեթոդին:

Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման և կառավարման համակարգի վերափոխման անհրաժեշտության մասին 1845 թ. փոխարքա Միխայիլ Վորոնցովն իր հաշվետվության մեջ

նշել է. «Ես զարմացած եմ, որ զգալի թվով պետական պաշտոնյաներ զանազան գերատեսչություններից աշխատատեղ ու պաշտոններ են փնտրում»: Նա նշում է նաև, որ «1840 թ., երբ կազմավորվեց Անդրկովկասի երկրամասը և բացվեցին նահանգային և գավառային զանազան աշխատատեղեր, Ռուսաստանից հրավիրվեցին շատ պաշտոնյաներ: Կարճ ժամանակամիջոցում վիճակը փոխվեց: Նրանցից ոմանք հայտնվել են ծանր դրության մեջ: Բացի դա, ամեն տարի ավելանում է Ռուսաստանի գիմնազիաներ և մյուս հաստատություններ ավարտած տեղացի մասնագետների թիվը, որոնք ձգտում են աշխատել»: Նկատի ունենալով այդ ամենը, գրում է փոխարքան, «ես կարգադրություն եմ արել Ռուսաստանից չհրավիրել պաշտոնյաներ ծառայության համար առանց բացառիկ անհրաժեշտության և առանց իմ թույլտվության»¹: Հավելենք, որ Կովկասի նոր փոխարքա Միխայիլ Վորոնցովը պաշտոնների նշանակում էր առավելապես տեղական կադրերին:

Անդրկովկասի վարչական բաժանումներն ուսումնասիրող Ա. Օհանյանը ևս անդրադառնալով այդ փոփոխությունների պատճառներին գրում է. «Այս վերջին բաժանման (1846 թ. – Հ.Հ.) նպատակն էր ուժեղացնել վարչական, դատական ու ոստիկանական ապարատի ճնշումը, ինչպես մասամբ նաև «մխիթարել» Իմերեթիայի ազնվականներին, վերջ տալ նրանց տրտունջներին այն մասին, որ իրենց ամբողջ թագավորությունը (Իմերեթիան) դարձրել են Թիֆլիսի նահանգի մի գավառը: Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովն այդպիսով ընդառաջեց Իմերեթիայի ազնվականությանը՝ ստեղծելով Քութայիսի նահանգը»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 4:

² Ա. Օհանյան, *Վարչա-տնտեսական բաժանումները նախապետական Հայաստանում*, Գիտական աշխատություններ, հ. 51, *Աշխարհագրական գիտությունների սերիա*, պրակ 2, Երևան, 1955, էջ 86–87:

Այսպիսով, կենտրոնական և երկրամասային իշխանություններն առաջացած խնդիրների լուծումը կապում էին գավառների և նահանգների թվի ավելացման հետ: 1846 թ. նոյեմբերի 14-ին Կովկասյան կոմիտեն ընդունեց «Կանոնադրություն Անդրկովկասի երկրամասը չորս նահանգների բաժանելու մասին»¹:

Երկրամասում առաջին անգամ նոր վարչամիավորներ ստեղծելուց յոթ տարի անց՝ 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին Վրացիա մերեթական նահանգը բաժանվեց երկու նահանգի՝ Թիֆլիսի և Քութայիսի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեւ հինգ գավառ: Ընդ որում՝ Ախալցխայի գավառն անցավ Քութայիսի նահանգին: Կասպիական մարզը նույնպես բաժանվեց երկու նահանգի՝ Շամախիի և Դերբենդի²: Փաստորեն, երկրամասի ողջ տարածքի վրա ստեղծվեցին չորս նահանգներ: Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (վերջինիս կազմում նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները, ինչպես նաև Ղազախի և Շամշադինի շրջանները, որոնք գտնվում էին Շամախիի նահանգի³ Ելիզավետպոլի գավառի կազմում, միացվեցին Թիֆլիսի նահանգին⁴:

Երևանի գավառապետ նշանակվեց Նիկոֆոր Բլավատսկին, Նախիջևանի գավառապետ՝ Իեսսեյ Սուլխանովը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառապետ՝ Ռոբերտ Բինեմանը⁵:

Անդրկովկասի երկրամասի վարչական սահմանաբաժան այս քարտեզն անփոփոխ մնաց մինչև XIX դ. 40-ական թվականների

¹ Տե՛ս В. Тунян, *Политика самодержавия России в Закавказье XIX – нач. XX вв.*, часть четвертая 1845–1876 гг., Ереван, 2007, էջ 17–18:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 6:

³ Շամախի նահանգի (Շամախի վարչական կենտրոնով) կազմում էին Բարվի, Անքորանի, Շամախիի, Նուխիի և Շուշիի գավառները: Տե՛ս А. Шахатунян, *Административный передель Закавказского края*, Тифлис, 1918, էջ 88–92:

⁴ Տե՛ս ПКЭГ на 1906 г., էջ 134: ОЭГ за 1886 г., էջ 1: А. Шахатунян, նշվ. աշխ., էջ 88–92: Ա. Օհանյան, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁵ Տե՛ս *Кавказский календарь на 1846 г.*, Тифлис, 1845, էջ 173–174 (այսուհետև՝ КК):

վերջը: Այս վերաճումը, սակայն, չունեցավ իր դրական հետևանքները: Տարիներ պետք է անցնեին, որպեսզի ակնհայտ այդ իրողությունն ընկալեին և անհրաժեշտ հետևության հանգեին ռուսական իշխանությունները՝ գործնական քայլեր կատարելու, կայսրության մեջ գոծող օրենքներն երկրամասի վրա տարածելու, նրա վարչական կառուցվածքը ըստ հիմնական ազգությունների տեղաբաշխվածությանն ու խտությանը համապատասխան փոփոխության ենթարկելու համար:

Այսպիսով, Ռուսաստանի իշխանություններն Արևելյան Հայաստանը կայսրությանը կցեցին նրա տարածքային ամբողջականությունն անդամահատելով: Ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի ազգային շահերը: Նրան չտրվեց անգամ առանձին վարչական միավոր ունենալու հնարավորություն: Հաշվի առնելով այս ամենը Ռուսաստանի կառավարությունը Թիֆլիսի նահանգի կազմից հանեց Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի գավառները և 1849 թ. հիմնեց Երևանի նահանգը:

Փաստորեն, XIX դարի առաջին 30-ամյակում ցարական Ռուսաստանը նվաճեց և կայսրությանը միացրեց Անդրկովկասն ու Արևելյան Հայաստանը, որն իբրև չարյաց փոքրագույն ունեցավ առաջադիմական նշանակություն: Սակայն, ռուսական կառավարությունը այնտեղ վարչատարածքային բաժանումներ անցկացնելիս և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն վարելիս առաջնորդվել է գերազանցապես մեծապետական շահերով, որպես կանոն, հաշվի չի առել այնտեղ ապրող բնիկ ժողովրդների պատմական, տարածքային, քաղաքական, էթնիկ իրավունքները, հոգևոր-մշակութային առանձնահատկությունները, խնդիրներ, որոնք հետագայում ազգամիջյան ընդհարումների պատճառ դարձան և դրա արձագանքները, ցավոք, շարունակվում են մինչ օրս: Ընդ որում,

հարկ է ընդգծել, որ այդ վարչատարածքային բաժանումներից ամենաշատը տուժել է Հայաստանը և հայ ժողովուրդը:

**2. Երևանի նահանգի կազմավորումը,
վարչատարածքային փոփոխությունները և
կառավարման համակարգը XIX դ. 40-ական
թվականների վերջից - 1917 թ.**

Անդրկովկասի վարչատարածքային կառուցվածքը նոր վերածնունդ է ապրել իսկ ինքնիշխանության հարցում էր օրակարգային անհրաժեշտություն և հրատապ լուծում էր պահանջում:

Այդ փոփոխությունների հիմքի վրա ստեղծվեց Երևանի նահանգը: Վերջինիս ստեղծման ակտիվ շահառուներից մեկը՝ Կովկասի փոխարքա, գեներալ համահարզ Միխայիլ Վորոնցովն էր, իհարկե, ոչ առանց հիմքի: Պատճառները բազում էին: Նշենք դրանցից առավել կարևորները.

ա) նախ՝ որոշիչ է եղել ապագա նահանգի տարածքի վրա բնիկ ժողովրդի՝ հայության սովոր գանգվածով սեփական հայրենիքում, ինքնակալության հանդեպ անխռով ապրելու համար նվազագույն պայմաններ ստեղծելը: Ասվածին ավելացնենք ևս մեկը: Ռուսաստանը բազմաէթնիկ Արևելյան Հայաստանը հայ բնակչությամբ ամրապնդելու նպատակ էր հետապնդում: Բանն այն է, որ ռուսական իշխանություններին մեծ անհանգստություն էր պատճառում Արևելյան Հայաստանում մեծաթիվ մահմեդական բնակչության առկայությունը: Նրանք իրապես վախենում էին, որ Պարսկաստանում և Օսմանյան կայսրությունում հակառուսական տրամադրությունների վերելքը կարող է համակել նաև սահմանակից Հայաստանի մահ-

մեդական բնակչությանը: Կենտրոնական և կովկասյան իշխանությունները գիտակցում էին, որ հայ բնակչության քաղաքացիական և կառավարման իրավունքների որոշակի ընդլայնումը և գործնականում օրինականացումը, հակառակորդ երկրներին, հասկանալի պատճառներով, կգրկեր հինգերորդ շարասյան օգնությունից:

Հատկանշական է, որ ցարական կառավարությունն այս քաղաքականությունը որդեգրել էր դեռ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները կայսրության մաս կազմելու առաջին իսկ օրից: Այսպես, գեներալ Իվան Պասկևիչը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ Դիրիչին ուղարկած զեկուցագրում հետևյալ կերպ է բացատրում նորագրավյալ տարածքները պարսկահայ գաղթականներով բնակեցնելու անհրաժեշտությունը. «Մեր սահմանի ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով կարող է մեծ օգուտ բերել»¹:

բ) Անդրկովկասի երկրամասի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքում էապես թուլացնել Թիֆլիսի նահանգի չափազանց գերիշխող և ահագնացող ազդեցությունը, որը հղի էր թե՛ ազգամիջյան հարաբերությունների սրացման, և, թե՛ կենտրոնական իշխանությանը սպառնացող վտանգներով:

գ) Երկրամասի արդյունաբերության մեջ, բանկային համակարգում և առևտրի ասպարեզում վճռորոշ դեր խաղացող հայությանը և նրա մտավորականությանն իր շուրջը համախմբելու համար: Իբրև դրա ապացույց հարկ ենք համարում բերել հետևյալ փաստը: 1847 թ. նոյեմբերի 8-ին փոխարքա Մ. Վորոնցովը հայագրի գեներալ Վ. Բեիրուզովին վստահում է Անդրկովկասի քաղաքացիական կառավարման վարչության պետի պատասխանատու

¹ Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008, էջ 50:

պաշտոնը՝ նկատի ունենալով նրա մեծ հեղինակությունը հայերի և վրացիների շրջանում¹:

դ) Հայաստանը սահմանակից լինելով Օսմանյան կայսրությանը և Պարսկաստանին, որպես առանձին վարչական միավոր կղառնար ավելի վստահելի գործընկեր արտաքին աշխարհի համար, ուստի և կարող էր մեծապես նպաստել ինչպես նշված պետությունների, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրների հետ Ռուսաստանի առևտրա-տնտեսական կապերի ընդլայնմանն ու խորացմանը: Նշված և համանման այլ հանգամանքները նկատի ունենալով Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովը Թիֆլիսից Նիկոլայ Ա կայսրին 1849 թ. փետրվարի 5-ին ուղարկած զեկուցագրում առաջարկում է նախկին Հայկական մարզի հենքի վրա ստեղծել Երևանի առանձին նահանգ: «Անցած հոկտեմբերին,- գրել է նա,- Երևանում հտնվելու ժամանակ, մաքսատան բնակիչներն ինձ խնդրեցին Ձեր առջև հարց բարձրացնեմ Երևանին նահանգի քաղաքի կարգավիճակ շնորհելու համար»²: Այնուհետև փոխարքան ընդգծել է. «Չպետք է աչքաթող անել, որ Երևանը ժամանակին եղել է Սարդարի նստավայրը, իսկ այնուհետև ռուսական կայսրության մարզային ղեկավարության կացավայրը»: Մ. Վորոնցովը շարունակում է, որ «Ներկայիս Թիֆլիսի նահանգի տարածքը շատ մեծ է, իսկ աշխատակազմը չափազանց շատ, որոնք օբյեկտիվորեն խանգարում են նահանգի ղեկավարությանն օպերատիվ և արդյունավետ կերպով կազմակերպելու նահանգի անխափան կենսագործունեությունը»³: Ձեկուցագրում փոխարքան իր տեսակետը հիմնավորում է ավելի կոնկրետ փաստարկներով: Երևանի գավառը երկրամասի ամե-

նաընդարձակ գավառներից մեկն է, սահմանակից է Թուրքիային, հարուստ է հացահատիկի արտադրությամբ, ունի մեծ թվով բնակչություն և ամենագլխավորը՝ ձգտում է անկախանալ Թիֆլիսի նահանգից: Ըստ կարելիության գնահատելով հայկական նաև մյուս գավառների հնարավորությունները՝ Մ. Վորոնցովը վստահեցնում է, որ Երևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառների հետ Նախիջևանի, Օրդուբադի և Նոր Բայազետի վերամիավորումը կստեղծի բոլոր հարմարությունները ստեղծելու առանձնահատուկ բարեբեր ու ծաղկող նահանգ¹: «Բնակչությունը,- գրում է նա,- որ մեծամասամբ կազմված է հայերից և անմիջականորեն կապված են նույն շահերով, մեծ էներգիայով կձգտեն զարգացնել արդյունաբերությունն ու առևտուրը և մեծացնել երկրամասի հարստությունը»²: Նա կայսրին հավաստում է, որ Երևանի նահանգի հիմնարկությունները չեն պահանջի պետական գանձարանից ոչ մի գումար և պաշտոնյաներին պահելու բոլոր ծախսերը կծածկեն պետական գույքի և արքունական պալատները մեկ կառավարման մեջ միավորելու արդյունքում՝ միջոցներ խնայելու հաշվին³:

Ձեկուցագրին կցված տեղեկագիրը բովանդակում էր փոխարքայի տեսլականը ապագա Երևանի նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ: Ըստ այդմ՝ §¹ Երևանի նահանգը կազմել ներկայիս Թիֆլիսի նահանգի կազմից հանելով. ա) նախկին Հայկական մարզից (կամ որ նույնն է Երևանի և Նախիջևանի գավառները - Հ.Հ.), բ) Ալեքսանդրապոլի գավառից, գ) Մեղրիի շրջանից և Կապան գյուղից, հանելով Շուշիի գավառի կամ Շամախիի նահանգի կազմից: §² Երևանի նահանգը բաժանել հինգ գավառների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Օրդուբադի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի: §³ Գա-

¹ Տե՛ս В. Тунян, *Политика самодержавия России в Закавказье XIX – нач. XX вв.*, Часть четвертая, 1845–1876 гг., էջ 15:

² Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 197:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197–199:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

վառները կազմել հետևյալ մասերից՝ 1. Երևանի գավառը՝ ներկա Երևանի շրջանից, անջատելով Գյոկչայի տեղամասը¹, քանի որ այն անցնելու է Նոր Բայազետի գավառին: 2. Նախիջևանի գավառը՝ ներկա Նախիջևանի տեղամասից: 3. Օրդուբադին՝ ներկա Օրդուբադի և Մեղրիի տեղամասերից և Կապան գյուղից, անջատելով Շուշիի գավառից: 4. Նոր Բայազետին՝ Գյոկչայի տեղամասից և Գյոկչա լճի (Սևանա - Հ.Հ.) շրջակա գյուղերից: 5. Ալեքսանդրապոլին՝ Շորապայի և Փամբակի տեղամասերից:

Մյուս երկու (4 և 5) պարագրաֆներում նշվում է այն մասին, որ փոխարքային իրավունք վերապահվի անհրաժեշտության դեպքում փոփոխություններ անել Երևանի նահանգի վարչատարածքային կառուցվածքում՝ մի գավառից մյուսին հողամաս հատկացնել, գավառները միացնել, կամ բաժանել:

Հատկանշական է, որ փոխարքան առաջարկում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից հանել Ախալջալաքի տեղամասը և միացնել Քուրապխի նահանգին²:

§⁶ Երևանի նահանգի կառավարումը սահմանել երկաստիճան՝ ա) ընդհանուր նահանգային և բ) տեղական՝ գավառային, քաղաքային և գյուղական:

§⁷ Նահանգի վարչական կենտրոնն դարձնել Երևան քաղաքը³: Գավառային վարչական կենտրոններ դարձնել Երևանին՝ Երևան քաղաքը, Նախիջևանին՝ Նախիջևան քաղաքը⁴, Օրդուբադին՝ Օրդուբադ քաղաքը⁵, Նոր Բայազետին՝ Գավառ քաղաքը (անվանա-

¹ Ընդգրկում էր ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի, Մարտունիի և Գավառի ենթաշրջանների տարածքները:

² Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 199–200:

³ Երևանը ընկած էր Թիֆլիսից 273¹/₂ վերստ հեռավորության վրա: Տե՛ս Статистических данных о населении Кавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, էջակալում չունի:

⁴ Գտնվում էր Երևանից 150¹/₂ վերստ հեռավորության վրա: Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Հեռավորությունը Երևանից կազմում էր 221¹/₂ վերստ: Տե՛ս նույն տեղում:

կոչվում է Նոր Բայազետ)¹ և Ալեքսանդրապոլին՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը²:

Վերջին պարագրաֆում (8) նշված է, որ Անդրկովկասի երկրամասում գործող բոլոր օրենքներն ու օրինագծերն ամբողջ ուժով տարածվելու են նաև Երևանի նահանգի վրա³:

Նիկոլայ Ա կայսրը 1849 թ. հունիսի 9-ին ստորագրեց հրաման Երևանի նահանգ ստեղծելու մասին⁴: Ահա և այդ հրամանի տեքստը: Նկատի ունենալով Կովկասի փոխարքայի առաջարկությունը և Կովկասյան կոմիտեի դրական եզրակացությունն Անդրկովկասում նոր նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ, հրամայում եմ՝ 1. Նոր հիմնադրվող նահանգի կազմում ընդգրկել Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները (սակայն վերջինս առանց Ախալջալաքի շրջանի), իսկ Շամախիի նահանգի Շուշիի գավառից՝ Մեղրիի շրջանը և Կապան գյուղը: 2. Նահանգային քաղաք նշանակել Երևանը և նոր նահանգն անվանակոչել Երևանի: Նահանգը բաժանել հինգ գավառների. ա) Երևանի՝ կազմում ունենալով ներկա Երևանի գավառը, բացի Գյոկչայի շրջանից, գավառային քաղաք թողնել Երևանը, բ) Նոր Բայազետի՝ ընդգրկելով Գյոկչայի շրջանը և Գյոկչա լճի շրջակա բնակավայրերը, վարչական կենտրոնն դարձնել Կավար (Գավառ - Հ.Հ.) գյուղը, որը Նոր Բայազետ անվանակոչվելու շնորհիվ կբարձրանա քաղաքի աստիճանի, գ) Նախիջևանին՝ Նախիջևանի ներկայիս տարածքի վրա, բացի Օրդուբադի շրջանից, գավառային քաղաք թողնել Նախիջևանը, դ) Օրդուբա-

¹ Գտնվում էր Երևանից 92³/₄ վերստ հեռավորության վրա: Տե՛ս նույն տեղում:

² Ընկած էր Երևանից 204 վերստ հեռավորության վրա: Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 199–200:

⁴ Տե՛ս ПКЭГ на 1908 г., Эриван, 1907, էջ 11–12: ОЭГ за 1886 г., էջ 1: А. Берже, *Собрание материалов для составления исторического, географического и статистического описания Кавказского и Закавказского края*, Тифлис, 1859, էջ 233: Г. Евангулов, *Местная реформа на Кавказе*, էջ 66: Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 208–209:

դին՝ կազմավորել Օրդուբադի շրջանից և Նախիջևանի գավառի մի մասից, ինչպես նաև Շուշիի գավառից անցած Մեղրիի շրջանից և Կապան գյուղից, ե) Ալեքսանդրապոլի գավառը ստեղծել Շորապյալի և Փամբակի շրջաններից և Ալեքսանդրապոլի գավառի առկա տարածքից: Վարչական կենտրոն դարձնել Ալեքսանդրապոլ քաղաքը¹: Գավառի կազմից հանել Ախալքալաքի շրջանը, միացնել Ախալցխայի գավառին և մտցնել Քութայիսի նահանգի կազմի մեջ²: Նահանգի կառավարումը բաժանել երկու աստիճանի՝ 1) ընդհանուր նահանգային և 2) մասնակի կամ տեղային՝ գավառային, քաղաքային և գյուղական: Ինչպես կարելի է նկատել Նիկոլայ Ա-ն գրեթե նույնությամբ, օրենքի ուժով հաստատել է Մ. Վորոնցովի Երևանի նահանգ հիմնելու մասին առաջարկած նախագիծը: Ցարական հրամանագիրն ուժի մեջ մտավ 1850 թ. հունվարի 1-ից³: Երևանի նահանգապետ նշանակվեց գեներալ Իվան Նազարովը: Գավառապետներ նշանակվեցին. Երևանին՝ իշխան Իրակլիի Բագրատիոն Մուխրանսկին, Ալեքսանդրապոլին՝ փոխգնդապետ Ալեքսանդր Պոնկրատևը, Նախիջևանին՝ Զախար Մորոխովսկին, Օրդուբադին՝ Ադամ Վերցինսկին և Նոր Բայազետին՝ փոխգնդապետ Սոլոմոն Օնիկովը⁴:

Երևանի նահանգը (ներքին ջրերի հետ միասին) զբաղեցնում էր 554 միլ⁵ կամ 26.799 քառ. վերստ, իսկ առանց ներքին ջրերի՝

530 միլ կամ 25.613 քառ. վերստ)¹ և հանդիսանում էր ռուսական կայսրության հարավարևմտյան վերջին սահմանագիծը: Այն տարածվում էր հյուսիսային լայնության 41°7 և 38°52, արևելյան երկարության 60°56 և 63°54 աստիճանների միջև²:

Երևանի նահանգը հյուսիսային կողմից սահմանակից էր Քութայիսի և Թիֆլիսի, արևելքից՝ Բաքվի նահանգներին, իսկ արտաքինից՝ Պարսկաստանին (250 վերստ³ երկարությամբ) և Օսմանյան կայսրությանը (230 վերստ երկարությամբ), հարավից՝ Ղարադաղի, Մարաղայի, Մակվի խանություններին և Կարսի փաշայությանը⁴: Երևանի նահանգի ներքին սահմանի ընդհանուր երկարությունը հասնում էր 515 1/2 վերստի, իսկ արտաքինը՝ 569 վերստի, այսինքն՝ ընդհանուր երկարությունը կազմում էր 1.084 1/2 վերստ⁵: Այս վիճակով 1864 թ. դրությամբ Երևանի նահանգը կազմում էր ամբողջ Եվրասիական Ռուսաստանի տարածքի 1/200, իսկ ամբողջ ռուսական կայսրության 1/429 մասը, ամբողջ Անդրկովկասի 1/10 մասը⁶:

Երևանի նահանգի վարչական կառուցվածքն առաջին անգամ փոփոխության ենթարկվեց նահանգի հիմնադրումից ուղիղ 10 տարի անց՝ 1859 թ., երբ ստեղծվեց Էջմիածնի գավառը: Էջմիածնի գավառի ստեղծման պատմության հետ կապված կարևոր է նշել հետևյալը: 1859 թ. ապրիլի 27-ին Կովկասի գլխավոր կառավարիչ Ա. Բարյատինսկին հանձնարարում է Կովկասյան կոմիտեի նախագահ Ա. Օրլովին՝ Երևանի նահանգում տեղական կարիքներից

¹ Ալեքսանդրապոլը մինչև 1837 թ. Գյումրիի գյուղն էր: 1837 թ. այստեղ կառուցվեց ամրոցի պատիվ Ալեքսանդր 2-րդ ցարի և անվանակոչվեց Ալեքսանդրապոլ: Վրաց-հմերեթական նահանգի կազմում 1840 թ. Ալեքսանդրապոլին շնորհվեց քաղաքի կարգավիճակ, իսկ 1850 թ. Երևանի նահանգի կազմում դարձավ գավառային քաղաք: Տե՛ս *ՊԿՅՀ* *на 1906 г.*, Эриван, 1905, էջ 135: *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 311:

² Տե՛ս *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 199–200, 208–209:

³ Տե՛ս *ՊԿՅՀ* *на 1892-й г.*, էջ 105: *А. Берже*, նշվ. աշխ., էջ 232–233: *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 208–209: *Г. Евангулев*, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴ Տե՛ս *KK* *на 1851–1852 гг.*, էջ 567–569:

⁵ Մեկ միլի հավասար է 412,5 քառ. վերստի:

¹ Տե՛ս *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 394:

² Տե՛ս *ОЗГ* *за 1886 г.*, էջ 2:

³ Ըստ ռուսական չափման միավորի, մեկ վերստը հավասար է 500 սաժենի (1066,78 մ.): Մեկ սաժենը հավասար է 3 արշինի (2,1335 մ.): Տե՛ս *KK* *на 1892-й г.*, էջ 47: *ՊԿՅՀ* *на 1906 г.*, էջ 131–132:

⁴ Տե՛ս *ՊԿՅՀ* *на 1892-й г.*, էջ 106–107: *ՊԿՅՀ* *на 1908 г.*, էջ 11–12: *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 334, 393:

⁵ Տե՛ս *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 393–394:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 394:

բխող առաջնահերթությամբ կազմավորել նոր՝ էջմիածնի գավառ և հիմնել ուստիկանական անցակետային հիմնարկություն: Այս հիմքով էլ 1859 թ. հունիսի 7-ին Ա. Օրլովը հանձնարարում է ֆինանսների մինիստր Վ. Պանինին՝ Երևանի գավառը (կազմված էր չորս տեղամասերից՝ Սարդարապատի, Սուրմալուի, Զանգիբասարի և Շարուրի - Հ.Հ.) բաժանել երկու գավառների՝ Երևանի և էջմիածնի: Առաջին գավառի կազմում ընդգրկել Զանգիբասարի և Շարուրի շրջանները, իսկ երկրորդին՝ Սարդարապատի և Սուրմալուի շրջանները¹: Նորաստեղծ գավառներից յուրաքանչյուրն ունենալու էր իր առանձին գավառային կառավարչությունն, իր գավառապետով, երկու օգնականով, մեկ քարտուղարով, երկու տեղակալով, մեկ թարգմանչով և վեց գրագիրով²:

Այս բաժանումով Երևանի նահանգի գավառների թիվն ավելացավ ևս մեկով և հասավ վեցի:

Այսպիսին էր վարչատարածքային համակարգը Անդրկովկասի երկրամասում ընդհանրապես և Երևանի նահանգում մասնավորապես XIX դ. 60-ական թվականների սկզբներին: Հարկ է նշել, որ 1860-ականներից սկսված բազմատեսակ բարեփոխումները մեծապես կապված էին 1861 թ. ամբողջ կայսրությունում սկսված ճորտատիրական իրավունքի վերացման հետ:

Վարչատարածքային և տեղական կառավարման ուղղությամբ տարվող, այսպես կոչված, բարձրագույնները լայն թափով սկսվեցին 1862 թ. Կովկասի փոխարքա Ա. Բարյատինսկուն փոխարինած Միխայիլ Ռոմանովի օրոք:

Կովկասի փոխարքան Անդրկովկասի երկրամասի վարչատարածքային նոր բաժանման անհրաժեշտությունը բացատրում էր նախկին բաժանման հետևանքով կառավարման, հաղորդակցությամբ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 235-236, 241:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236-237:

յան, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային բնագավառներում համակարգի բարդ կառուցվածքով, ինչպես նաև 1864 թ. Կովկասում նոր Դատական կանոնադրության հրամայականով: Այլ խոսքով՝ Անդրկովկասում գոյություն ունեցող վարչատնտեսական և վարչաքաղաքական համակարգերը լիովին չէին համապատասխանում ամբողջ երկրի կառավարման վարչաձևին և այդ ուղղությամբ բարեփոխումները դարձել էին առաջնային խնդիր: Փոխարքա Միխայիլ Ռոմանովը կայսր Ալեքսանդր Բ-ին ներկայացրած հաշվետու զեկուցագրում բարեփոխման հրատապությունը բացատրում էր այսպես. «Երկրամասերում Ռուսաստանը կոչված է լինելու լուսավորյալ քաղաքացիականություն տարածող, կառավարության միջոցները վաղուց չեն համապատասխանում նրա պահանջներին և քաղաքացիականության ուղիով առաջ շարժվող բնակչության ամեն օր աճող կարիքներին»¹: Գոյություն ունեցող վարչական կառույցը շատ ծախսատար էր և բարդ²: Բարեփոխումը թելադրված էր նաև Դատական Կանոնադրությունների ազդեցության տարածմամբ ու նրա հետ կապված գյուղական ինքնավարության բարեփոխության ներմուծմամբ և բնակչությանը մերձկառավարական իշխանության նոր սկզբունքներով վերակառուցելու անհրաժեշտությամբ³:

1865 թ. ստեղծված Հատուկ կոմիտեն կազմեց երկրամասի վարչական բաժանումների մասին Կանոնադրությունը:

¹ Отчет по Главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862 – 6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, с. 34-35 (այսուհետև՝ Օчет). Ա. Հակոբյան, Անդրկովկասի 1867 թ. վարչական բարեփոխման լուսարանումը և զննատանի պատմագիտության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, № 3, էջ 91 (այսուհետև՝ ՊԲՀ):

² Տե՛ս Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

³ Տե՛ս Գ. Եвангулов, Местная реформа на Кавказе, էջ 17-18: Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 93:

Առաջ անցնելով, միջանկյալ, նշենք, որ մինչև վերոգրյալ Կանոնադրության ընդունելը և կիրարկելը Երևանի նահանգը ենթարկվեց անդամահատման՝ 1862 թ. Փամբակի հյուսիսային մաս կազմող Լոռու տեղամասը հանվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից և միացվեց Թիֆլիսի նահանգին¹:

Սա նշանակում է, որ այս վերաձևման հետևանքով Երևանի նահանգի տարածքը փոքրացել է շուրջ 0,04 %-ով²:

1863 թ. Երևանի նահանգի զբաղեցրած տարածքը ըստ գավառների և բնակչության ուներ այսպիսի տեսք³.

Աղյուսակ 1

Գավառներ	Տարածք		Բնակչության թիվը	Բնակչության խտությունը	
	Քառ. վերստ	Քառ. միլի		Քառ. վերստ	Քառ. միլի
Երևանի	2564,6	53,00	91202	35,52	171,88
Ալեքսանդրապոլի	3193,2	66,00	75909	23,77	1150,21
Նախիջևանի	4982,1	102,97	51963	10,43	504,65
Օրդուբադի	2874,3	59,40	33108	11,52	557,34
Նոր Բայազետի	5440,7	112,45	70184	12,90	624,16
Էջմիածնի	6552,7	135,43	98962	15,10	730,73
Ընդամենը	25607,6	529,25	421228	16,45	795,9

Կանոնադրությունը լիովին համահունչ էր ինքնակալության ծագումներին: Այդ կապակցությամբ կենտրոնական կառավարությունը Կովկասի իշխանություններին հրահանգեց վերանայել 1840 թ. ընդունված տեղական կառավարման մասին օրենքը, ըստ որի Կովկասում տեղական կառավարումը եռաստիճան էր. տեղամաս՝ տե-

ղամասային՝ ատենակալ¹, գավառ՝ գավառապետ, նահանգ՝ նահանգապետ:

Բարեփոխումը կարող էր ընթանալ երկու ուղղություններով. ա) վերացնել գավառները որպես միջանկյալ օղակ՝ նահանգների և տեղամասերի միջև, բ) կամ վերացնել տեղամասերը և տեղական ամբողջ կառավարումը կենտրոնացնել գավառներում և ակտիվացնել դրանց գործունեությունը:

Կառավարությունը նպատակահարմար գտավ լուծարել տեղամասերը և ապախոշորացնել գավառները²: Ըստ օրենքի գավառներից յուրաքանչյուրը չպետք է գերազանցեր 6.500 վերստ տարածքը, իսկ բնակչությունը՝ 80 հազ. շնչից կամ 10 հազ. տնտեսությունից ավելի լիներ³:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ալեքսանդր երկրորդը ստորագրեց «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխման մասին» հրամանագիրը: Իսկ մինչ այդ, նույն թվականի օգոստոսի 3-ին ստեղծվեց Ելիզավետպոլի նահանգը⁴: Այն կազմավորվեց Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգների մի մասի, Ելիզավետպոլի, Նովոսիբի և Շուշիի գավառների, ինչպես նաև Երևանի նահանգի Օրդուբադի գավառի Մեղրիի տեղամասի հաշվին⁵: Երևանի նահանգը կրճատվեց 1.519 մղոնով: Անիմաստ ենք համարում բովանդակային առումով քննության առնել, առավել ևս գնահատել 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքի էությունը և նրա թողած հետագիծը Անդր-

¹ Յուրաքանչյուր տեղամաս ղեկավարում էր ատենակալը, որն ուներ օգնական՝ տեղացի ազնվականներից կամ բեկերից: Նրա իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանված էին տեղական ոստիկանության մասին որոշմամբ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 5:

³ Տե՛ս *Отчет ...*, էջ 50:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 2, 5-6: *Дневник П.А. Валуева-министра внутренних дел*, т. 2, М., 1961, էջ 50: Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 389:

¹ Տե՛ս ՕՅԴ за 1886 г., էջ 1: ПКЭГ на 1892-й г., էջ 105: Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 393:

² Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 393:

³ Տե՛ս КК на 1865 г., էջ 113-118:

կովկասի երկրամասի վարչատարածքային կառուցվածքի և կառավարման համակարգի վրա ընդհանրապես և Երևանի նահանգի վրա մասնավորապես, որովհետև այդ հիմնահարցերը հայ և ռուս պատմագիտության կողմից խորությամբ, համակողմանիորեն և հիմնավորապես լուսաբանվել են¹: Դրանց շարքում առանձնանում է հատկապես Ա. Հակոբյանի ուսումնասիրությունը՝ պատմական իրադարձությունների ընթացքն իր ամբողջության մեջ ներկայացնելու, նախորդ ուսումնասիրողների մոտեցումները փաստարկված մերժելու կամ համերաշխվելու տեսակետից²: Ուստի, նկատի ունենալով վերոգրյալը, կամենում ենք միայն մի քանի փաստարկների միջոցով ընդհանուր գծերով ցույց տալ այդ օրենքի կիրարկման արդյունքով ձևավորված Անդրկովկասի և Երևանի նահանգի վարչատարածքային կառուցվածքում և կառավարման համակարգում կատարված նկատելի փոփոխությունները: Եվ այսպես՝ Անդրկովկասում կազմավորվեց հինգ նահանգ՝ Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի, Քուրայիսի և Ելիզավետպոլի: Ավելացան գավառների թիվը՝ 18-ից հասցվեց 29-ի³: Ընդ որում՝ Երևանի նահանգում կատարվեց հակառակը՝ գավառների թիվը կրճատվեց՝ նախկին երկու գավառների միացման հետևանքով: 1867 թ. Օրդուբադի գավառը, որի կազմում էր նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Չանգեզուրի գավառի մի

մասը, միացվեց Նախիջևանի գավառին, իսկ Օրդուբադ քաղաքը մնաց որպես գավառային քաղաք¹: Օրդուբադի շրջանի համար նշանակվեց պրիստավ, որին հետագայում փոխարինեց գավառապետի օգնականը, և կարգվեց հաշտարար դատավոր²:

Փաստորեն Երևանի նահանգի գավառների թիվը մեկով պակասեց և մնաց հինգ գավառ՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Էջմիածնի³:

Որպես դրական արդյունք պետք է նշել և այն, որ զգալիորեն մեղմվեց գավառների տարածքային անհամաչափությունը, նպաստեց դրանց ապակենտրոնացմանը, որոշակիորեն սահմանափակվեցին փոխարքայի լիազորությունները և գերագույն վերահսկողությունը վերապահվեց զլխավոր վարչությանը, մահմեդականներով բնակեցված շրջաններում ուժեղացավ ոստիկանական հսկողությունը և այլն:

Այսպիսով, Ռուսաստանի կառավարությունը և Կովկասի իշխանությունները խնդիր ունեին բարեփոխումների ճանապարհով գավառային վարչության թույլ իշխանության փոխարեն, նահանգապետի անմիջական հսկողությունից հեռու շրջաններում ունենալ ավելի արդյունավետ գործող նահանգային իշխանություն⁴, առավել ևս, որ 1864 թ. նոյեմբերի 20-ի որոշմամբ երկրում իրականացված դատական բարեփոխումների շնորհիվ տեղական ոստիկանությունները զրկվեցին դատական իշխանությունից⁵: Այս մասին հանգամանորեն անդրադարձ կլինի հաջորդ էջերում:

¹ Տե՛ս С. Эсадзе, *Историческая записка об управлении Кавказом*, т. 2, Тифлис, 1907: Г. Евангулов, *Местная реформа на Кавказе*, СПб., 1914: В. Иваненко, *Гражданское управление Закавказьем*, Тифлис, 1901: С. Егнazarов, *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, ч. 1, Казань, 1889: П. Зейдлин, *Административные отделы Кавказского края. Известия Кавказского отдела Русского географического общества*, т. 5, № 2, 1877: А. Шахатунян, *Административный передел Закавказского края*, Тифлис, 1918: Г. Саркисян, *Население Восточной Армении в XIX – начале XX вв.*, Ереван, 2002: Ա. Օհանյան, *Վարչա-տեղիտորիալ բաժանումների նախատվարական Հայաստանում, Գիտական աշխատություններ*, հ. 51, Աշխարհագրական գիտությունների սերիա, Պրակ 2, Երևան, 1955:

² Տե՛ս Ա. Հակոբյան, *Անդրկովկասի 1867 թ. վարչական բարեփոխման րուարի-նամբ և գնահատումը պատմագիտության մեջ*, ՊԲՀ, 2007, № 3, էջ 90–99:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 6:

¹ Տե՛ս ՕՅԴ за 1886 г., էջ 1: Մշակ, 19 փետրվարի, 1876:

² Տե՛ս Մշակ, 19 փետրվարի, 1876:

³ Տե՛ս ՕՅԴ за 1886 г., էջ 1:

⁴ Տե՛ս *Дневник П. А. Вагуева – Министр внутренних дел*, т. 2, М., 1961, էջ 50:

Մ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 3: Մշակ, 29 դեկտեմբերի, 1898:

Բնակչիմայական և հաղորդակցության անհարմարությունները, ֆաբրիկագործարանային արտադրության, արհեստագործության, գյուղատնտեսության և առևտրի բնագավառներում առաջացած դժվարությունները, գավառների վրա նահանգային իշխանության պատշաճ վերահսկողության լծակների թուլացումը նահանգի վարչատարածքային նոր վերաձևումը դարձրին անխուսափելի: 1872 թ. Ռուսաստանի կառավարությունը Երևանի նահանգը վերստին վարչական բաժանման է ենթարկում:

Նահանգի տարածքի վրա հիմնվեցին ևս երկու նոր գավառներ. Էջմիածնի գավառը տրոհվեց երկու գավառների՝ Էջմիածնի և Սուրմալուի, իսկ Նախիջևանի գավառը վերակազմվեց Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի գավառների: Նույն կանոնադրությամբ Նոր Բայազետի գավառի Ղրիբուլաղի գավառակի տարածքի որոշ մասը միացվեց Երևանի գավառին: Այսպիսով, նախորդ վարչատարածքային բաժանումից հինգ տարի անց Երևանի նահանգը բաժանվեց յոթ գավառների: Ստորև բերված աղյուսակում նշված են այդ գավառները և նրանց զբաղեցրած տարածքները¹:

Աղյուսակ 2

Գավառներ	Քառ. մետր	Քառ. վերստ	Դեյալատին
Նոր Բայազետի	86.51 առանց Սևանա լճի	4.186,2 առանց Սևանա լճի	570.729
Նախիջևանի	80.51	3.908,4	412.292
Ալեքսանդրապոլի	69.89	3.381,8	356.771
Էջմիածնի	66.59	3.221,8	339.792
Սուրմալուի	65.15	3.151,1	332.604
Երևանի	56.60	2.738,6	288.854
Շարուր-Դարալագյազի	54.47	2.635,6	277.917
Ամբողջ նահանգի տարածք գումարած և Սևանա լիճը	479.72	24.447	2.578.959

¹ Տե՛ս *ՊԿՅԴ* на 1906 г., էջ 1: *ОЗГ* за 1886 г., էջ 1:

Ալեքսանդրապոլի գավառը (կենտրոնը՝ քաղ. Ալեքսանդրապոլ), զբաղեցնում էր նահանգի հյուսիսային մասը: Նրան անցան ամբողջ Շորագյալի տեղամասը և Փամբակի արևմտյան մասը՝ առանց Լոռու տեղամասի:

Էջմիածնի գավառը (կենտրոնը՝ գյուղ Վաղարշապատ)՝ հարավից սահմանակից էր Ալեքսանդրապոլի գավառին, հյուսիս-արևելքից՝ Արագած սարին, արևմուտքից՝ Արփաչայ (Ախուրյան) գետին, հարավից՝ Արաքս գետին, արևելքից՝ Ջանգու (Հրազդան) և Ապարան գետերին:

Երևանի գավառը (կենտրոնը՝ քաղ. Երևան), ընկած էր Էջմիածնի գավառից դեպի արևելք, Արաքս գետից ձախ, զբաղեցնում էր Ջանգու գետի ներքին հոսանքի, Գառնի – չայ, Վեդի – չայ և Չախիսի գետերի հովիտը:

Սուրմալուի գավառը (կենտրոնը՝ գյուղ Իգդիր), զբաղեցնում էր նախկին Սուրմալուի շրջանի տարածքը (մինչև Երևանի գավառին միանալը), սահմանակից էր Երևանի և Էջմիածնի գավառներին, Արաքս գետի աջ ափին:

Շարուր-Դարալագյազի գավառը (կենտրոնը գյուղ Բաշնորաշեն), զբաղեցնում էր Արփա գետի ամբողջ արևելյան հովիտը, Շարուրի շրջանի հարավային մասը և Դարալագյազի ամբողջ շրջանը:

Նախիջևանի գավառը (կենտրոնը՝ ք. Նախիջևան), ընդգրկում էր Նախիջևան, Ալինջա – չայ, Գիլյան – չայ, Օրդուբադ – չայ գետերի ամբողջ հովիտը, ընդհուպ մինչև Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառը¹:

Առաջ անցնելով նշենք, որ ցարական Ռուսաստանի 44-ամյա տիրապետության ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի

¹ Տե՛ս *ՊԿՅԴ* на 1906 г., էջ 131: *ՊԿՅԴ* на 1892-й г., էջ 106: *КК* на 1875 г., Тифлис, 1874, էջ 41–45: *Труды Закавказского статистического комитета земельных дачи Эриванской губернии*, вып. II дачи Ново-Баязетского уезда, Тифлис, 1905, էջ 38:

սահմաններում ինքնակալության իրականացրած մի շարք ընդհանուր և մասնակի վարչատարածքային փոփոխությունների շղթայում սա վերջինն էր, և այն պահպանվեց մինչև 1917 թ.՝ Ռոմանովների ավելի քան 300-ամյա միապետության տապալումը:

Ասվածից չի հետևում, թե 1870-ական թվականներին հաջորդող տարիներին Անդրկովկասի երկրամասի վարչատարածքային կառուցվածքը և կառավարման համակարգը վերափոխումների կարիք չունեի այլևս: Բնավ, ոչ:

Անդրկովկասի երկրամասում և նրա մաս կազմող Երևանի նահանգում վարչատարածքային փոփոխությունները շարունակական էին և մնում էին օրակարգային նաև հետագա տարիներին, ինչպես, օրինակ, 1913 թ.: Այսպես, սահմանային և տարածքային նոր փոփոխությունների հարցին անդրադառնալուց առաջ, անհրաժեշտ ենք համարում մեջբերել Երևանի նահանգի գավառների զբաղեցրած տարածքներին վերաբերող վիճակագրական տվյալներ աղյուսակի տեսքով: Երևանի նահանգի և նրա գավառների տարածքները 1913 թ. դրությամբ¹:

Աղյուսակ 3

Գավառների անվանումը		Դեպատին	Քառ. վերստ
1	Ալեքսանդրապոլի	347817,60	3344,40
2	Նախիջևանի	405433,60	3898,40
3	Նոր Բայազետի	430528,80	4139,70
4	Սուրմալուի	332248,30	3194,70
5	Շարուր-Դարալագյազի	272958,40	2624,60
6	Երևանի	280196,80	2694,20
7	Էջմիածնի	349252,80	3358,20
	Ընդամենը	2418436,80	23254,20

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3199, թ. 179:

1913 թ. մարտի 9-ին Անդրկովկասի փոխարքայության գրասենյակի տնօրենը Երևանի նահանգապետ Վլադիմիր Տիզենհաուզենին ուղարկած նամակում նշում է, որ հունվարի 19-24 օրերին փոխարքայության խորհուրդը քննարկել է երկրամասի նահանգների սահմանները նոր փոփոխությունների ենթարկելու հարցը և կազմել համապատասխան նախագիծ: Երևանի նահանգը ևս ներառված էր այդ նախագծում, ըստ որի, Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներից զգալի տարածքներ անցնելու էին Ելիզավետպոլի նահանգին և Կարսի մարզին, իսկ Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգներից՝ կցվելու էին Երևանի նահանգին¹: Հարցը քննարկելու և կարծիք արտահայտելու համար 1913 թ. մարտի 18-ին Երևանի նահանգապետի գլխավորությամբ հրավիրվում է խորհրդակցություն՝ փոխնահանգապետի, Երևանի օկրուգային դատավորի, Երևանի օկրուգային դատարանի դատախազի, Երևանի պետական (արքունական) պալատի կառավարչի, Երևանի հողային և պետական գույքի կառավարման վարչության պետի և Երևանի նահանգի Ժողովրդական ուսումնարանի տնօրենի մասնակցությամբ²:

Հատկանշական է, որ խորհրդակցությունը նախագծի կապակցությամբ վերաբերմունք պետք է արտահայտեր ձեռքի տակ չունենալով անհրաժեշտ տվյալներ և հիմնավորումներ, որոնք ընկած լինեին այդ նախագծի հիմքում: Այս պատճառաբանությամբ էլ խորհրդակցության մասնակիցները հանձնարարում են նահանգապետին՝ դիմել գրասենյակի տնօրենին համապատասխան տեղեկություններ փոխանցելու համար: 1913 թ. մարտի 19-ին նահանգապետ Վլադիմիր Տիզենհաուզենը պաշտոնական գրությամբ դիմում է գրասենյակի տնօրենին՝ բացատրելու, թե փոխարքայության խոր-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4, 15, 74:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 74 և շրջ:

հուրդն երկրամասի նահանգների սահմանների վերաձևման նախագիծը կազմելիս ինչ սկզբունքներով է առաջնորդվել: Ավելին, նահանգապետը գրասենյակի տնօրենին հրավիրել է այցելել Երևան և Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի և Նախիջևանի գավառապետների մասնակցությամբ հարցը քննարկել մարտի 25-ին նախատեսված խորհրդակցությունում¹: Այնուհետև նահանգապետը տեղեկացնում է, որ նամակով դիմել է նաև Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգապետերին՝ ճշտելու համար, թե Ախալքալաքի, Բորչալուի գավառներից, մասամբ և Ելիզավետպոլի նահանգից ենթադրյալ ինչ տարածքներ և որքան բնակչությամբ պետք է անցնեն Երևանի նահանգին²: Բացի այդ, շարունակում է նահանգապետը, հանձնարարել եմ Նոր Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառապետերին տեղերում ուսումնասիրություններ կատարել և ներկայացնել տեղեկություններ հետևյալների մասին.

1. Ենթադրյալ ինչ տարածքներ և որքան բնակչությամբ պետք է անցնեն Ելիզավետպոլի նահանգին և Կարսի մարզին:

2. Մասնավորապես Ելիզավետպոլի նահանգի կազմը համալրող բնակչությունը մեծամասամբ կապված է Նոր Բայազետի գավառի հետ, թե՞ Ելիզավետպոլի նահանգի հետ, նրանք ձմռանն ունենալով՝ են հաղորդակցություն Ելիզավետպոլի նահանգի հետ, չե՞ն վնասվում Գյոկչա լճի արևմտյան ափի բնակչության շահերը, ունեցած տեղեկություններով նրանք ձմռանն իրենց ոչխարների հոտը տեղափոխում են Գյոկչա լճի ափով, փոխադրելիս չի՞ խախտվում առանձին գյուղերի հողային սահմանը, Երևանի նահանգի են-

թադրյալ բաժանումը չի՞ վնասում մյուս գյուղերի տնտեսական շահերին, դպրոցական գործին և բնակավայրերի կառավարմանը³:

Փոխարքայության գրասենյակի տնօրենի պատասխան նամակը Երևանում ստացվել է ապրիլի 12-ին, որի բովանդակությանը դեռ կանդրադառնանք:

1913 թ. մարտի 28-ին Երևանի նահանգապետ Վլադիմիր Տիգենհաուզենը գրավոր կարգադրում է նահանգի հողաչափական վարչության պետ Վալբուռնին անհապաղ մեկնել նշված գավառներ և գավառապետների և շրջանների վերակացուների մասնակցությամբ, տեղերում պետական և կալվածատիրական հողերի բնապայմաններից ելնելով, հստակեցնել այն սահմանները, որոնք ըստ նախագծի ենթադրվում է միացնել ուրիշ նահանգների: Նահանգապետը պահանջել է, որ հանձնաժողովն իր գործունեության մասին ներկայացնի գրավոր հաշվետվություն՝ հանձնաժողովականների ստորագրությամբ²:

1913 թ. մարտի 29-ին Վալբուռնը գրավոր տեղեկացնում է նահանգապետին՝ այժմ մեկնում եմ Նոր Բայազետի գավառ: Այս գավառում աշխատանքն ավարտելուց հետո, նույն նպատակով մեկնելու եմ սկզբից Ալեքսանդրապոլի գավառ, աշխատանքն ավարտելուց հետո անհապաղ ուղևորվելու եմ Էջմիածնի գավառ, իսկ այնուհետև՝ Սուրմալուի գավառ: Բոլոր գավառներում աշխատանքներն ավարտելուց հետո կներկայացնեմ հաշվետվություն՝ մասնապիստերի ստորագրությամբ³:

Անդրկովկասի փոխարքայության գրասենյակի տնօրենը, Երեվանի նահանգապետ Վ. Տիգենհաուզենին ուղարկած պատասխան գրության մեջ նշել է. «Ի պատասխան Ձեր մարտի 19-ի գրությանը,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 74 շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 15-16, 75:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 17-20, 23:

պատիվ ունեւ տեղեկացնելու Ձեզ, որ գոյություն ունեցող նահանգների սահմանների փոփոխության հարցի անհրաժեշտությունն Անդրկովկասում և դրան միացված նաև Ջաքաթալայի և Սուխումի առանձին շրջանները եղել են փոխարքայության խորհրդի 1913 թ. հունվարի 19-24-ի նիստերի հիմնական քննարկման առարկան, ընդ որում՝ այդ ժամանակ էլ ներկայացվեց Կովկասի երկրամասի նոր սահմանների քարտեզի նախագիծը: Գրասենյակի տնօրենը հավաստում է, որ նահանգների սահմանների փոփոխությունների նոր նախագիծը կազմելիս, ամենից առաջ, հաշվի են առնվել երկրամասի նահանգների և գավառների միջև բազմաէթնիկ բնակչության անհավասար բաշխվածությունը, վարչական միավորների զբաղեցրած տարածքների անհամաչափությունը և այլն: Այդ տեսակետից նշել է նա, անհրաժեշտ ենք համարում Թիֆլիսի նահանգի զբաղեցրած տարածքը կրճատել և համապատասխանեցնել համառուսական ընդունված կարգին»¹: Գրությունում նշվել են նաև Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգների և Կարսի մարզի միջև սահմանային-տարածքային ենթադրվելիք փոփոխությունների վերաբերյալ համապատասխան տվյալներ²: Չկրկնվելու համար դրանց չենք անդրադառնում, նկատի ունենալով, որ այդ մասին խոսք կլինի հետագա շարադրանքում՝ Վալդեռուկի ղեկավարած հանձնաժողովի հաշվետվությունը և նշված գավառների գավառապետների զեկուցագրերը քննարկելիս: Միջանկյալ նշենք, որ նոր քարտեզագրմամբ ենթադրվում էր Թիֆլիսի նահանգից Երևանի նահանգին միացնել Ախալքալաքի (6036,96 քառ. վերստ) և Բորչալուի (2.407 քառ. վերստ) գավառները, ընդհանուր գումարով

844.396 քառ. վերստ տարածք՝ երկու սեռից 270.024 բնակչությամբ³:

Ըստ վերոնշյալ գրության, Երևանի նահանգապետին լիիրավ իրավունք էր վերապահվում ներկայացված նախագծում կատարել շտկումներ և լրացումներ՝ հաշվի առնելով տեղական պայմաններն ու բնակչության շահերը²:

Եվ այսպես, ըստ Սուրմալուի գավառապետ Իոնինի զեկուցագրի, ուղղված Երևանի նահանգապետին և Վալդեռուկի ղեկավարած հանձնաժողովի հաշվետվության, Սուրմալուի գավառից Կարսի մարզին ենթադրյալ անցնելու էր 1.590 քառ. վերստ տարածք, այլ խոսքով՝ 3-րդ ամբողջ ոստիկանական շրջանը, վեց՝ Կուլպինի, Գյուլյուջի, Ջալալի-Սաքանլի, Եզդի-Հասանլի, Օգրուջայի և Ռադիկի-Սինակի գյուղական հասարակությունները, ինչպես նաև Ալիքոչակի և Յայջիի գյուղական հասարակությունների մի մասը, քանի որ նոր սահմանագիծն այս գյուղական հասարակությունները բաժանում էր երկու մասի՝ Ալիքոչակի, որից Երևանի նահանգին մնում էր միայն Օրգով, Կարագյունե, քուրդ մուսուլմանաբնակ Բեզիրխան և Եզդիներով բնակեցված Կարակու գյուղերը, իսկ Յայջիի գյուղական հասարակությունից Կարսի մարզին էին անցնելու միայն թաթարաբնակ Կյուլյուկ և Կիտի գյուղերը, իսկ այս հասարակության մնացած գյուղերը թողնվում էր Երևանի նահանգին³:

Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սուրմալուի գավառի և Կարսի մարզի միջև քարտեզագրված սահմանագիծը սկսվում է Արաքս գետից, Կիտիկ բնակավայրի մոտից, սահմանի արևմտյան մասի բոլոր հողերը թողնելով Կարսի մարզին, այստեղից նշված սահմանն ուղղվելով դեպի հարավ-արևելք,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 37, 75 և շրջ., 82:

² Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 82:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 75 և շրջ.:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 37, 77, 78 շրջ.:

հատում է Արաբքիրլու բնակավայրին պատկանող հողերը, որի 2/3 մասը բնակչության հետ մնում են Երևանի նահանգի սահմաններում, այնուհետև սահմանը նույն ուղղությամբ բաժանելով Կյուլլուկ գյուղի ամբողջ հողերը, որի արևմտյան մասից 1/3 մասն անցնում է Կարսի մարզին: Այստեղից նախագծված սահմանը թեքվում է հարավ և անցնում է Վերին Չերուխչի բնակավայրի մոտով, կտրելով հատկացված հողերի կեսը Կարսի մարզի կողմը, որից հետո նշված սահմանն անցնում է նույն ուղղությամբ, մոտավորապես 1,5 վերստ տարածությամբ, նշված, Վերին Չերուխչի բնակավայրի հողերով, այնուհետև սահմանն անցնում է Սոգուտլինի շրջանի արոտավայրերով մինչև Մուշա գյուղի հողերը: Գյուղն իրեն հատկացված բոլոր հողատարածքներով անցնում է Կարսի մարզին և վերջապես այստեղից նշված սահմանը ուղղվում է հարավ-արևելք, պետական ամառային արոտավայրերով և հասնում Օրգովից Չինգիլ տանող ճանապարհին, թեքվում է հարավ, ձգվում է նշված ճանապարհով մինչև Չինգիլի լեռնանցք, որտեղ հասնում է Օսմանյան կայսրության հետ պետական սահմանին¹:

Կարսի մարզին անցնող տարածքի բնակչության ազգային կազմն այսպիսին էր. Կուլպինկի գյուղական հասարակություն՝ հայեր – 4.275 շունչ, թաթարներ – 3.685 շունչ, քուրդ սունիներ – 130 շունչ, Գյուլյուջիի՝ հայեր – 2.710 շունչ, շիա թաթարներ – 3.978 շունչ, Զալալի-Սաքանլի՝ սունի քրդեր – 1.416 շունչ, քուրդ եզդի – 2.046 շունչ և սունի քրդեր – 147 շունչ, Օգրուջայի՝ թաթարներ – 5.360 շունչ, Ռադիկի-Սինակիի՝ եզդի-քրդեր – 2.046 շունչ, սունի քրդեր – 1.660 շունչ և սունի թաթարներ – 77 շունչ, Ալիքոչակի գյուղական հասարակության մի մասից՝ շիա-թաթարներ – 1.363 շունչ,

սունի քրդեր – 1.683 շունչ, եզդի քրդեր – 3.158 շունչ և Յայջիի գյուղական հասարակությունից շիա-թաթարներ – 931 շունչ¹:

Այսպիսով, թվական տվյալների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ Սուրմալուի գավառից Կարսի մարզին ենթադրյալ անցնող տարածքների երկսեռ բնակչության թիվը կազմում էր 36.646 մարդ: Ենթադրյալ տարածքները Կարսի մարզին միացնելու հետևանքով Սուրմալուի գավառի ընդհանուր տարածքը (3.192 քառ. վերստ) կրճատվելու էր 50 %-ով և կազմելու էր ընդամենը 1.602 քառ. վերստ, 54.282 բնակչությամբ²:

Վալոբունի հանձնաժողովի հաշվետվության մեջ նշված է, որ Սուրմալուի գավառի զբաղեցրած տարածքը և ունեցած բնակչությունը բավարար չեն, նրանից առանձին գավառ ստեղծելու համար: Հետևաբար, այն պետք է միացնել Երևանի կամ Էջմիածնի գավառներին: Եթե Սուրմալուի գավառը չի լուծարվելու, ապա անհրաժեշտ է նրան միացնել Էջմիածնի գավառի 3-րդ ոստիկանական շրջանը³:

Հարկ է նշել, որ Սուրմալուի գավառի և Կարսի մարզի միջև ենթադրվելիք սահմանաբաժանումը բնակչության համար ստեղծում էր բազում դժվարություններ և անհարմարություններ: Խոսքը էր բազում դժվարություններ և անհարմարություններ: Խոսքը գլխավորապես վերաբերում է Սուրմալուի գավառից Կարսի մարզին միացվելիք տարածքների բնակչությանը, առանձնապես բաժանման ենթակա գյուղաբնակներին, որոնց պատկանող վարելահողերի մի մասը կցվելու էր Կարսի մարզին, մյուս մասը մնալու էր Սուրմալուի գավառին: Նույնը վերաբերում է և արոտավայրերին, խոտհարքներին, ոռոգման ջրին, դպրոցներին, վարկային ընկերություններին և այլն: Այսպես, Կարսի մարզին անցնող ամբողջ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37 շրջ., 77 շրջ.:

² Վերահաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, թ. 37–39 շրջ., 78 շրջ. տվյալների հիման վրա:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 78 շրջ.:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 39 և շրջ., 78 շրջ.–79:

տարածքը, բացառությամբ Ռադիկի-Սինակի գյուղական հասարակությունից, անվիճելիորեն կապված էր Իգդիրի և Երևանի հետ, ինչպես առևտրատնտեսական հարաբերություններով, այնպես էլ վարչակառավարման: Բացի այդ, բաժանված մասի բնակչությունը Երևանի նահանգին մնացող բնակչության հետ ուներ ընդհանուր շահեր՝ կապված դպրոցների խնամատարության, համայնքային կառավարման, ջրօգտագործման հետ և այլն¹: Օրինակ, Ջոր գյուղի մեծ մասն անցնելու էր Կարսի մարզին, այն դեպքում, երբ այդ գյուղը հատուկ քուրդ երեխաների համար ուներ երկդասյա ուսումնարան, որի ծախսերն ընկած էր գավառի ամբողջ եզդի քուրդ և եզդի շիա բնակչության վրա²: Արաբկիրու գյուղի հողերի մի մասն անցնում էր Կարսի մարզին, իսկ գյուղը և հողերի մեծ մասը մնում էր Սուրմալուի գավառում: Կյուլլուկ գյուղը, որն ուրիշ՝ Կիտի, Ջորի, Դիբակլու, Ալիքոչակ, Բանդամուրադ և Գյունդա գյուղերի հետ ուներ ընդհանուր օգտագործման ոռոգման ջուր, հողերի փոքր մասով մնում էր Սուրմալուի գավառին, մնացած մեծ մասն անցնում էր Կարսի մարզին³:

Ելիզավետպոլի նահանգի և Նոր Բայազետի գավառի միջև ևս նախատեսվում էր սահմանային փոփոխություններ: Ըստ նոր քարտեզագրության, Նոր Բայազետի գավառից Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառին ենթադրյալ անցնելու էր մոտավորապես 996 քառ. վերստ տարածք, որն ընդգրկում է հետևյալ գյուղերը՝ Ջիլ, Բաբաջան-Դարասի, Կուշի-Դարասի, Սադանա-խաչ, Մեծ Մազրա, Փոքր Մազրա, Շիշկայ, Քյասաման, Գեյսու, Օգրուջա, Սուլթան-Ալի-Ղշլադ, Ինագ-Դադ, Ջոդ, Ջարգիբիլ, Ախքիլիսա, Բասարգեչար, Թուսկյուլի, Ջաղալու, Կրխ-Բուլադ, Կիզիլ-Բուլադ,

Քյարքիբաշ, Ղանլի-Ալլեխվերդի, Սուբատան, Թաշքենդ, Նոր Կեյտի, Սարիյաղուբ, Կոշերուլադ, Կայբաշի 2-րդ, Կոշերուլադ 1-ին, Հուսեյին-Ղուլի-Աղալու, Ենգիջա-Կարակոյունլու Մեծ, Ենգիջա-Կարակոյունլու Փոքր, Յարփուզլու, Կիզիլ-Վանք, Չամուրլու և Կիզիլ-Խարաբա – 2¹:

Հեռացող մասի բնակչության թիվը կազմում էր 31.341 մարդ, այդ թվում՝ թաթարներ – 24.444 (78,0 %), հայեր – 6.243 (20,0 %), քրդեր 654 (2,0 %) մարդ²:

Նոր Բայազետի գավառի և Ելիզավետպոլի նահանգի հետ ենթադրյալ սահմանների նախագծին վերաբերվող փաստաթղթերից երևում է, որ նոր քարտեզագրմամբ սահմանը սկսվում է Գյոկչա (Սևանա) լճի հարավային ափից՝ Գեդակ Բուլադ բնակավայրից 150 սաժեն արևելք, որտեղից սահմանն ուղղվում է դեպի հարավ և ձգվում է Չամուրլու գյուղ՝ այն թողնելով Ելիզավետպոլի նահանգին անցնելու առաջարկվող մասում: Այնուհետև Չամուրլու բնակավայրի մոտից սահմանն անցնում է Դիկ – Պիլական լեռան գագաթի հարավային ուղղությամբ և Գեդակ Բուլադ, Յարփուզլու, Կիզիլ-Վանք և Չամուրլու գյուղերի մշակելի հողերը և արոտավայրերը բաժանելով երկու անհավասար մասերի (մեծ մասը մնում է Նոր Բայազետի գավառի կազմում), որից հետո հիշյալ սահմանագիծն անցնում է Գյոկչա լճի ափին տեղակայված Բաբաջան – Դարասի բնակավայրով և Շահ – Դադ և Այրիջա – Դադ բարձունքների միջնամասով ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք և Արդանիշ բնակավայրից կտրում է մշակելի հողերի մեծ մասը և Շահ – Դադ լեռան շրջակայքի գրեթե ամբողջ արոտավայրերը (1.585 դեսյատին) թողնելով Ելիզավետպոլի նահանգին³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 86:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37 շրջ., 86 շրջ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 86 շրջ.:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 և շրջ., 76:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 77:

Ինչպես արդեն ասվել է, Նոր Բայազետի գավառից Ելիզավետպոլի գավառին էր անցնելու ընդհանուր գումարով 996 քառ. վերստ տարածք, իսկ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառից Նոր Բայազետի գավառին էր կցվելու 2.000 քառ. վերստ¹: Այս մասին հետագա շարադրանքում:

Նոր Բայազետի գավառապետը Երևանի նահանգապետին 1913 թ. ապրիլի 26-ին ուղարկած զեկուցագրում հանգամանորեն և փաստարկված բացատրում է այն բոլոր անհարմարություններն ու դժվարությունները, որոնք կարող են առաջանալ ինչպես Ղազախի, այնպես էլ Նոր Բայազետի գավառներին կցվող տարածքների բնակչության համար, եթե նախագիծը կյանքի կոչվի.

1) Բնակչության հեռացող մասը սերտորեն կապված է Նոր Բայազետի գավառի բոլոր բնակավայրերի և վարչական կենտրոն Նոր Բայազետ քաղաքի հետ, ինչպես անիվավոր, այնպես էլ ջրային (Գյոկչա լճի վրայով) հաղորդակցության միջոցներով: Այս հանգամանքն, անշուշտ, տեղի բնակչության համար մեծ հնարավորություն է ստեղծում առևտրատնտեսական հարաբերություններ ծավալել գավառի ողջ տարածքում:

2) Նշված գավառներն աշխարհագրորեն իրարից բաժանված են բարձր լեռնաշղթաներով: Ձմռանը լեռնանցքներով հաղորդակցությունը ընդհանրապես անհնարին է: Տարվա մյուս եղանակներին նույնպես հաղորդակցությունը լի է բազում դժվարություններով, անհարմարություններով ու վտանգներով՝ բեռնակիր գրաստների ճանապարհն անցնում է անմարդաբնակ վայրերով, լեռնային կածաններով և անտառածածկ տեղանքով, որը բնակչության համար դժվարանցանելի լինելուց բացի, միաժամանակ ավազակախմբերի համար լավ թաքստոց է: Բնակչության հաղորդակցությո-

յունը անվտանգ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ կլինի սահմանել աջակուրջ հսկողություն, ինչը կպահանջի լրացուցիչ միջոցներ և ծախսեր:

3) 4-րդ ոստիկանական մասի բնակչությունը, լսելով Ելիզավետպոլի նահանգի հետ հնարավոր միավորման մասին, ջանում է իշխանություններին ապացուցել, որ իրենց համար անհաղթահարելի դժվարություն է ունենալ Նոր վարչական կենտրոն լեռնաշղթայի մյուս կողմում: Դրա հետ մեկտեղ պնդում են, որ իրենք հարմարվել են լեռնային զով եղանակին և չեն կարող դիմանալ Ղազախի տաքին և կկոտորվեն անգամ եզակի հիվանդությունից:

4) Բացի այդ՝ հեռացող Յարփուզլու, Կիզիլ-Վանք, Չամուլու և Կիզիլ-Խարաբա-2 գյուղերը մնացող Բաշ-Գյոզալդարա, Ներքին Գյոզալդարա, Քյոլանիկերլան, Գեդակ-Բուլաղ, Ներքին Ալուչալու, Վերին Ալուչալու և Կարմիր-Խարաբա գյուղերի հետ ունեն ընդհանուր կառավարում, իսկ Զիլ, Բաբաջան-Դարասի, Կուշչի-Դարասի, Սաղանա-խաչ գյուղերը և մնացող Արդանիշ, Աղբուլաղ, Թոխլուջա և Նադեժդինո գյուղերը գտնվում են Նադեժդինո գյուղական հասարակության կառավարման ներքո:

5) Լճի արևմտյան ափի բնակչությունն իրենց ոչխարների հոտը ձմռանը քշում են Գյունեյի ափով, խախտվում է ափի բնակչության իրավունքները և ոտնահարվում է նրանց շահերը¹:

6) Ղազախի գավառից միացվող տարածքը գավառի վարչական կենտրոն Նոր Բայազետ քաղաքից գտնվում է չափազանց մեծ հեռավորության վրա, իսկ հաղորդակցության միակ ճանապարհն անցնում է Սեմյոնովկայի դժվարանցանելի լեռնանցքով²:

7) Անհրաժեշտություն է առաջանալու գավառային ոստիկանական կառավարչությունը և գավառային մյուս հիմնարկություններ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 97:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 շրջ., 75-77:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 շրջ., 29 շրջ., 77, 88:

ըը Նոր Բայազետ քաղաքից տեղափոխել Դիլիջան կամ ծայրահեղ դեպքում Ելենովկա (այժմ՝ Սևան քաղաք) գյուղը: Հետևաբար, նշում է գավառապետը, Նոր Բայազետից ենթադրյալ 4-րդ ոստիկանական տեղամասը Ղազախի գավառին միացնելը, ինչպես և Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառից Նոր Բայազետի գավառին տարածք կցելը բոլորովին չի բխում երկու կողմերի ամբողջ բնակչության շահերից ընդհանրապես և տեղափոխվող բնակչության շահերից մասնավորապես: Եթե այս ամենին գումարենք և այն, որ դա արվում է բնակչության կամքին ու ցանկությամբ հակառակ, ապա անթույլատրելի է, եզրափակում է գավառապետը¹:

Էջմիածնի գավառի և Կարսի մարզի հետ սահմանների շրջայցի վերաբերյալ Էջմիածնի գավառապետի կողմից 1913 թ. մայիսի 21-ին Երևանի նահանգապետին ներկայացված զեկուցագրից երևում է, որ նոր քարտեզագրմամբ Էջմիածնի գավառից Կարսի մարզին ենթադրյալ կցվելու էլ 1.000 քառ. վերստ, երկու սեռից 8.042 շունչ բնակչությամբ, որից՝ թաթարներ – 2.655 կամ 33,0 %, քրդեր – 5.387 շունչ կամ 67 %²:

Էջմիածնի գավառի և Կարսի մարզի միջև նախագծված սահմանագիծը սկսվում է այնտեղից, որտեղ ավարտվում է Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանը և շարունակվում է Վերին-Թալին բնակավայրից հարավ-արևմուտք՝ հատում է Վերին-Թալին, Սարդարաբադ և Բյուլակ-Արխ գյուղերի հողերը, թողնելով Կարսի մարզի կողմում, իսկ մնացած գյուղերը՝ մնում են Էջմիածնի գավառին: Ինչ վերաբերում է էջնակ գյուղին, ապա նախագծվող սահմանն անջատում է այդ բնակավայրը Կարսի մարզի ուղղությամբ, իսկ հողերը,

մեծ մասամբ մնում են Երևանի նահանգին, այնուհետև սահմանը հասնում է մինչև Արաքս գետը¹:

Ինչպես իրավացիորեն նշել է Էջմիածնի գավառապետի օգնական Պ. Սոլոմոն, Կարսի մարզի հետ նոր սահմանագծային քարտեզը կազմվել է կամայականորեն, չի համապատասխանում տեղական պայմաններին և չի կարող դառնալ հիշյալ գավառի և մարզի միջև բնական սահման: Նրա կարծիքով ենթադրյալ սահմանային փոփոխությունը ոչ միայն, և ոչ այնքան, օգուտ չի բերի Կարսի մարզին միացվող բնակավայրերի բնակչությանը, որքան նրանց համար կստեղծի ոչ քիչ թվով դժվարություններ և անհարմարություններ, իսկ այն բնակավայրերի համար, որոնց հատկացված հողերի մի մասը (անկախ ծավալից) նախատեսված սահմանով անցնում է Կարսի մարզին, իսկ մյուս մասը մնում է Էջմիածնի գավառին, նման անբնական բաժանումն անիմաստ է դառնում, քանի որ սահմանագծերի անորոշությունն ու անբնական լինելն, անկասկած, կառաջացնի բոլոր հնարավոր թյուրիմացությունները և դժվարությունները նաև տեղական վարչակառավարման համակարգի բոլոր օղակներում²: Գավառի պաշտոնատար անձի մտահոգությունները հաստատող բազում օրինակներից նշենք մի քանիսը: Օրինակ, Թալինի գյուղական հասարակության վարչական և Թալինի 2-րդ դասային ուսումնարանի շենքերը կառուցվել էին նաև Փիրմալաք և Թալին-Թաթարական գյուղերի բնակչության միջոցներով և անմիջական մասնակցությամբ: Հաջի-Բայրամ, Խայրիբեկյու, Ասսար և Շախվարուտ գյուղերը մասնաբաժին ունեին ինչպես Շագրիարի գյուղական հասարակության վարչական շենքի կառուցման մեջ, այնպես էլ անդամակցում էին Մեծ-Շագրիար գյուղում գտնվող վարկային ընկերությանը: Սարդարապատ գյուղի հասարակությու-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 75 շրջ., 76 և շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԿ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 48 և շրջ., 80 շրջ.:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 50 և շրջ., 80 շրջ., 81:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 48 և շրջ.:

նը խնամակալական կապով կապված էր Ղուրդուղույի գյուղում գործող ուսումնարանի հետ: Բոգոտլինի գյուղական հասարակության բոլոր մեղվապահները ամռանը քոչում էին Արագած լեռ, հետևաբար տնտեսապես և նյութապես կապված էին Երևանի նահանգի հետ և ոչ մի կախվածություն չունեին Կարսի մարզից¹: Օրինակները շատ են ու բազմապիսի: Բավարարվենք եղածով ու հավելենք, որ բոլոր հեռացող գյուղերը, բնականաբար էջմիածնի գավառի հետ ունեին առևտրատնտեսական սերտ կապեր, օգտվում էին երկաթուղային և խճուղային հարմարավետ ճանապարհներից՝ վաճառքի հանելով իրենց գյուղատնտեսական ապրանքները և անասուններն, առավելապես Վաղարշապատում և Երևանում²:

Նոր շրջանավորվող քարտեզագրմամբ Ալեքսանդրապոլի գավառից Կարսի մարզին անցնելու էր 159,5 քառ. վերստ տարածք³, 3.431 բնակչությամբ (498 տնտեսություն), որից Բուղդաշեն գյուղից՝ 76 տնտեսություն կամ 489 շունչ, Ենիքեյ գյուղից՝ 54 տնտեսություն կամ 400 շունչ, Կիզիլ-Քիլիսա գյուղից՝ 175 տնտեսություն կամ 1.288 շունչ, Չիրափի գյուղից՝ 116 տնտեսություն կամ 741 շունչ և Կեգաչ գյուղից՝ 77 տնտեսություն կամ 513 շունչ: Ըստ ազգության՝ հայեր – 3.428 շունչ (496 տնտեսություն), քրդեր – 3 շունչ (2 տնտեսություն)⁴:

Ալեքսանդրապոլի գավառի Կարսի մարզի հետ սահմանների շրջայցին վերաբերող փաստաթղթից երևում է, որ սահմանների նշագիծը սկսվել է Արփաչայ գետից, Աղին բնակավայրի մոտից, որն իր հողերով մնացել է Երևանի նահանգի տարածքում, այստեղից նախագծված սահմանը անցնում է հարավային ուղղությամբ,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 80 շրջ., 81 և շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 48 շրջ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 79:

⁴ Վերահաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, թ. 79 և շրջ. տվյալների հիման վրա:

Կարսի մարզին անցման նախատեսվող մասում թողնելով արևմտյան կողմում Արփաչայ գետին հարող Կեգաչ, Չիրափի և Ենիքեյ բնակավայրերը, մինչև Կիզիլ-Քիլիսա բնակավայր, ընդ որում՝ նկարագրվող սահմանը ճեղքում է վերոնշյալ բնակավայրը, իսկ բնակչության օգտագործման տակ գտնվող հողերը բաժանում երկու անհավասար մասերի՝ ավելի փոքրը՝ հարավարևմտյանը, որն անցնում է Կարսի մարզին, և հյուսիսարևելյան ավելի մեծը, որը մնում է Երևանի նահանգում, բացի այդ հարավարևմտյան մասում կան զինվորական-պաշտպանական հատվածներ 66 դեսյատին չափով: Այնուհետև նշված սահմանն անցնում է հարավարևելյան ուղղությամբ, ընդ որում՝ ըստ առկա քարտեզի նախագծվող սահմանն Անի կայարանի մոտից կտրում անցնում է երկաթգիծը և այնուհետև ոչ ավել քան կես վերստ անցնում է Բուղդաշեն բնակավայրից, թողնելով այն արևմուտքում և դրանով անջատելով այդ բնակավայրերը նրա բնակիչներին օգտագործման հատկացված հողերից, քանի որ այդ հողերի մեծ մասը գտնվում է նշված բնակավայրից հյուսիսում և արևելքում, այսինքն՝ Երևանի նահանգի սահմաններում, իսկ Բուղդաշեն բնակավայրը, նշված սահմանի համաձայն անցնում է Կարսի մարզին:

Այնուհետև սահմանը ձգվելով նույն հարավարևելյան ուղղությամբ և անցնելով չբնակեցված տեղերով հասնում է մինչև էջմիածնի վարչաշրջանի սահմանները, որի հետ հատվում է Կարակոյի փլատակներ կոչվող տեղանքում¹:

Այսպիսով, 1913 թ. նոր սահմանային փոփոխություններին վերաբերող հարցի քննարկումից կարելի է անել մի շարք եզրակացություններ: Առաջարկվող նախագիծը կազմվել է կամայականորեն, առանց հաշվի առնելու տեղական պայմանները, ազգային սո-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 80 և շրջ.:

վորությունները, առանձնահատկությունները, որտեղ կային բնակչության ազգային և սոցիալական կազմի, մշակույթի տարբեր հարաբերակցություն, կառավարման արդյունավետությունը, հաղորդակցության հնարավորությունները, տնտեսական կապերը և երկրամասի ժողովուրդների քաղաքացիության կարգավիճակը: Ահա թե ինչու ամենուր կապված սահմանային փոփոխությունների նոր նախագծի հետ, բնակչության մեջ դժգոհությունը շարունակաբար խորանում էր:

Թվական տվյալների համադրությունից պարզ է դառնում, որ Երևանի նահանգի տարածքից հարևան Ելիզավետպոլի նահանգին և Կարսի մարզին անցնելու էր ընդհանուր գումարով 3745,5 քառ. վերստ տարածք, երկու սեռից շուրջ 80.000 բնակչությամբ, այդ թվում՝ թաթարներ – 42.613 կամ 53,3 % շունչ, հայեր – 16.640 կամ 21 % շունչ, քուրդ եզդիներ և քուրդ սունիներ – 20.378 կամ 25,5 % շունչ¹:

Երևանի նահանգին ենթադրյալ միացվելու էր՝ 1) Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի և Ղազախի գավառներից շուրջ 2.096 քառ. վերստ, երկու սեռից 58.322 բնակչությամբ, որից հայեր – 50.390 (86,3 %) շունչ, թաթարներ – 6.850 (11,8 %) շունչ, ռուսներ – 1.082 (1,9 %) և 2) Թիֆլիսի նահանգից Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները 8443,96 քառ. վերստ ընդհանուր մակերեսով, երկու սեռից 270.029 շնչով, որից հայեր – 151.211 (56,0 %) շունչ, թաթարներ – 54.812 (20,5 %) շունչ, ռուսներ 18.051 (6,7 %) շունչ, վրացիներ – 9.963 (3,8 %) շունչ, հույներ – 2882 (1,2 %) շունչ, այլ ազգեր – 4.912 (1,8 %) շունչ: Այլ խոսքով՝ հարևան նահանգներից Երևանի նահանգին էր անցնելու ընդհանուր գումարով 10.539,96 քառ. վերստ տարածք, 328.351,00 բնակչությամբ, այդ թվում՝ հայեր –

201.601 (61,4 %), թաթարներ – 61.662 (18,8 %), ռուսներ – 19.133 (5,8 %), վրացիներ – 9.963 (3,0 %), այլ ազգեր – 35.992 (11 %)²:

Ստացվում է, որ այս նախագիծը կյանքի կոչվելու դեպքում Երևանի նահանգը, որն ուներ 24.408,23 քառ. վերստ 10.700.000 բնակչությամբ³, ավելանալու էր 6.794,46 քառ. վերստով, իսկ բնակչության թիվն աճելու էր 248.351 մարդով³:

Այսպիսով, ենթադրյալ սահմանային փոփոխություններն իրականում որևէ առնչություն չունեին այն բացատրությունների հետ, որոնք արվում էին Կովկասի իշխանությունների կողմից իրենց ծրագրի, այսպես կոչված, անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար: Ասվածին հավելենք, որ բնակչության համատարած դժգոհությունները՝ մի կողմից, տեղական իշխանությունների փաստարկված հորդորներն ուղղված երկրամասի բարձրագույն ղեկավարությանը՝ հրաժարվել հակասություններով լեցուն և ծանր հետևանքներով հղի նախագիծը գործադրելուց՝ մյուս կողմից, սթափեցրին բարձրագույն իշխանություններին և հետ կանգնեցրին նրանց բռնած ճանապարհից: Նախագիծը մնաց որպես սոսկ փաստաթուղթ:

Այդուհանդերձ, սա դեռ չէր նշանակում, թե Անդրկովկասի վարչական սահմանների փոփոխության հիմնահարցը բոլորովին դուրս էր մնացել Ռուսաստանի իշխանությունների ու քաղաքական ուժերի հետաքրքրության շրջանակներից, քանզի այդ փոփոխությունները երկրամասը խաղաղեցնելու և այն կայսրությանը հիմնովին միավորելու առումով ոչինչ չտվեցին:

Այս առումով հետաքրքիր մեկնաբանություն է անում Թիֆլիսում լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթ «Պայ-

¹ Վերահաշվարկը կատարվել է ըստ վերը նշված աղբյուրների տվյալների:

² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 88 շրջ.:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի, թ. 77–80 շրջ., 82, 83 տվյալների:

¹ Վերահաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱՄ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3206, թ. 77–80 շրջ., 83 և շրջ.ի տվյալների հիման վրա:

քարը» իր 1917 թ. օգոստոսի 23-ի համարում գրելով, որ «Ներկա վարչական սահմանները (Նահանգ, գավառ, շրջան և այլն) միանգամայն անբավարար են, որ շատ տեղեր այդ բաժանումները կրում են պատահական բնույթ և չեն համապատասխանում Կովկասյան ժողովուրդների տնտեսական և ազգագրական պահանջներին, դրա մասին երկու կարծիք չի կարող լինել»¹: Ուշագրավ է, որ դեռ 1905 թ., երբ Կովկասում զեմստվոների՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների, կազմակերպման խնդիրը լայն կերպով հրապարակ եկավ, այդ հարցի հետ միասին շարունակ ասպարեզի վրա ցցվել էր վարչական սահմանների փոփոխության հարցը՝ որպես նախապայման զեմստվոների իրականացման²:

«Պատահական կամ դիտավորյալ սահմանաբաժանման անհարմարությունները,- գրել է Ստ. Կամսարականը,- շուտով աչքի ընկան, մանավանդ, երբ ծագեց հարց Անդրկովկասում զեմստվային հիմնարկություններ մտցնելու մասին»³:

Անդրկովկասի սահմանափոխման հարցը քննարկման առարկա է դարձել նաև 1909 և 1916 թթ. զեմստվոյական խորհրդակցություններում⁴:

Նշված խորհրդակցություններում հայազգի պատվիրակները վարչատարածքային փոփոխությունների անհրաժեշտությունը պատճառաբանում էին տնտեսական գործոններով: Ուշագրավ է, որ նրանք առաջնահերթությունը տալիս էին Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանմանը, հետո նոր միայն զեմստվոների ներդրմանը երկրամասում⁵: Բանն այն է, որ երկրամասի նախըն-

¹ Պայքար, 23 օգոստոսի, 1917:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), Երևան, 2004, էջ 196:

⁴ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, *Նոր Բաղազնուի գավառը 1914–1920 թթ.*, Երևան, 2012, էջ 13–15:

⁵ См. Г. Гуманов, *Организация земства в Закавказье*, Тифлис, 1918, кз 3:

Թաց բոլոր վարչատարածքային բաժանումները, որպես կանոն, արվել են Հայաստանի հաշվին: Հայոց ազգային համախորհրդակցության 1917 թ. հոկտեմբերի 6-ի նիստում Ստ. Կամսարականը Անդրկովկասի սահմանաբաժանմանը վերաբերող զեկուցման մեջ անդրադարձ կատարելով երկրամասի գավառների վարչական սահմանների ստեղծման պատմությանը, շեշտել է, որ «Սահմանների բաժանումը կատարելիս կառավարությունը աչքի առաջ չի ունեցել տեղագրական և տնտեսական պայմանները և ոչ իսկ վարչական կառավարության հարմարությունները: Երբեմն կառավարությունը, որպեսզի հայերը որևէ գավառում մեծամասնություն չկազմեն, այդ գավառից մի զուտ հայաբնակ մաս անջատել ու միացրել է հարևան թուրքաբնակ մասի»¹:

Ինչպես, օրինակ, Ղարաբաղը, Ղազախը և Ջանգեզուրը Արևելյան Հայաստանի կազմից հանելով միացվել էր Շամախու, հետագայում՝ Ելիզավետպոլի նահանգին, Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները տրվել էին Թիֆլիսի նահանգին, իսկ Կարսի և Կաղզվանի շրջանների վրա իրականացվում էր ռուսական վերահսկողություն: Ահա թե ինչու երկրամասի սահմանաբաժանման հարցը, որպես կանոն, առաջինը բարձրացնում էին հայերը:

Թեև Պետական դուման իր 1916 թ. մարտի 17-ի նիստում մերժեց իրեն կից հանձնաժողովի Անդրկովկասում զենստվոներ մտցնելու առաջարկությունը, սակայն երկրամասի սահմանափոխության հարցը չկորցրեց հրատապությունը: Այս հարցը տեղից շարժելու և տեսականորեն այն հիմնավորելու ու հստակ ծրագիր մշակելու մտայնությամբ, Մ. Պապաջանյանի եռանդուն ջանքերով միջկուսակցական մարմին՝ անդամակցությամբ Հ. Փաստեղծվեց միջկուսակցական մարմին՝ անդամակցությամբ Հ. Փաստեղծյանի, Ստ. Կամսարականի, Գ. Խատիսյանի և Ավ. Շահխա-

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 196:

թունյանի: Նրանք ստեղծեցին Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման ծրագիր և Ավ. Շահխաթունյանի միջոցով ուղարկեցին Պետրոգրադ՝ ՆԳ նախարարությանը առընթեր գործող տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին¹:

«Այս խորհրդակցություններում արդեն,- գրում է Վ. Մելիքյանը,- հայկական կողմն անփոփոխ հայտնվում էր փոքրամասնության վիճակում, քանի որ քաղաքական իրադրությունը, որտեղ վրացիներն ու մահմեդականները գրեթե ամենուրեք գերիշխում էին, լիովին բավարարում էր այդ մեծամասնությանը»²:

Մենք չենք անդրադառնում նրանց արտահայտած տեսակետներին, քանզի դրանք դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից: Բավարարվենք միայն նշելով, որ նրանց տեսակետներն համակողմանիորեն քննության է առել Վ. Մելիքյանն իր «Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում» արժեքավոր մենագրության մեջ³:

1917 թ. ամռանն Անդրկովկասի ազգային տարածքային տարանջատման հիմնահարցը կրկին իջավ ասպարեզ և դարձավ քաղաքական ուժերի և տեղական կենտրոնական իշխանությունների լայն քննարկման առարկա: Երկրամասում զեմստվոներ մտցնելու խնդրին նվիրված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի խորհրդակցությունում հրապարակ հանվեց նաև Երևանի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի նահանգների ու Կարսի մարզի վարչատարածքային սահմանաբաժանման հարցը⁴: Հայտնի քաղաքական գործիչ Դ. Անանունի բնորոշմամբ «ազգային տերիտորիալ որոնումը 1917 թ. կազ-

մում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնական մտահոգությունը»¹:

Խորհրդակցությունում լսվեցին առարկող ելույթներ ո'չ միայն թաթարների ներկայացուցիչների, նաև վրացական ազգայնականների կողմից: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների միջամտության շնորհիվ որոշ չափով մեղմացավ հարցի սրությունը: Այդուհանդերձ, ինչպես նշում է Ավ. Շահխաթունյանը, գործը տեղից չշարժվեց²:

Անդրկովկասի սահմանաբաժանման թեման մեկ անգամ ևս օրակարգային դարձավ Պետրոգրադում միաժամանակյա հրավիրված երկու խորհրդակցություններում՝ նվիրված Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների կանոնակարգերի մշակմանը և զեմստվոներից զրկված ազգային շրջաններում այդպիսիք հիմնելու հարցին: Մի շարք նախագծերի հետ մեկտեղ թույլատրվեց երկրամասերում կատարել վարչատարածքային փոփոխություններ և ստեղծել նոր նահանգներ ու գավառներ³:

Ասվածից կարելի է հետևության հանգել, որ Անդրկովկասի երկրամասի վարչատարածքային նոր բաժանումների հարցը զուտ հայկական խնդիր չէր, այլ կրում էր ընդհանուր տեղական բնույթ և հրապարակ էր իջել ոչ թե իբրև հայկական, այլ ընդհակառակը՝ իբրև Կովկասյան դեմոկրատիայի նախագիծ:

Անդրադառնալով վերոգրյալ խորհրդակցություններին՝ նշենք, որ զեմստվոյական խորհրդակցությունը, օգտվելով Անդրկովկասի երկրամասի գրեթե բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչների Պետրոգրադում գտնվելու հանգամանքից (մասնակցում էին Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին նվիրված խորհրդակցությա-

¹ Տե՛ս Ա. Шахатунян, *Административный передел Закавказского края*, Тифл., 1918, էջ 120:

² Վ. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 126:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126-127:

⁴ Տե՛ս Ա. Шахатунян, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹ Դ. Անանուն, *Ռուսահայերի հասարակական գաղափարներ (1901-1918)*, Կ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 613:

² Տե՛ս Ա. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նը), նրանց (յուրաքանչյուր ազգությունից 7 հոգի) հրավիրեցին մասնակցելու զեմստովյական հանձնաժողովի աշխատանքներին: Հարց բարձրացվեց երկրամասի սահմաններում իրականացնել վարչական փոփոխություններ: Եղան մի քանի առաջարկություններ, ինչպես, օրինակ, կատարել Անդրկովկասի էթնիկական-սահմանային նոր փոփոխություն, կամ եզակի հիմքի վրա երկրամասում հիմնել զեմստովներ: Մի քանիսն առաջարկում էին չքննարկել այդ հարցը և այն հանձնել Օգակոմին (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին), որն էլ կստեղծի համապատասխան հանձնաժողով՝ կյանքի կոչելու երկրամասի նոր վարչական բաժանումը: Իսկ հանձնաժողովականների մեծամասնությունը առաջարկում էր ավելի շահեկան և իրատեսական ճանապարհ, այն է՝ Պետրոգրադում գտնվող Անդրկովկասի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմել նախագիծ և այն ուղարկել Օգակոմին և Կովկասի դեմոկրատիան ներկայացնող կազմակերպությունների եզրակացությամբ: Վերջիններս, որոնք ուղղակիորեն դեմ էին երկրամասի վարչական փոփոխությանը, հայտարարեցին, որ նրանք կոմպետենտ (ձեռնահաս) չեն, և չունեն բավականաչափ նյութեր: Սակայն դա չխանգարեց, որ մեծամասնության հավանությանը արժանանար վերջին տարբերակը¹:

Հայ պատվիրակներն ունեին երկրամասի վարչական փոփոխության վերաբերյալ վաղորդք մշակված հիմնավոր նախագիծ՝ վերնագրված «Անդրկովկասի վարչական սահմանաբաժանման նախագիծը»: Այն հեղինակել էր Ավ. Շահխաթունյանը: Նախագծի տեքստը հրատարակվել է 1918 թ. Թիֆլիսում «Административный передел Закавказского края» խորագրով:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121:

Ըստ Ավ. Շահխաթունյանի նախագծի Ելիզավետպոլի նահանգը բաժանվելու էր երկու առանձին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի և Գանձակի¹: Վերջինս զբաղեցնելու էր նախկին նահանգի լեռնային մասը, որը մեծամասամբ բնակեցված էր հայերով: Այսպիսով՝ ապագա Գանձակի նահանգը ստեղծվելու էր Քարվանսարայի² և Գանձակի³ գավառներից (նախատեսվում էր նրանց կազմում ընդգրկել նաև Նոր Բայազետի գավառից Արդանիշ, Աղբուլախ, Թոխլուջա, Սեմյոնովկա, Չիբուխլու, Ջիլ, Կուշի Դարասի, Բազեջան Դարասի և Սատանախաչ գյուղերը)⁴, Շուշիի⁵ և Ջանգեզուրի⁶ գավառներից, ինչպես նաև Ելիզավետպոլ քաղաքի աջափնյա հայկական մասից՝ Գանձակ քաղաքից, որը պետք է դառնար նորաստեղծ նահանգի վարչական կենտրոնը⁷:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128–129: Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918:

² Բաղկացած էր Բարանա, Բաշքենդ, Դուլալի, Թաթիքենդ, Թաուզկալի, Հին Դիլիջան, Նոր Դիլիջան, Ղարադուրյուլի, Թոթքենդ, Աքսիբարի, Միխայլովսկոն, Ճամբարակ, Ուզունթալա, Քարվանսարա և Ղարադաղ գյուղական հասարակություններից: Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 128–129: Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918:

³ Իր մեջ ընդգրկում էր Ելիսկոյե, Միխայլովսկոն, Բայանսիե, Չուռնաբաղ, Դամջալու, Չազլիկ, Դաստաֆիր, Աղջաքենդ, Բորիսինսկոն, Էրքեջ, Չարդախլու, Ֆրեզովսկոն, Գետաբեկ, Սյավանսկոն, Մեսթլիյինի, Կարամուրալ (Այրում), Նովոսարատովսկոն, Բաղաքենդ, Կովալեովկա-հայկական, Ղարամուրաղ գյուղական համայնքները և Ելիզավետպոլ քաղաքի աջափնյա հայկական մասը: Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 128–129: Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918:

⁴ Տե՛ս Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918:

⁵ Բացառությամբ Գյուլիստանի, Սկոբեյովսկի, Ղաջարականի, Մարգալինի գյուղական համայնքների ու Արթուրուգ գյուղի: Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁶ Առանց մի քանի թաթարական գյուղական համայնքների, որոնք միացվում էին նախկին նահանգի՝ Ելիզավետպոլի, թաթարական մասին: Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁷ Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

1. Գանձակի նահանգ¹

Աղյուսակ 4

Հազարներով %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Քարվանսարայի	74	61 (82,4 %)	9 (12,2 %)	4 (5,4 %)
Գանձակի	114	67 (59 %)	29 (25,4 %)	18 (16 %)
Շուշիի	214	150 (70 %)	58 (27,1 %)	6 (2,3 %)
Զանգեզուրի	127	88 (69,3 %)	38 (30 %)	1 (0,79 %)
Ընդամենը	529	366 (69,2 %)	134 (28,3 %)	29 (5,3 %)

2. Ելիզավետպոլի նահանգ²

Աղյուսակ 5

Հազարներով %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Նուխիի	220	40 (18,2 %)	163 (74,1 %)	17 (7,7 %)
Ելիզավետպոլի	171	6 (3,5 %)	156 (91,2 %)	9 (5,3 %)
Բարդայի	99	3 (3,1 %)	92 (96,8 %)	4 (4,2 %)
Կարյազինոյի	123	—	119 (96,7 %)	4 (3,2 %)
Արեշի	74	4 (5,4 %)	70 (94,6 %)	—
Ղազախի	64	—	63 (98,4 %)	1 (1,2 %)
Ընդամենը	751	53 (7,1 %)	663 (88,7 %)	35 (4,7 %)

Աղյուսակ 5-ից նկատելի է, որ ըստ հայկական նախագծի, Գանձակի նահանգում հայերը կազմելու էին բնակչության ավելի քան 69 %-ը, մահմեդականները՝ 25,3 %-ը, իսկ Ելիզավետպոլի նահանգում համապատասխանաբար՝ 7,1 և 88,7 %-ը:

Անդրադառնալով Երևանի և Թիֆլիսի նահանգներին և Կարսի մարզին վերաբերող փոփոխություններին՝ նշենք, որ նախագծում

¹ Աղյուսակը կազմվել և վերահաշվարկը կատարվել է ըստ Ավ. Շահխաթունյանի, նշվ. աշխ., էջ 131 և Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918, տվյալների հիման վրա:

² Աղյուսակը կազմվել և վերահաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

առաջարկվում էր Լոռին անջատել Բորջալուի գավառից, իսկ Ախալքալաքի շրջանը հանել Թիֆլիսի նահանգի կազմից, որոնք ունեին ճնշող մեծամասնությամբ հայ բնակչություն:

Նախատեսվում էր նշված տարածքների և Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կաղզվանի և Կողբի գավառների միավորումով ստեղծել նոր նահանգ Ալեքսանդրապոլ վարչական կենտրոնով¹: Ապագա Ալեքսանդրապոլի նահանգն ունենալու էր 709 հազար բնակչություն, որից հայեր՝ 464 հազար (65,5 %), մահմեդականներ՝ 121 հազար և այլք՝ 124 հազար (34,5 %)²:

Նահանգի բնակչության շարժընթացն աղյուսակի տեսքով կունենար հետևյալ պատկերը³

Աղյուսակ 6

Հազարներով %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Ալեքսանդրապոլի	194	160 (78,4 %)	22 (11 %)	12 (6 %)
Ախալքալաքի	120	94 (78,3 %)	10 (8,3 %)	16 (13,3 %)
Լոռիի	120	92 (77 %)	14 (12 %)	14 (12 %)
Կարսի	193	83 (43 %)	49 (25,4 %)	61 (32 %)
Կաղզվանի	82	35 (43 %)	26 (32 %)	21 (26 %)
Ընդամենը	709	464 (59 %)	121 (15,3 %)	124 (16 %)

Ինչ վերաբերում է Երևանի նահանգի կազմավորմանը, ապա հայկական կողմի պատկերացմամբ, այն պետք է ստեղծվեր Էջմիածնի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Շարուրի, Նախիջևանի և Սուրմա-

¹ Տե՛ս Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 126-127: Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918:

² Վերահաշվարկը կատարվել է ըստ Ավ. Շահխաթունյանի, նշվ. աշխ., էջ 133: Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918, տվյալների հիման վրա:

³ Աղյուսակը կազմվել և վերահաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

լուի գավառների ներգավառային վարչական վերաձևումների հենքի վրա:

Երևանի նահանգի բնակչությունը ըստ էթնոգրավանաբանական խմբերի կունենար այսպիսի պատկեր¹

Աղյուսակ 7

Հազարներով % %				
Գավառներ	Բնակչությունը	Հայեր	Մուսուլմաններ	Այլք
Էջմիածնի	132	95 (72 %)	36 (27,2 %)	1(0,76 %)
Երևանի	238	154 (65 %)	73 (31 %)	11 (4,6 %)
Նոր Բայազետի	146	100 (68,5 %)	45 (31 %)	1 (0,69 %)
Շարուրի	88	18 (18,4 %)	70 (71,4 %)	—
Նախիջևանի	143	58 (40,5 %)	84 (59 %)	1 (0,70 %)
Սուրմալուի	109	34 (31,5 %)	63 (58 %)	12 (11 %)
Ընդամենը	856	459 (53 %)	371 (43,3 %)	26 (3 %)

Այսպիսով, ըստ նախագծի Արևելյան Հայաստանի տարածքի վրա նախատեսվում էր ստեղծել երեք նահանգներ՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի: Նահանգների ընդհանուր բնակչության թիվը կազմելու էր 2 մլն. 93 հազար մարդ, այդ թվում հայերինը՝ 1 մլն. 289 հազար կամ 60,5 %-ը:

Հենվելով այս և մյուս փաստական և վիճակագրական տվյալների վրա՝ կարող ենք վստահաբար նշել, որ նախագծի հեղինակը վարչատարածքային բաժանման հիմքում դրել էր էթնիկական սկզբունքը՝ խնդիր ունենալով ըստ ազգագրական հատկանիշների վերամիավորել տարանջատված տարածքները: Նախագիծը, իհարկե, չէր անտեսում նաև տնտեսական և աշխարհագրական գործոնների նշանակությունը:

¹ Վերահաշվարկը կատարվել է ըստ Ավ. Ծախիսթունյանի, նշվ. աշխ., էջ 134 և Հորիզոն, 17 հունվարի, 1918 տվյալների հիման վրա

Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները համաձայնության եկան սահմանափոխության և առաջարկված նոր սահմանների շուրջը, իսկ թաթարները թեև սկզբունքորեն համերաշխվեցին սահմանափոխությանը, բայց երբ ծանոթացան ենթադրվող փոփոխություններին Գանձակի և Երևանի նահանգներում, հայտարարեցին, թե իրենք լիազորված չեն վերջնական համաձայնություն տալու: Այնուամենայնիվ նախագիծը Պետրոգրադում ընդունվեց, և այն մասնակի փոփոխություններով ուղարկվեց Կովկաս՝ լուծումը թողնելով Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին¹: Խնդրի լուծումը գործնական հարթության վրա դնելու համար Թիֆլիսում կազմվեց առանձին մասնաժողով Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ²:

Սուր վիճաբանություններ ծագեցին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի հրավիրած խորհրդակցության ժամանակ: Վրացական ազգային-դեմոկրատների ելույթներում այն միտքն էր իշխում, որ խորհրդակցությունը ոչնչով չի կարող փոխել 1783 թ. Գեորգիկյան պայմանագիրը և Վրաստանից անջատել Բորչալուի և Ախալքալաքի շրջանները³:

Վ. Մելիքյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Այս ամենից պարզ երևում է, որ սահմանների լուծման հարցն այն ժամանակ արդեն դրված էր ոչ թե վարչական, այլ առավելապես պետական-տարածքային հարթության վրա»⁴:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծվելիք վարչակարգի մասին հարցը «Նահանգների և գավառների փոփոխության և զեմստվոյի հարցը» վերտառությամբ տեղ գտավ նաև 1917 թ.

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), էջ 197:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս *Армяно-грузинский вооруженный конфликт*, Баку, 1919; էջ 67:

⁴ Վ. Մելիքյան, 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 119:

սեպտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում բացված հայկական ազգային համախորհրդակցության (համագումարի) օրակարգում:

Համախորհրդակցությունը այդ հարցին անդրադարձավ հոկտեմբերի 6-ի նիստում: Առաջինը զեկուցեց Ստ. Կամսարականը: Դատելով նրա զեկուցման բովանդակությունից՝ դժվար չէ նկատել, որ նա սահմանափոխության հիմքում շեշտը դնելով տնտեսական և էթնիկ գործոնների վրա առաջարկում էր. «Համախմբել միևնույն ցեղի և միևնույն տնտեսություն ունեցող վայրերը, որպեսզի հեշտանա ապագա զեմստվոյի գործունեությունը»¹:

Հատկանշական է, որ Ստ. Կամսարականը նշված սկզբունքներով առաջնորդվելիս ներկայացրեց իր պատկերացրած Երևանի նահանգի տեսլականը, այն է՝ նրա կազմում ընդգրկվելու էին ամբողջ համանուն նահանգը, Կարսի շրջանից՝ երկու գավառ, Թիֆլիսի նահանգից՝ երկու գավառ և Գանձակի նահանգի՝ լեռնային մասը: Նրա մոտավոր հաշվումներով նորաստեղծ Երևանի նահանգն ունենալու էր մոտ 60 հազար քառ. վերստ տարածք՝ 2 մլն. բնակչությամբ: Հայերը կազմելու էին նահանգի ընդհանուր բնակչության շուրջ 60 %-ը²:

Ստ. Կամսարականի զեկուցման տրամաբանությունը հուշում է, որ նա հակված էր հայահոծ բոլոր տարածքները մեկ վարչական միավորի մեջ ընդգրկելու գաղափարին՝ մերժելով նախարարության ծրագիրը, որը միևնույն սահմանների մեջ երեք նահանգ էր ենթադրում՝ Գանձակի, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի³:

Գ. Խատիսյանը, համաձայնելով Ստ. Կամսարականի այս մտքի հետ, այդուհանդերձ որոշ տեխնիկական անհամաձայնությունների (կենտրոնի հեռավորությունը ծայրագավառներից, հաղոր-

դակցության դժվարությունները և այլն) պատճառով, շահեկան է համարում նախապատվությունը տալ նախարարության ծրագրին¹:

Ղ. Տեր-Ղազարյանը համոզված էր, որ ծրագրված սահմանափոխությունը զեկստվոյի անվան տակ, իսկապես լուծում է ազգային-տարածքային խնդիրը: Նրա անհամաձայնությունը հիմնականում վերաբերում էր նահանգական և գավառային բաժանումներին: Սահմանափոխության մոտիվների մեջ նա առավելությունը տալիս էր կանտոնային սիստեմին, որի դեպքում ավելի միատարր խմբավորումներ կկազմվեն, բացի այդ, կանտոնական սիստեմը առած-գական է, որը կարելի կլինի ապագայում լայնացնել և խորացնել²:

Նահանգների ներքին բաժանումների հարցում Ղ. Տեր-Ղազարյանի տեսակետի հետ համակարծիք էր Արշ. Խոնդկարյանը³: Ըստ նրա՝ սահմանաբաժանումը կարելի էր գլուխ բերել միայն Անդրկովկասի երեք ազգերի համաձայնությամբ: Դա ըստ էության կլինեք խանգարիչ քայլ, ավելորդ գրգռումների տեղիք չտալու համար:

Բանախոսը առաջարկում է սահմանափոխության իրականացման հետևյալ աստիճանակարգը. առավելությունը տալ տնտեսական, ապա էթնիկական և վերջում միայն վարչական հարմարություններին:

Մի նահանգ ստեղծելու հակառակորդների առարկություններին պատասխանելով և դեմ արտահայտվելով կանտոնական տարբերակին, դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչ և նախագծի հեղինակներից Ավ. Շախխաթունյանը գտնում էր, որ զեմստվոյի հաջողությունը պահանջում է, որ ստեղծվեն վարչական մեծ միավորներ, և առաջարկում էր, որ բանաձևի մեջ մտցվի մի

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), էջ 196:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 196–197:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նահանգ կազմելու անհրաժեշտությունը, իսկ դրա իրականացումը թողնելով կյանքին¹: Ավ. Շահխաթունյանը, փաստորեն հրաժարվում էր երեք նահանգ ստեղծելու իր նախկին տեսակետից: Նրա տեսակետի փոփոխությունը, ըստ երևույթին, թելադրված էր նահանգների ներքին բաժանումը ըստ կանտոնների կողմնակիցներին հակադրվելու և այդ հարցում իր կուսակցության մոտեցումը պաշտպանելու հանգամանքով:

Սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների տեսակետը պաշտոնապես մեկնաբանեց այդ կուսակցության անդամ Ա. Երզնկյանը: Հենց սկզբից նշենք, որ այս կուսակցությունը կողմնակից էր կանտոնալ սահմանաբաժանմանը և գտնում էր, որ մի նահանգ կամ երեք նահանգ առաջարկելով, հայերը ցանկանում են գծել քաղաքական և ոչ վարչական սահմաններ, ինչի համար էլ արժանանում են վրաց-թաթարական դիմադրությանը: Այս կապակցությամբ Ա. Երզնկյանը սուր քննադատություն ուղղեց դաշնակցության հասցեին, նրան մեղադրելով սահմանափոխության հարցում «թիկունքային» քաղաքականություն վարելու համար: «Պետրոգրադում լուծել տալով այն հարցը, որը պետք է լուծվեր այստեղ, կովկասյան դեմոկրատիայի միջոցով, որ մեր քաղաքականության ընդհանուր գիծը պետք է լինի»², - դժգոհում էր Ա. Երզնկյանը: Վերջինս նկատի ուներ 1917 թ. ամռանը Պետրոգրադում զեմստվոներ հիմնելու հարցին նվիրված խորհրդակցությունում հայերի շահերը ներկայացնող Գ. Խատիսյանի և Ավ. Շահխաթունյանի կողմից ներկայացրած Անդրկովկասի սահմանաբաժանմանը վերաբերող բավականին մշակված նախագիծը: Ի դեպ, դաշնակցության այսպես կոչված թիկունքային քաղաքականությունը անխնա քննադատեց նաև մենշևիկները կուսակցության պաշտոնաթերթ «Պայքարը»՝ 1917 թ. օգոստոսի 23-ի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198–199:

² Նույն տեղում, էջ 199:

համարում տպագրելով «Կովկասյան զեմստվոն և սահմանների փոփոխության հարցը» խորագիրը կրող հոդվածը: «Դաշնակցականները պատրաստում են վարչական բաժանումների մի քատեզ, ստեղծում թղթի վրա, «հայկական նահանգներ» կամ «հայկական նահանգ» և վազում Պետրոգրադ կանցելիարիաներում լուծելու այդ կնճռոտ հարցը: Ավ. Շահխաթունյանը և Գ. Խատիսյանը այդ նախագծով սկսում են մաշել «մեծամեծների» դոները և ճգնել գլուխ բերել Պետրոգրադում³: Սա մի դժբախտ քաղաքականություն է, որը շարունակ վարել են դաշնակցականները և դրանով մեկուսացրել հայ ժողովրդին», - նշում է թերթը⁴:

Վերադառնալով հիշյալ համախորհրդակցության աշխատանքներին նշենք, որ սահմանաբաժանման սեկցիայի նախագահ Բ. Վերմիշյանը առարկություններին պատասխանելով, նկատում է, որ սեկցիան սահմանափոխության զեմստվոյի վրա նայել է զուտ վարչական-տնտեսական տեսակետից: Զեկուցողը այնուհետև առարկելով մի նահանգի պաշտպաններին, ցույց է տալիս դրա անհարմարությունը և երեք նահանգի առավելությունները՝ հարաբերության հեշտության և վարչական աշխատանքի տեսակետից⁵, միաժամանակ նշելով, որ «երեք նահանգից միշտ կարելի է մի նահանգ ստեղծել, իսկ հակառակն անել կարելի չէ»⁶: Նա գտնում էր, որ սահմանափոխության հարցը հրատապ լուծում է պահանջում, ուս-

¹ Թերթը նկատի ուներ 1916 թ. մարտին Ս. Պապաջանյանի նախաձեռնությամբ ստեղծված միջկուսակցական մարմնի կողմից մշակված երկրամասի վարչական բաժանման ծրագիրը, որը Ավ. Շահխաթունյանի միջոցով հասցվեց Ռուսաստանի մայրաքաղաք՝ Ներքին գործերի նախարարությանը առընթեր տեղական ինքնավարությունների հանձնախմբին:

² Պայքար, 23 օգոստոսի, 1917, թիվ 104:

³ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.), էջ 199–200:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

տի և անթույլատրելի էր համարում այն Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը թողնելը¹:

Հարցի քննարկումների ժամանակ առաջացած տարածայնությունների հետևանքով բանաձև չընդունվեց: Համախորհրդակցության մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը գտավ, որ ժողովի համար հարցն արդեն սպառված է, և բավարարվեց ընդհանուր բանաձև կազմելու վերաբերյալ հանձնաժողով ձևավորելու որոշմամբ:

Յուրաքանչյուր ֆրակցիայից ընդունվեցին երկու հոգի «հաշտեցնող բանաձև» կազմելու համար²:

Մի վերջին անգամ Անդրկովկասի վարչական բաժանման հարցը լսվեց 1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի ընդլայնված նիստում, որտեղ հայկական կողմի ներկայացրած սահմանափոխության նախագիծը վրաց-թաթարական տանդեմի կողմից մերժվեց՝ հայերի և մահմեդականների միջև եղած անհանդուրժողականության պատճառաբանությամբ. «...այս անգամ,- Ավ. Շահխաթունյանի բնորոշմամբ,- որպես վարչական վերաբաժանման դեմ արհեստականորեն ստեղծված երկարաժամկետ զենք»³:

Պետրոգրադում բոլշևիկյան հեղաշրջման պատճառով Անդրկովկասի երկրամասում դարձյալ ստեղծվեց շատ ավելի բարդ իրավիճակ: Երկրամասի նոր կառավարությունը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ի տարբերություն իր նախորդի՝ Հատուկ կոմիտեի, որը փորձում էր անկողմնակալ ազգային քաղաքականության շնորհիվ կայունացնել երկրամասի ներքաղաքական կացությունը, կոմիսարիատը ընդհակառակը՝ ուժեղացնում էր վրաց-թաթարական

հակահայկական գործոնը և դրանով իսկ ավելի խճճում էր Անդրկովկասի ազգային-սահմանային խնդիրների լուծումը: Դրությոնը ամենևին էլ չշտկեց 1918 թ. ապրիլի 9(22)-ին Անդրկովկասի՝ որպես անկախ դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության հռչակումը: Փաստորեն, այդ մարմինն Անդրկովկասի նոր կառավարությունն էր՝ վրաց մենշևիկ Ա. Չխենկելի գլխավորությամբ:

Դաշնակցային հանրապետության հռչակումով վարչատարածքային-սահմանային հարցերի շուրջ բորբոքված կրքերն առժամանակ հանդարտվեցին: Սակայն դա թվացյալ անդորր էր փոթորկից առաջ, որովհետև Դաշնակցային հանրապետության ներսում առկա էին լուծման կարոտ ազգային-սահմանային անհաշտ վեճերը և արագ տեմպերով խորացող միջկուսակցական հակամարտությունները: Այս ամենի պատճառով 1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասյան դաշնությունը փլուզվեց, և նրա փլատակների վրա ստեղծվեցին Վրաստանի, Արևելակովկասյան մուսուլմանական (ապագա Ադրբեջանի) և Հայաստանի անկախ հանրապետությունները:

Անկախ պետականության առաջին իսկ օրից Հայաստանի և երկու հարևանների՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև տարածքային-սահմանային խնդիրները դրվեցին նոր սրությամբ:

*
* *
*

Կարևոր հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Երևանի նահանգի վարչական կառուցվածքի և կառավարման համակարգի հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը: Հարկ է խնդրի քննությունը սկսել ցարական 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխման մասին» արդեն բազմիցս նշված հրամանագրին անդրադարձ կա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200:

³ Ավ. Շահխաթունյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

տարելով: Նոր օրենքի կիրարկման հետևանքով, ինչպես արդեն ցույց է տրվել, տեղամասային ատենակալի (պրիստավի) հաստիքը վերացվեց: Պրիստավի փոխարեն նշանակվեցին գավառապետների մեկ-երկու օգնականներ, որոնք կատարում էին ոստիկանական պարտականություններ¹:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի հրամանագիրը կյանքի կոչվելուց ավելի քան երկու տասնամյակ անց նոր բարեփոխումների անհրաժեշտություն առաջացավ: Բանն այն է, որ այդ փոփոխությունների հետևանքով առանձին նահանգների և գավառների տարածքների կրճատվելը, գավառների թվի ավելանալը, եռաստիճան կառավարումը երկաստիճանով փոխարինվելը, ինչպես նաև Կովկասում նոր դատական օրենքի կիրարկման հետ կապված ոստիկանության դերի թուլացումն, իրենց հետ բերեցին նոր դժվարություններ և բարդություններ, որոնք շատ շուտով դրսևորվեցին տեղական բոլոր վարչական կառույցներում: Այս ամենն, անշուշտ, պետք է, որ իրավասու մարմիններից համապատասխան լուծումներ պահանջեին:

Ներքին գործերի մինիստր Տոլստոյը Պետական Խորհրդին ներկայացված զեկուցման մեջ այդ բարեփոխման անհրաժեշտությունը հիմնավորում է հետևյալ նկատառումներով: «Այս նախագծի հիմքում ընկած է տեղագրական պայմանը, անմիջապես աչքի է զարնում Անդրկովկասի մի տեղանքի տարբերությունը մյուսից: Այլապեղ բնակչությունը, նրանց սովորույթները, խառնվածքը, քաղաքացիական հետամնացությունը և այլն, նահանգի ներսում ստեղծում են այնպիսի առանձնահատուկ պայմաններ, որոնք ոստիկանության արդյունավետ գործունեության համար պահանջում են, որ ոստիկանական պաշտոնյաները մշտապես բնակվեն գավառների նախատեսված կետերում: Հետևաբար, ավելի շահավետ է, գա-

վառների շրջաններում ունենալ այդպիսի շատ կետեր, քան գավառների շրջանների սահմանված տեղերում պահել մեծ թվով ոստիկաններ»¹: Այլ խոսքով՝ առաջարկվում էր ապակենտրոնացնել տեղական կառավարումը և վերականգնել տեղամասերը՝ վարչական միավորները հնարավորինս մոտեցնել բնակչությանը:

Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը եղավ 1888 թ. մայիսի 10-ի Անդրկովկասի հինգ նահանգները 37 գավառների և 125 տեղամասերի բաժանելու մասին օրենքը²:

Իսկ, թե՛ գործնականում ինչպիսի արտացոլում գտան այդ ամենը, ցույց տանք Երևանի նահանգի վարչական համակարգի երեք կառույցների՝ նահանգ, գավառ և գյուղ օրինակներով, սկսենք վարչական կառուցվածքի ամենավերին սանդղակից՝ նահանգից: Նախկինի պես նահանգը կառավարում էր կայսեր կողմից նշանակված նահանգապետը (նա նաև զինվորական հրամանատարն էր): Նրա ենթակայության տակ էր գտնվում նահանգի կառավարման ողջ համակարգը՝ համապատասխան ստորաբաժանումներով և աշխատակիցներով: Այդ ցույց տանք 1875 թ. Երևանի նահանգի օրինակով: Նահանգապետ (նահանգապետն էր Միխայիլ Ռոսլավկը), նահանգապետի տեղակալ, նահանգային գրասենյակ, պետական գույքի կառավարման վարչություն, նահանգի բնակեցման գործերի բաժին, քաղաքային ոստիկանության բաժին: Նահանգի վարչական կառույցի կարևոր ստորաբաժանումներից էին նաև Երևանի օկրուգային դատարանը, դատախազական հսկողությունը և հաշտարար հիմնարկությունները³:

Իհարկե, հետագա տարիներին, ժամանակի պահանջների թելադրանքով նահանգի կառավարման համակարգում ավելացել են

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, գ. 3151, թ. 7 շրջ.:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, գ. 3151, թ. 5, 7 շրջ.:

² Տե՛ս *KK* на 1875 г., Тифлис, 1874, էջ 41:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41-42:

նոր ստորաբաժանումներ, զուգահեռաբար աճել է և աշխատակիցների թվաքանակը:

Նահանգը բաժանված էր գավառների: Նշված տարում Երևանի նահանգը կազմված էր հինգ՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Էջմիածնի գավառներից: Ամեն մի գավառ ուներ իր վարչական կենտրոնը: Վարչական այս կառույցը ղեկավարում էր նահանգապետի կողմից նշանակված գավառապետն իր մեկ կամ երկու տեղակալներով:

1) Երևանի գավառ՝ վարչական կենտրոնը ք. Երևան, գավառապետ՝ Վասակ Կամսարական, երկու օգնական, քարտուղար, գավառային բժիշկ, 2) Ալեքսանդրապոլի գավառ՝ վարչական կենտրոնը ք. Ալեքսանդրապոլ, գավառապետ՝ Ջախար Չաչիկով, երկու օգնական, քարտուղար, գավառային բժիշկ, 3) Նոր Բայազետի գավառ՝ վարչական կենտրոնը ք. Նոր Բայազետ, գավառապետ՝ Կոնստանտին Սիլիչ, օգնական, քարտուղար, Քարվանսարայի ոստիկան պրիստավ, բժիշկ, 4) Էջմիածնի գավառ՝ վարչական կենտրոնը գ. Վաղարշապատ, գավառապետ՝ Եգ. Խան-Աղով, երկու օգնական, քարտուղար, բժիշկ, և 5) Նախիջևանի գավառ՝ վարչական կենտրոնը՝ ք. Նախիջևան, գավառապետ՝ Միխայիլ Ավդակով, երկու օգնական, քարտուղար, բժիշկ և Օրդուբադի ոստիկան պրիստավ: Ինչպես կարելի է նկատել գավառների վարչական ապարատների կառուցվածքը գրեթե նույնն էր:

Վարչական տեսակետից գավառները բաժանված էին մահալների (ենթագավառների), իսկ վերջիններս՝ գյուղերի: Անդրկովկասում տեղական իշխանության մասին 1840 թ. օրենքը սահմանում էր վարչատնտեսական կառավարման մեկ աստիճան՝ գյուղական

համայնք¹: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք ուներ իր գյուղապետը, որին ընտրում էր համայնքի բնակչությունը: Մեծ թվով բնակչություն ունեցող գյուղերում ընտրում էին նաև գյուղապետի օգնական: 1885 թ. տեղական ինքնակառավարման մասին նոր օրենքով Երևանի նահանգում սկիզբ դրվեց գյուղական համայնքների խոշորացման գործընթացին՝ ստեղծվեցին, այսպես կոչված, գյուղական հասարակություններ: Վերջիններս ստեղծվում էին շրջակա մի քանի գյուղերի (փոքր, թե մեծ բնակչությամբ) և առանձին տնտեսությունների միավորման ճանապարհով²: Օրենքը գյուղական հասարակության կազմավորման համար սահմանում էր նաև պարտադիր մի շարք պայմաններ.

ա) կառույցի մեջ ընդգրկվող բնակավայրերն ինչպես միմյանց, այնպես էլ այդ կառույցի վարչական կենտրոնի հետ ունենան հաղորդակցության բանուկ ճանապարհներ, բ) վարչական հարմարավետ շենք, գ) բնակչության անհրաժեշտ թվաքանակ: Օրինակ, Երևանի նահանգում մինչև 2.000 տուն և ավելի քան 10 հազ. բնակիչ³:

Գյուղական հասարակությունը ղեկավարում էր տանուտերը (գալավարը), որին, իսկ մեծ համայնքներում նաև օգնականին, ընտրում էր համայնական ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցում էին տվյալ գյուղական հասարակության մեջ մտնող բոլոր գյուղերի ծխատերերը: Տանուտերը ընտրվում էր միայն մեկ ժամկետով և ծխատերերը: Իրավունք չունեին անընդմեջ երկրորդ ժամկետով վերընտրվելու: Տանուտերը հաստատվում էր նահանգապետի կողմից⁴: Տանուտերը պարտավոր էր կարգավորել գյուղերի միջև ծագած վիճելի հար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թ. 30:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30 շրջ.:

⁴ Տե՛ս Մշակ, 29 դեկտեմբերի, 1898:

ցերը, զբաղվել հարկերի հավաքման, ջրանցքների անխափան աշխատանքի ապահովման և գյուղական հասարակությանը վերաբերող այլ խնդիրներով¹։ Գյուղական հասարակության ավագները և նրանց օգնականները հասարակական հիմունքներով աշխատող չինովնիկներ էին և այդ ծառայության դիմաց պետական միջոցներից չէին վարձատրվում։ Նրանք ազատվում էին պետական հարկերից, տուրքերից և այլ պարհակներից, վարձատրվում էին համայնքի հաշվին։ Աշխատավարձի չափը որոշում էր տվյալ գյուղական հասարակության մեջ մտնող բոլոր գյուղերի ծխատերերի ընդհանուր ժողովը²։

Արդեն ասվել է, որ 1864 թ. նոյեմբերի 20-ի որոշմամբ համապետական մասշտաբով անցկացվեցին դատական բարեփոխումներ. դասային հին դատարանի փոխարեն ստեղծվեցին հաշտարար, շրջանային դատարաններ և դատաստանական պալատը³, որոնց արդյունքում տեղերում գործող ոստիկանությունները զրկվեցին դատական իշխանությունից և այդ լիազորության մի մասն անցավ համայնական դատավորներին։ Համայնական ժողովներն ընտրում էին երեք հոգուց կազմված համայնական դատավորներ, տալով նրանց լիազորություն՝ ըստ գյուղական կանոնադրության 72-րդ հոդվածի դատել համայնքներին պատկանող կողմերին մինչև 100 ռ. սահման ունեցող գործերը՝ քաղաքացիական գործառության վերաբերող և 30 ռ. ոչ ավելի (հոդված 75) քրեական գործունեության տեսակետից, որով հանցագործները ենթարկվում էին

¹ Տե՛ս Ա. Մելքոնյան, *Ջախխար XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, Երևան, 2003, էջ 199։

² Տե՛ս С. Эгизаров, *Исследования по истории учреждений в Закавказье*, ч. 1, Казань, 1889, էջ 100–101։ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 17։ Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 199։ Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի զավառը 1828–1913 թթ.*, էջ 119։

³ Անդրկովկասում այդ որոշումը գործի դրվեց 1868–1877 թթ.։ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 388։

տուգանքի մինչև 3 ռ., կամ հասարակական աշխատանքներ պետք է կատարեին մինչև 6 օր կամ բանտարկվելու էին մինչև 7 օր¹։

1888 թ. մայիսի 10-ի օրենքով Երևանի նահանգի յոթ գավառները բաժանվեցին 21 ոստիկանական տեղամասերի, որից Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Էջմիածնի գավառներից յուրաքանչյուրը՝ չորս, Սուրմալուի գավառը՝ երեք, իսկ Շարուր-Դարալագյազի գավառը՝ երկու ոստիկանական տեղամասերի։ Յուրաքանչյուր տեղամաս ղեկավարում էր ոստիկանական պրիստավը։ Հավելենք, որ ոստիկանական վարչության պետը նշանակվում էր նահանգապետի, իսկ ոստիկանական պրիստավը՝ ոստիկանապետի կողմից՝ նահանգապետի համաձայնությամբ²։

Կարևոր ենք համարում նշել, որ Երևանի նահանգում զեմստվոյական հիմնարկությունների բացակայության պայմաններում ոստիկանությունը հանդիսանում էր ոչ միայն հասարակության անվտանգությունը պաշտպանող, այլ նաև նրա նյութական և հոգևոր կյանքին օգնող և աջակցող գործոն։ Երևանի նահանգի տեղամասային ոստիկանական պրիստավը ղեկավարում էր միջինը 1.077 քառ. վերստ տարածք։ Նրա տնօրինության տակ գտնվում էր 53 բնակավայր, 3.454 բնակչությամբ։ Ոստիկանական տեղամասն ուներ 50-ից մինչև 90 վերստ երկարություն և 10–12-ից մինչև 20 վերստ լայնություն³։

Ոստիկանական պրիստավի տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 1200 ռ.⁴։

Հետագա տարիներին Երևանի նահանգի ոստիկանական շրջանները կրել են էական փոփոխություններ։ Այդ փոփոխություն-

¹ Տե՛ս Մշակ, 5 օգոստոսի, 1910։ Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի զավառը 1828–1913 թթ.*, էջ 120։

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 17։

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 3151, թթ. 10–11։

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 14։

ների պատկերը ըստ 1914 թ. վիճակագրության տրված է ստորև բերված աղյուսակում¹:

Աղյուսակ 8

	Տարածություն		Գյուղական հասարակության թիվը	Գյուղերի թիվը	Տնտեսությունների թիվը
	քառ. վերստ	դես.			
Ք. Երևան	90	9450	-	-	-
Ոստիկանական տեղամաս					
Առաջին	718,98	749	3	56	4153
Երկրորդ	259,30	27010	3	43	4184
Երրորդ	632,92	65929	4	52	5027
Չորրորդ	1113,1	115947	6	63	4481
Ընդամենը	2724,3	283730	16	214	17845
Ք. Ալեքսանդրապոլ	90	9450	-	-	-
Առաջին	840,89	87593	7	37	4974
Երկրորդ	832,79	86746	5	46	4481
Երրորդ	815,50	84948	5	44	3876
Չորրորդ	897,52	93491	5	38	5133
Ընդամենը	3386,7	352778	22	165	18464
Ք. Նախիջևան	87	9135	-	-	-
Ք. Օրդուբադ	45	4725	-	-	-
Առաջին	660,62	68815	3	31	3277
Երկրորդ	1253,92	130617	4	47	3338
Երրորդ	1327,35	138263	3	37	3217
Չորրորդ	597,15	72620	4	52	3381
Ընդամենը	3939,04	410315	14	167	13213
Շարուր Դարս-լազյազ					

¹ Տե՛ս ПКЭГ на 1914 г., էջ 2-3:

Առաջին	747,26	77839	7	63	5060
Երկրորդ	1890,24	196890	5	100	3583
Ընդամենը	2637,5	274729	12	163	8613
Ք. Նոր Բայազետ	20	2100	-	-	-
Առաջին	1071,35	111599	6	41	4529
Երկրորդ	650,45	67755	3	21	3404
Երրորդ	983,99	102499	3	24	3891
Չորրորդ	1416,97	147601	4	49	5395
Սևանա լիճ	1213,14	126400	-	-	-
Ընդամենը	9336,20	555854	16	135	17219
Մուրմալովի					
Առաջին	725,65	75589	4	61	6044
Երկրորդ	1214,24	126481	3	59	3176
Երրորդ	1207,20	125750	6	107	3056
Ընդամենը	3147,09	327820	13	227	12276
Էջմիածնի					
Առաջին	820,62	85482	5	32	4965
Երկրորդ	431,09	44905	5	64	6895
Երրորդ	984,43	102336	4	42	4554
Չորրորդ	1203,26	104506	4	78	3573
Ընդամենը	3237,4	337229	18	216	19987
Ընդամենը	24408,23	2542505	111	1287	107647

Աղյուսակի տվյալներից նկատելի է, որ 1914 թ. Երևանի նահանգի յոթ գավառների 111 գյուղական հասարակությունները բաժանված էին 25 ոստիկանական տեղամասերի՝ իրենց կազմում ունենալով 1.287 բնակավայր և 107.647 գյուղացիական տնտեսություն՝ զբաղեցնելով 24.408,23 քառ. վերստ կամ 2.542.505 դես. տարածք: Այդ թվում՝ Երևանի գավառին (գավառապետը՝ Կոնստանտին Առաքելով) բաժին էր ընկնում ոստիկանական չորս տեղամաս: 1) գ. Քանաքեռի (ոստիկանական տեղամասի պրիստավը՝ Եվսեի Կոժենիկով), 2) գ. Աղամզալու (պրիստավը՝ տեղը թափուր է), 3) գ. Կոժենիկով, 4) գ. Ղամարլու (տեղամասի պրիստավը՝ Նիկոլայ Լապերով), 4) գ. Դա-

վալու (տեղամասի պրիստավը՝ Ալեքսեյ Գաբին), զբաղեցնում էր 2.724,3 քառ. վերստ կամ 283.780 դես., ուներ 214 բնակավայր և 16 գյուղական հասարակություն¹:

Ոստիկանական առաջին տեղամասն իր մեջ ընդգրկում էր երեք գյուղական հասարակությունների, որոնց նստավայրերն էին՝ Քանաքեռը, Բաշգառնին և Արամուսը, երկրորդ ոստիկանական տեղամասի նույնքան գյուղական հասարակությունների նստավայրերն էին՝ Իմանշալուն, Փարաքարը և Նորագավիթը, երրորդը բաղկացած էր չորս գյուղական հասարակություններից՝ Ղամարլու, Կոյլասար, Օգուրբելու և Դվին-Ասորի նստավայրերով, չորրորդ ոստիկանական տեղամասը ընդգրկում էր հինգ գյուղական հասարակություններ, որոնց նստավայրերն էին՝ Դավալուն, Կարախաչը, Սադարակը, Ջիրմանիսը, Թորուն և Բեյուկ-Վեդին²:

Կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ նշված 16 նստավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից կազմում էր՝ առաջին ոստիկանական տեղամասի համար համապատասխանաբար՝ 17,5 և 17,5 վերստ, երկրորդինը՝ 11,3 և 8 վերստ, երրորդինը՝ 24,7 և 7,3 վերստ, իսկ չորրորդինը՝ 65 և 28 վերստ³: Քաղաքային ոստիկանության վարչության նստավայրը ք. Երևանն էր (ոստիկանապետը՝ Ալեքսանդր Վիգորան, պրիստավները՝ Մարկ Տերնոն և Իվան Վասիլևը, երեք տեղակալներով)⁴:

Ալեքսանդրապոլի գավառի (գավառապետը՝ Վիսսարիոն Դուդնիկով) ոստիկանական չորս տեղամասերը՝ 1) նստավայրը՝ գ. Մեծ Ղաղաքիլիսա (պրիստավը՝ Դմիտրի Դմիտրիև), 2) նստավայրը՝ գ. Քյաֆթարիլի (պրիստավը՝ Ասատուր Գրիգորյանց), 3) նստավայրը՝

ք. Ալեքսանդրապոլ (պրիստավը՝ Իլլարիոն Սուխորուկով), 4) նստավայրը՝ Աղին կայարան (պրիստավը՝ Լևոն Մելիք-Սարգսյան) ընդգրկում էին 3.386,7 քառ. վերստ կամ 352.778 դես. տարածք: Տնտեսությունների թիվը հաշվվում էր 18464, գյուղական հասարակություններինը՝ 22, իսկ բնակավայրերինը՝ 165¹: Առաջին ոստիկանական տեղամասի գյուղական հասարակությունների նստավայրերն էին՝ Մեծ Բեքանդը, Նիկիտինոն, Մեծ Ղարաքիլիսան, Բոգիրենը, Համամլուն, Վոսկրեսենովկան և Սարալը, երկրորդինը՝ Քավթարլուն, Հաջիխալիլը, Միրաքը, Մեծ Քափանակը և Ջաջուրը, երրորդինը՝ Կիզիլ-Կոչը, Իլի-Ղարաքիլիսը, Օրտաքիլիսան, Փոքր Ղարաքիլիսան և Կեֆյուն, չորրորդինը՝ Արթիկը, Սոգուտլին, Հոռոմը, Թավշանդշլաղը, Մոլլագոչկան²: Գյուղական 22 հասարակությունների նստավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից կազմում էր՝ ոստիկանական առաջին տեղամասինը համապատասխանաբար՝ 63,6 և 20,2 վերստ, երկրորդինը՝ 27,4 և 22 վերստ, երրորդինը՝ 19 և 19 վերստ, չորրորդինը՝ 21,2 և 10,2 վերստ³:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ առանձին քաղաքային ոստիկանական երկու պրիստավ, որպիսիք էին՝ Դիոնիսիի Սիմոնովը և Աբուբեկիր Բաուչանը⁴:

Նոր Բայազետի գավառը (գավառապետը՝ Սեմյոն Ֆիլիպով) ուներ չորս ոստիկանական տեղամաս: Առաջին տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Ներքին Ախտա (պրիստավը՝ Ալեքսանդր Շենիշ), երկրորդ տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Ելենովկա (պրիստավը՝ Զախար Յալկալամիձե), երրորդ տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Ղարանլու Յալկալամիձե), չորրորդ տեղամաս, նստավայրը՝ Ալեքսանդր Սմիռնով), չորրորդ տեղամաս, նստավայրը՝

¹ Տե՛ս *ПКАГ на 1914 г.*, Эриван, 1914, էջ 229:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 14-ի տվյալների հիման վրա:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17-18:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի էջ 17-18 տվյալների հիման վրա:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

րը՝ գ. Բասարգեչար (պրիստավը՝ Ավետիս Տեր-Գրիգորով)՝ Ոստիկանական չորս տեղամասերն ընդգրկում էին գյուղական 16 հասարակություն, 135 բնակավայր, 17.219 տնտեսություն, զբաղեցնելով 5.336,20 քառ. վերստ կամ 555.854 դեա. (Սևանա լճի հետ միասին) տարածք։ Ոստիկանական առաջին տեղամասի գյուղական հասարակությունների նստավայրերն էին՝ Ալափարսը, Քյանքյանը, Ներքին Ախտան (ռուսական), Ներքին Ախտան (հայկական), Ռնդամալը և Թայչարովը։ Երկրորդինը՝ Ելենովկան, Չոչոը, Աղզիբիրը։ Երրորդինը՝ Դալիդարդաշը, Գելը, Ղարանլուը։ Չորրորդինը՝ Քելապիկիրլանը, Բասարգեչարը, Մեծ-Մագրան և Զիլը²։ Ոստիկանական առաջին տեղամասի նստավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից հասնում էր համապատասխանաբար՝ 59 և 15 վերստի, երկրորդինը՝ 37,5 և 9,5 վերստի, երրորդինը՝ 22,3 և 23,5 վերստի, չորրորդինը՝ 77 և 26 վերստի³։ Հավելելով նաև, որ Նոր Բայազետ քաղաքը ևս ուներ ոստիկանական երկու պրիստավի դեմն՝ Ալեքսանդր Հայրապետյանցի և Իվան Վիլեգժանինի⁴։

Ոստիկանական չորս տեղամաս ունեցող գավառների թվում էր նաև Նախիջևանի գավառը (գավառապետը՝ Պլատոն Կավրին)։ 1-ին ոստիկանական տեղամասի նստավայրը՝ ք. Նախիջևան (պրիստավը՝ Պյոտր Լուկասևիչ), 2-րդ տեղամասի նստավայրը՝ գ. Ջագրի (պրիստավը՝ Բոլեսլավ Դուշինսկի), 3-րդ տեղամասի նստավայրը՝ գ. Աբրակուն՝րս (պրիստավը՝ Դանիել Կալինովսկի), 4-րդ տեղամասի նստավայրը՝ ք. Օրդուբադ (պրիստավը՝ Աբաս Կուլի Աղա Թաիրով)։ Քաղաքային պրիստավները՝ Միր Մուրադ-բեկ օղլի Կենգեր-

լինսկին և Պրոկոֆիի Բենդուկիժենի¹։ Գավառը զբաղեցնում էր 3.939,04 քառ. վերստ կամ 410.315 դեա. տարածք, ընդգրկում էր գյուղական 14 հասարակություն, 167 բնակավայր և 13.213 տնտեսություն։ Առաջին ոստիկանական տեղամասի գյուղացիական երեք հասարակությունների նստավայրերն էին՝ Թումբուլը, Կիվրագը և Շախմախմուղը, երկրորդինը՝ Ջագրին, Կարամալինովկան, Իտկրանը և Շախբուզը, երրորդինը՝ Չեշմաբասարը, Ղազանչին, Աբրակունիսը, չորրորդինը՝ Վերին Ագուլիսը, Թիվան, Վանանդը և Վերին Ազան²։ Առաջին ոստիկանական շրջանի գյուղական հասարակությունների նստավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից հասնում էր համապատասխանաբար՝ 14,3 և 14,3 վերստի, երկրորդինը՝ 34,3 և 28,7 վերստի, երրորդինը՝ 23 և 12,5 վերստի և չորրորդինը՝ 70,5 և 23, 5 վերստի³։

Ոստիկանական չորս տեղամասից բաղկացած էջմիածնի գավառը (գավառապետը՝ Լեոնիդ Լեմմերման) իր կազմում ուներ գյուղական 18 հասարակություն, 216 բնակավայր և 19.987 տնտեսություն, ընդգրկում էր 3.237,4 քառ. վերստ կամ 337.229 դեա. տարածք։ 1-ին ոստիկանական տեղամասի նստավայրն էր գ. Վաղարշապատը (պրիստավը՝ Պավել Պոպով), 2-րդին՝ գ. Աշտարակը (պրիստավը՝ Ալեքսանդր Առաքելյանց), 3-րդին՝ գ. Ղուրդուղուլին (պրիստավը՝ Իվան Ներյասով), 4-րդին՝ գ. Թալին-Հայկականը (պրիստավը՝ Խաչատուր Բաբասով)⁴։ Ոստիկանական առաջին տեղամասի գյուղացիական հինգ հասարակությունների նստավայրերն էին հանդիսանում՝ Վաղարշապատը, Այնթափը, Օշականը, Ներքին Խաթուն-Արխը և Չոբանքարը, երկրորդինը՝ Աշտարակը, Ղարաքի-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31։

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16-17։

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 16-17 տվյալների հիման վրա։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31։

¹ Տե՛ս ՊՔՅԴ-ի 1914 թ., էջ 30-31։

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19։

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, էջ 19 տվյալների հիման վրա։

⁴ Տե՛ս ՊՔՅԴ-ի 1914 թ., էջ 332։

լիսան, Եղվարդը, Բաշ-Աբարանը և Փարպին, Երրորդինը՝ Ղուրդուղուլին, Սարդարապատը, Մեծ-Շագրիարը, Թալինը և Ալագյազ կայարանը: Առաջին տեղամասի բնակավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից հասնում էր համապատասխանաբար՝ 9 և 9 վերստի, Երկրորդինը՝ 30 և 20 վերստի, Երրորդինը՝ 21 և 11 վերստի, չորրորդինը՝ 47,5 և 32 վերստի¹:

Ոստիկանական երեք տեղամասից, գյուղացիական 13 հասարակությունից, 227 բնակավայրից և 12.276 տնտեսությունից բաղկացած Սուրմալուի գավառը (գավառապետը՝ Եվգենի Իոնին) ընդգրկում էր 3.147,09 քառ. վերստ կամ 327.820 դես. տարածք: Ոստիկանական 1-ին տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Իգդիր (պրիստավը՝ Պյոտր Իգնատև), 2-րդ տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Դաշբուռն (պրիստավը՝ Իսիդոր Կվաշալի)², 3-րդ տեղամաս, նստավայրը՝ գ. Կուլպի (պրիստավը՝ Իվան Մորդվինցև): Ոստիկանական առաջին տեղամասի գյուղական հասարակությունների նստավայրերն էին՝ Իգդիրը, Ալի Կամարլուն, Եվջիլարը և Ալիքոչակը, Երկրորդինը՝ Դաշբուռնը, Արալ-Բաշքենդը, Բուլախ-Բաշը, Երրորդինը՝ Օգրուջին, Կուլպին, Զիվանլու-թաթը, Գյուլլուջան³: Առաջին տեղամասի գյուղական հասարակությունների նստավայրերի միջին հեռավորությունը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից հասնում էր համապատասխանաբար՝ 12,3 և 12, 3 վերստի, Երկրորդինը՝ 27,6 և 14,5 վերստի, Երրորդինը՝ 57,8 և 24 վերստի⁴:

Ոստիկանական տեղամասերի թվաքանակով ամենափոքրը Շարուր-Դարալագյազի գավառն էր (գավառապետը՝ Ջեյիդ - թեկ Նաբիբեկով): 2.637,5 քառ. վերստ կամ 274.729 դես. տարածք, 12

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի էջ 15-16 տվյալների հիման վրա:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի էջ 15-ի տվյալների հիման վրա:

գյուղական հասարակություն, 163 բնակավայր և 8643 տնտեսություն ունեցող գավառը բաժանված էր ոստիկանական երկու տեղամասերի: 1-ին, նստավայրը՝ գ. Բաշնորաշեն (պրիստավը՝ Անդրեյ Շուկին), 2-րդ, նստավայրը՝ գ. Քեշիշքենդ (պրիստավը՝ Հասան Վեզիրով): Գյուղական 12 հասարակությունների նստավայրերն էին՝ ոստիկանական առաջին տեղամասի համար Բաշնորաշենը, Կուշի-Դեմուրչին, Ենգիջան, Յայջին, Փուսիանը, Խանլուխյարը, Երկրորդինը՝ Արփան, Քեշիշքենդը, Փաշալուն, Գնդեվազը և Ղասանքենդը: Առաջին ոստիկանական տեղամասի գյուղական հասարակությունների նստավայրերը ոստիկանական վարչությունից և պրիստավի նստավայրից միջինը գտնվում էին համապատասխանաբար՝ 15 և 15, իսկ Երկրորդինը՝ 60,2 և 27 վերստ հեռավորության վրա²:

Վերը շարադրանքից դժվար չէ նկատել, որ մեր ուսումնասիրության առարկա Երևանի նահանգի նահանգային, գավառային, ոստիկանական և այլ իշխանության մարմիններում էթնիկ առումով հայերը փոքր տոկոս են կազմել:

*
* *

XIX դարի երկրորդ կեսից Ռուսաստանում իրականացված մի շարք բարենորոգումների շարքին է դասվում նաև 1870 թ. հունվարի 16-ին հրապարակված նոր «Քաղաքային կանոնադրությունը»: Կանոնադրության ընդունումով կայսրության կենտրոնական շրջաններում ստեղծվեցին քաղաքների կառավարման ոչ դասային, քաղաքային ինքնավարության ընտրովի ներկայացուցչական մարմիններ՝ քաղաքային դուման և քաղաքային վարչությունը: Ինքնավարության գործադիր մարմինը՝ քաղաքային վարչությունը և կար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի էջ 19 տվյալների:

գաղղիչ մարմին քաղաքային դուման պետք է ընտրվեին չորս տարին մեկ անգամ, ըստ գույքային ցենզի: Թեկնածուների համար սահմանված էր երեք կարգ՝ առաջինի մեջ մտնում էին խոշոր արդյունաբերողները, հողատերերը, առևտրականները և կառավարիչները: Երկրորդ խումբը կազմում էր միջին խավը, իսկ երրորդը՝ ցածր վճարունակ քաղաքացիները¹: Ընտրությունը կատարվում էր ըստ հերթականության՝ սկզբից ընտրում էին առաջին դասի թեկնածուներին, ապա՝ երկրորդին, որից հետո՝ երրորդին²: Քաղաքային դումայի պատգամավորներին ընտրում էին քաղաքի բնակչությունից միայն հարկ վճարողները³, իսկ ընտրելու և ընտրվելու իրավունք չունեին հանցագործները, քրեական դատապարտվածները, սնանկացածները, միկիտանները (ոգելից խմիչք վաճառողները), անմեղսունակները և հոգևոր դասի ներկայացուցիչները⁴: Ընտրվելուց հետո ձայնավորները և լիազորները ձևավորում էին իրենց խորհուրդներին: Ըստ գործող կարգի, նահանգապետը կամ նահանգային վարչությունը հաստատում էր ընտրված վարչության կազմը, որից հետո վերջինս իր միջից ընտրում էր քաղաքագլխին և նրա տեղակալին: Քաղաքային դուման և քաղաքային վարչությունը ղեկավարվում էին քաղաքագլխի կողմից:

Հարկ է նշել, որ նահանգապետը կամ նահանգային վարչությունը, չարաշահելով քաղաքային վարչության և քաղաքագլխի հաստատման իրենց վերապահված իրավունքները⁵, շատ հաճախ ան-

¹ См. В. Тупян, *Политика самодержавия России в Закавказье XIX – нач. XX вв.* Часть пятая, 1877–1900 гг., Ереван, 2008, с. 26.

² Տե՛ս Մշակ, 27 ապրիլի, 1889:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 389:

⁴ Տե՛ս Աշակ, 6 նոյեմբերի, 1896:

⁵ 1892 թ. հուլիսի 11-ին ընդունվել է:

⁵ 1892 թ. հուլիսի 11-ին ընդունված նոր «Ջրադաշային կանոնադրության» համաձայն նահանգապետն իրավունք ուներ ուղղակի վերահսկողություն հաստատել հասարակական կառավարման վրա՝ խառնվել քաղաքային ինքնավարության բոլոր գործերին, ընկնության առնել պաշտոնատար անձի նպատակահարմարության հարցը, անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր ենթարկել նրան, իսկ առաժնին

վավեր էին ճանաչում այդ ընտրությունների արդյունքները և անցկացնում էին նոր ընտրություններ¹: Ի դեպ, օրենքով քաղաքային վարչության անդամներն իրենց պաշտոնում հաստատվելուց հետո իրավունք ունեին երկու անգամ ընտրություն կատարել թե՛ քաղաքագլխի և թե՛ նրա տեղկալի համար: Երրորդ անգամ լիազորները կորցնում էին իրենց ընտրական իրավունքը, երբ երկրորդ ընտրությունը անհետևանք էր անցնում, հետևաբար այդ դեպքում նահանգապետը ինքն էր լիազորված լինում իր կողմից նշանակել քաղաքային վարչության պաշտոնյային²:

Նշենք, որ քաղաքային դուման և քաղաքային վարչությունը զբաղվում էին իրենց քաղաքի բարեկարգման, տնտեսության, կեն-
ցադասապասարկման, առողջապահության, առևտրի, կրթամշակու-
թային, ներքին կառուցման և այլ հարցերով:

«Քաղաքային կանոնադրության» մասին նոր օրենքն Անդրկովկասի երկրամասում արուսեցնո լիռառվեց Թիֆլիսի նահանգում:

1875 թ. հունվարի 1-ին ընտրվեց Թիֆլիսի քաղաքային դոման: Օրենքը Երևանի նահանգի վրա տարածվեց ավելի քան կես տարի անց: 1876 թ. հուլիսի 24-ին Երևանի նահանգապետ Մ. Ռոստարի անց: 1876 թ. հուլիսի 24-ին Երևանի նահանգապետ Մ. Ռոստարի անց: 1876 թ. հուլիսի 24-ին Երևանի նահանգապետ Մ. Ռոստարի անց:

դիպերում նաև հեռացել զբաղեցրած պաշտոնից: Տե՛ս В. Тунян, նշվ. աշխ., էջ 35:
Մշակ, 26 հուլիսի, 1912:

Մանրամասն տե՛ս Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառի 1828-1918 թթ., էջ 125-126:

Տե՛ս Մշակ, 26 հունիսի, 1912: Հ. Հարությունյան, Նոր Բաղնիսի գավառի 1828-1913 թթ., էջ 121:

³ См. В. Тунян, *Политика самодержавия России в Закавказье XIX вв.*, Часть пятая. 1877–1900 гг., Ереван, 2008, էջ 24: 87

հնարավոր է համարում Կանոնադրությունը կիրառել միայն Երևան քաղաքի համար, քանի որ, նրա կարծիքով, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը չունի քաղաքագլխի պաշտոնի համար համապատասխան թեկնածու¹: 1877 թ. մարտի 29-ին Կովկասի փոխարքան հանձնարարում է Երևանի նահանգապետին սկսել նախապատրաստական աշխատանքներն Երևան քաղաքում մտցնելու հասարակական կառավարում²: Այլ խոսքով՝ ընտրել քաղաքային դումա և քաղաքային վարչություն: Օրենքի պահանջով քաղաքային դումայում ձայնավորների ընդհանուր տեղերի 2/3-ը պետք է զբաղեցնեին քրիստոնյաները³: Նախապատրաստական աշխատանքների համար ստեղծվեց հանձնաժողով Երևանի գավառապետ Վասակ Կամսարականի նախագահությամբ⁴: Ընտրվեց Երևան քաղաքի դուման: Ըստ գործող օրենքի դուման պետք է ընտրեր քաղաքային վարչություն և վարչության ղեկավար, որը միաժամանակ հանդիսանալու էր Երևանի քաղաքագլուխը: Երևանի քաղաքագլխի համար առաջադրվեց Վ. Կամսարականի թեկնածությունը: Դրանից հետո առաջ քաշվեց նաև պրոգիմնագիայի ուսուցիչ Իվան Կորգանովի թեկնածությունը: Նահանգապետ Ռուսլավը Երևանի հասարակության երևելի անձանց և իշխանության ներկայացուցիչների հետ անձնական հանդիպումներից հետո պաշտպանեց Ի. Կորգանովի թեկնածությունը և 1877 թ. հունիսի 4-ին առաջարկեց Կորգանովին զբաղեցնել քաղաքագլխի պաշտոնը:

1879 թ. ապրիլի 15-ին Կովկասի փոխարքա Միխայիլ Նիկոլակիչը գրավոր կարգադրություն արեց՝ հոկտեմբերի 1-ին բացել

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25: 1889 թ. Ընդունված օրենքը սահմանեց, որ այսուհետև քաղաքային դումայի ձայնավորների ամբողջ թվի կեսը կարող են լինել մահմեդականներ: Տե՛ս Մշակ, 21 փետրվարի, 1889:

⁴ Տե՛ս Բ. Կոմարով, նշվ. աշխ., էջ 25:

Երևանի դուման¹: Նշված օրը այն բացվեց: Նույն օրը փոխարքան այդ կապակցությամբ շնորհավորել է Երևան քաղաքի բնակչությանը և ցանկացել է դումային հաջող գործունեություն²:

«Մշակ» թերթը ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Երևանի քաղաքային դումայի անդանիկ նիստում քննարկված հարցերից մեկի մասին: Թերթն իր առաջին էջում գրել է. «1879 թուականի հոկտեմբերի 1-ին բացվեցաւ քաղաքային ինքնավարութիւնը, որ քննելով քաղաքից անցնող զօրքերի բնակարանների հարցը³, հարկատու համարեց քաղաքային ազատ գումարներ չունենալու պատճառով այդ ծախսը ծածկելու համար հաւաքել բնակիչներից պօլիցիայի որոշած 10.000 ռ. տեղ 8.215 ռ. այն ձևով, ինչպէս որոշել էր պօլիցիան, այսինքն այդ գումարի 1/2 հայերից, իսկ 2/3 մամեդականներից»⁴:

Նահանգի մյուս՝ Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքները, որոնք հասկանալի պատճառներով ձեռք չբերեցին ինքնավարության կարգավիճակ, նրանց գործունեությունը, նախկինի նման, ղեկավարում էին քաղաքի լիազորը և ավագների խորհուրդը:

Ժամանակի ընթացքում սոցիալ-տնտեսականի և հոգևոր-մշակութայինի հետ մեկտեղ քաղաքի վիճակի կայունացման, կառավարման կատարելագործման, նոր խնդիրների լուծման հրամայականով փոփոխություններ կատարվեցին նաև Երևանի նահանգի մյուս քաղաքների կառավարման կառուցվածքում: Այդ ճանապարհին առաջին քայլը դարձավ քաղաքային ինքնավարության հաս-

¹ Մանրամասն տե՛ս Բ. Կոմարով, նշվ. աշխ., էջ 25: Մշակ, 9 մարտի, 1882:

² Տե՛ս Բ. Կոմարով, նշվ. աշխ., էջ 25:

³ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Երևան քաղաքով անցնող զորքի համար ոստիկանական վարչությունը տներ, քարվանսարաններ և գոմեր վարձեց, որոնց տերերին ժամանակին չվճարեց: 1879 թ. մայիսի 17-ին ոստիկանական վարչությունը սրաշեց այդ բնակատեղիներին վճարել 10.000 ռ.: Տե՛ս Մշակ, 9 մարտի, 1882:

⁴ Տե՛ս Մշակ, 9 մարտի, 1882:

տատումը: 1893–1894 թթ. Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներին շնորհվեց քաղաքային ինքնավարության կարգավիճակ: 1894 թ.¹ Նոր Բայազետի գավառապետ Չերքեզովի համառ ջանքերի շնորհիվ քաղաքին տրվեց ինքնավարության կարգավիճակ²: Սեպտեմբերի 29-ին ոստիկանության շենքի բակում, բացօթյա, կայացավ քաղաքի լիազորների ընտրությունը: Գավառապետը համառոտ կերպով բացատրելով ժողովրդին ինքնավարության նշանակությունը, ասաց հետևյալը. «Կայսերական բարձրագույն բարեհաճությամբ մեր քաղաքին տրվում է ինքնավարություն, դուք պետք է ձեր միջից ընտրեք 15 լիազորներ և 3 անձնափոխներ»: Այնուհետև Չերքեզովը հաղորդեց. «Մինչև հիմա պոլիցիան էր կառավարում քաղաքային գործերը, սրանից հետո քաղաքային գործերն անցնում են ավագի և լիազորների ձեռքը. դուք պետք է աշխատեք ընտրել հասկացող և հուսյալ մարդիկ, որոնք հավատարմությամբ ծառայեն հասարակությանը»³: 524 ընտրողներից ներկա էին 110 հոգի, բացակայում էին գլխավորապես հողագործները: Առաջադրվեցին 64 թեկնածուներ: Ընտրվեցին 15 լիազորներ և 3 անձնափոխներ՝ Հ. Մամիկոնյանը, Հ. Խաչատրյանը, Ստ. Բատիկյանը, Խ. Բադամյանը, Ն. Արևշատյանը, Հ. Աֆրիկյանը, Գ. Դայանը, Ա. Փոստոյանը, Գ. Բուռնազյանը, Ա. Բուռնազյանը, Խ. Բունիաթովը և այլոք, իսկ անձնափոխներ՝ Գ. Քոչարյանը, Ս. Աֆրիկյանը և Գ. Դաբադյանը⁴:

Նահանգապետի կողմից հաստատվելուց հետո լիազորները քաղտնի քվեարկությամբ ընտրեցին ավագ և տեղակալ: Ավագ ընտրվեց Հարություն Մամիկոնյանը, իսկ տեղակալ՝ Գևորգ Արծ-

¹ Մեկ այլ տեղի նշված է 1896 թ., որը տեխնիկական վրիպակ է: Տե՛ս Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ., էջ 125:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, գ. 1, գ. 2174, թ. 9: Մշակ, 10 հոկտեմբերի, 1896:

³ Մշակ, 10 հոկտեմբերի, 1896:

⁴ Այլ աղբյուրներում նշված է, որ ընտրվել են 6 լիազորներ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94. ց. 1, գ. 2174, թ. 9:

րունին¹: Հետագա տարիներին ավագի պաշտոնը զբաղեցրել են Գ. Արծրունին, Հ. Տեր-Սահակյանը, Ստ. Բատիկյանը և այլք:

1894 թ. սեպտեմբերի 24-ին Ալեքսանդրապոլի գավառապետը դիմում է Երևանի նահանգապետին թույլատրելու անցկացնել քաղաքի դումայի ծայնավորների ընտրություն: Դումայի պատգամավորներ ընտրվեցին Տիգրան Յուզբաշյանը, Հովհաննես Գեղամովը, Արտակ Տեր-Ղազարովը, Հակոբ Տեր-Սիմոնովը, Թաթոս Ծաղիկյանը, Վասիլի Վարդանովը, Սեթ Ֆահրադյանը և այլոք²: Նույն թվականին ինքնավար դարձան նաև Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքները:

Այսպիսով, 1890-ական թվականների առաջին կեսերին Երևանի նահանգի հինգ քաղաքները կառավարվում էին ընտրովի մարմինների՝ քաղաքային դումայի և քաղաքային վարչության կողմից, ինչը լուրջ քայլ էր դեպի ժողովրդավարություն անցման տեսակետից: Այլ կերպ ասած՝ ընտրությունների ճանապարհով իշխանության մարմիններ ձևավորելը շրջադարձային իրադարձություն էր ինչպես Երևանի նահանգի ամբողջ բնակչության կյանքում ընդհանրապես, այնպես էլ քաղաքային բնակչության համար մասնավորապես: Խոսքն այն մասին է, որ օրենքի կիրարկումով քաղաքային բնակչության լայն շերտերն իրավունք էին ստանում ուղղակի կամ ներկայացուցչական խողովակներով մասնակից դառնալ քաղաքի կառավարման և գործունեության աշխատանքներին: Հավելենք, որ այս ամենից բացի, քաղաքային ինքնավարությունը խթանում էր բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվությանը և նպաստում հանրության հանդեպ յուրաքանչյուրի պարտքի և պատասխանատվության բարձրացմանը: Վերոգրյալից դժվար չէ եզրակացնել, որ քաղաքային դումայի և վարչության

¹ Տե՛ս Մշակ, 22 փետրվարի, 1897: Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*, էջ 125:

² St'u <Uu. §. 94, g. 1, q. 2173, pp. 2-3:

գործունեության արդունավետությունն ուղղակի և անմիջականորեն կապված էր ծայնավորների որակից: Այսինքն՝ եթե ծայնավորների ընտրությունը հաջող է կատարվել, դումայի մեջ ընդգրկվել են բանիմաց, պրոֆեսիոնալ և նվիրյալ մարդիկ, իսկ քաղաքագլխի աթոռն էլ զբաղեցրել է խելացի, ընդունակ, ժողովրդի ծայնին ականջալուր և մեծ եռանդի տեր մարդ, ապա հաջողությունները կդառնան անխուսափելի: Նկատի ունենալով նաև այս հանգամանքը «Մշակ» թերթն իր մարտի 16-ի համարում ընդգծում էր. «Շուտով այդ քաղաքում (Երևանում – Հ.Հ.) մտցվելու է նոր քաղաքային ինքնավարություն. Հույս ունենք, որ երևանցիները զգույշ կլինեն ծայնավորների ընտրության մեջ, որովհետև լավ կամ վատ ընտրությունից կախված է քաղաքի բարեկարգ դրությունը և ծայնավորները մեծ գործ և նշանավոր պատասխանատվություն պետք է հանձն առնեն: Հարկավոր է ընտրել թարմ և նոր ուժեր»¹:

Արդյոք, ընտրող զանգվածն այս գիտակցումով է կատարել իր ընտրությունը, իհարկե, երբեմն, ոչ: Իբրև ասվածի ապացույց հարկ եմ համարում մեջբերել նույն «Մշակ» թերթի մի գնահատականը տրված Երևան քաղաքի 1886 թ. դումայի ծայնավորների որակական կազմին: «Երևանի դումայի այժմեան ծայնաւորները, - որոնք եթե չենք սխալվում, 65 հոգի են, թուրքեր և հայեր, - մեծ մասամբ անընդունակ են իրանց պաշտոնի էությունը հասկանալու: Նրանցից շատերը, մանաւանդ թուրք ծայնաւորների ահագին մեծամասնութիւնը, զուրկ լինելով որեւէ կրթութիւնից, զուրկ լինելով քաղաքի շահերը ճշմարիտ կերպով հասկանալու ընդունակութիւնից, զուրկ լինելով վերջապէս իրենց քաղաքի համար գործելու եռանդից, ոչինչ օգտավէտ գործունեութիւն չեն ցոյց տուել իրենց ծայնաւոր եղած ժամանակի, ընթացքում»²: Այնուհետև թերթը հայտնում է, որ

ծայնավորներից շատերը շատ քիչ են հաճախել դումայի նիստերին. շատերը բոլորովին չեն էլ հաճախել: Օրինակ, 1886 թ. առաջին կիսամյակում Երևանի քաղաքային դուման ունեցել է 21 նիստ: Ոչ մի ծայնավոր, նույնիսկ քաղաքագլուխը այդ նիստերին ներկա չի եղել, շատ շատերը ներկա են եղել վեց, չորս և երկու անգամ, շատերը մի մի անգամ, իսկ շատերն էլ երբեք³: Անշուշտ, այս հանգամանքը չէր կարող ազդեցություն չունենալ վարչության գործունեության վրա:

Հատկանշական է, որ հասարակության զանազան շրջաններում միշտ արտահայտվել են դժգոհություններ դումայի անարդյունավետ աշխատանքի դեմ: Ժամանակի մամուլի էջերը և արխիվային վավերագրերը լի են բազում օրինակներով, երբ ընտրողներն իրավացիորեն դժգոհել են դումայի կամ քաղաքային վարչության անգործությունից, ծայնավորների թույլ տված չարաշահումներից, պարտականությունների նկատմամբ անպատասխանատու վերաբերմունքից, հովանավորչության, ինչու չէ՞ ընտրություններում տեղ գտած թերությունների և այլնի մասին: Ժամանակի մամուլը և արխիվային վավերագրերը հարուստ են այդպիսի օրինակներով: Իբրև ասված ապացույց, հարկ եմ համարում դիմել մամուլի հրապարակումներին: «Մշակ» թերթը գրել է. «Երևանի քաղաքային դումայի կազմակերպության վերանորոգելը և նոր ընտրությունների ինքնելը մի անիրագործելի հարց է դարձել բոլոր երևանցիների համար: Ընտրությունը պետք է լիներ անցյալ տարվա մայիսին, համարժեք ծայնաւորների կանոնադրության 16-րդ հոդվածի, որովհետև ծայնաւորները չեն եղել իրենց քաղաքի համար գործելու եռանդից, ոչինչ օգտավէտ գործունեութիւն չեն ցոյց տուել իրենց ծայնաւոր եղած ժամանակի, ընթացքում»⁴: Այնուհետև թերթը հայտնում է, որ

¹ Մշակ, 16 սեպտեմբերի, 1876:

² Մշակ, 5 մարտի, 1888:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

տաճգվեց անորոշ ժամանակով»¹: Մեկ այլ հրապարակման մեջ կարդում ենք. «Սրտի ցաւով պետք է ասենք, որ ընդհակառակն, մեզանում ինքնավարութեան կանոնադրութիւնը բոլորովին ծալած, մէկ անկիւնում է դրած, նրա վրա շատ քիչ նայող կայ և քաղաքային գործերում կատարեալ դեսպօտական ձև է ընդունած կանոնադրութեան հետեւելու փոխարէն»²: «...Բայց հարցնում եք,- շարունակում է թերթը,- ուր մնացին Դաւթայ անվանված քաղաքամասի հարյուրավոր դեսյատին քաղաքի հողերը, որոնց վրա հարյուրավոր այգիներ, ծառատնկեր են գցել զանազան մարդիկ և իրենց են սեփականացրել»³:

Վերոշարադրյալից հակված չենք անտեսելու կամ նսեմացնելու ուսումնասիրվող տարիներին Երևանի նահանգի քննության առարկա ընտրովի մարմինների կատարած հիրավի մեծածավալ աշխատանքներն իրենց քաղաքների բազում խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այստեղ հարկ չեմ համարում այդ հարցերին անդրադառնալ, քանի որ դրանք առանձին տարիների կտրվածքով լուսաբանվել են Վ. Թունյանի կողմից⁴: Մեկ այլ խնդրի մասին ևս: Նկատի ունենալով ուսումնասիրության ծավալը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ տարիների ընթացքում քաղաքային դուման բովանդակային, կառուցվածքային և գործառույթների առումով գրեթե փոփոխություններ չի կրել, ուստի բավարարվենք միայն նշելով, որ Երևանի քաղաքային դուման իր ստեղծման օրվանից մինչև 1917 թ. ընտրվել է ավելի քան ինն անգամ, Ալեքսանդրապոլինը՝ վեց, Նույն չափով էլ՝ Նոր Բայազետ, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքների լիազորներին:

¹ Մշակ, 14 հունվարի, 1889:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս В. Тунян, նշվ. աշխ., էջ 36-38:

Այդուհանդերձ, հետաքրքիր է աղյուսակի տեսքով ցույց տալ գործող ընտրակարգի հիման վրա Երևանի նահանգի քաղաքների վերջին երեք ընտրությունների արդյունքում ձևավորված այդ մարմինների պատկերը թվերի տեսքով:

Աղյուսակ 9

Քաղաքներ	1910 թ.				1914 թ.				1917 թ.			
	Հայ	Մուսուլման	Ռուս	Վրացի	Հայ	Մուսուլման	Ռուս	Վրացի	Հայ	Մուսուլման	Ռուս	Վրացի
Երևան քաղաքացիներ	Մեղրի Սղոմաշով				Իվան Մեղրի Աղամալյան				Սմբատ Խաչատուրյան			
Ձայնավորներ	37	10	2	-	49	35	13	1	-	49	37	16
Քաղաքային վարչություն	13	-	4	-	17	13	2	2	-	17	12	-
Ավելանդուստրիալ բաղադրություն	Իոսիֆ Տիգրանյան				Գևրաշիմ Կամսարական				Գևրաշիմ Կամսարական			
Ձայնավորներ	41	-	1	1	43	37	-	4	1	42	29	-
Քաղաքային վարչություն	20	-	1	-	21	16	-	2	-	18	20	-
Նոր Բայազետ քաղաքի ավազր	Ստեփան Բատիկյան				Գևորգ Արծրունի				Գևորգ Արծրունի			
Լիազորներ	15	-	-	-	15	9	-	-	-	9	8	-
Քաղաքային վարչություն	2	-	-	-	2	2	-	-	-	2	2	-
Նախիջևան քաղաքի ավազր	Բերյեկ խան Նախիջևանսկի				Նազարի խան օղի Նախիջևանսկի				Խան Նախիջևանսկի			
Լիազորներ	4	6	-	-	10	5	8	-	-	13	-	6
Քաղաքային վարչություն	-	1	-	-	1	-	2	-	-	2	-	2
Օրդուբադ քաղաքի ավազր	Ռիզա-Կուլի Հաջի Հռաքելի օղի Ռիզան				Ռիզա-Կուլի ՀաջիՄահմեդ Հռաքելի օղի Ռիզան				Հաջի Բայդադ Մաշադի Բագիրով			
Լիազորներ	4	8	-	-	12	4	8	-	-	12	4	9
Քաղաքային վարչություն	-	1	-	-	1	-	2	-	-	2	-	1

¹ Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է *ՊՀՅԳ* իս 1910 թ., էջ 37-41, *ՊՀՅԳ* իս 1914 թ., էջ 34-37 և *ԿԿ* իս 1917 թ., Тифлис, 1916, էջ 291-306 աղյուսակների տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակից նկատելի է՝ ա) այդ տարիներին ընտրովի մարմինների ձայնավորների և լիազորների թվաքանակում էական փոփոխություններ չեն կատարվել, բ) մեծ քաղաքներում ինչպիսին էին Երևանը և Ալեքսանդրապոլը, քաղաքի ղեկավարը կոչվել է քաղաքագլուխ, իսկ փոքր քաղաքներինը՝ ասենք Նոր Բայազետինը, Նախիջևանինը և Օրդուբադինը՝ քաղաքի ավագ:

Ամփոփելով նշենք, որ 1870 թ. ռուսական կայսրությունում «Քաղաքային կանոնադրության» կիրարկումն, անշուշտ, որոշակի առաջընթաց քայլ էր այդ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում և այն պետք է դիտարկել 1860–1880-ական թվականներին իրականացված բուրժուական բարեփոխումների համատեքստում: Սակայն այդ Կանոնադրությունը շատ կողմերով թերի էր ու անկատար, ինչպես օրինակ, քաղաքացիների մեծ մասին զրկում էր ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում ազատության միջոցով նաև դեպի քաղաքական համակարգի դեմոկրատացման և ժողովրդավարացման լայն ճանապարհի հարթեց: Այդ ուղղությամբ կատարած առաջին քայլերից մեկը հանդիսացավ քաղաքային դումայի ընտրության նոր Կանոնադրության ընդունումը:

Ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. ապրիլի 15-ին հրատարակեց Կանոնադրություն, որի հիման վրա արդեն գոյություն ունեցող քաղաքային դումաները պետք է նորից ընտրվեին, չսպասելով իրենց լիազորության ժամանակամիջոցի լրանալուն: Համաձայն այդ Կանոնադրության նոր քաղաքային դումայի ընտրությունը կատարվելու էր հետևյալ կերպ: Նշենք դրանցից առավել կարևորները: 1) Քաղաքային դումայի ձայնավորները ընտրվում են մինչև 1919 թ. հունվարի 1-ի ժամանակամիջոցով: 2) Ձայնավորներ ընտրելու մասնակցության իրավունք ունեն ռուսական բոլոր քաղաքացիները, երկու սեռի, բոլոր ազգությունների և դավանությունների,

որի, որոնք մինչև ընտրական ցուցակների կազմման օրը հասած կլինեն 20 տարեկանի և որոնք ապրում են տվյալ քաղաքում կամ ունեն այդտեղ տնային տնտեսություն և կամ որևէ զբաղմունք: 3) Ընտրություններին մասնակցում են և բոլոր զինվորականները, ընդհանուր հիմունքներով: 4) Ձայնավորներ և նրանց թեկնածուներ կարող են ընտրվել ոչ միայն ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեցողները, այլև ուրիշ անձինք, որոնք նույնիսկ չեն բնակվում քաղաքում: 5) Ձայնավորների ընտրության համար նշանակված օրից 10 օր առաջ ընտրողները պետք է հայտնեն քաղաքագլխին կամ ավագին ցուցակն այն թեկնածուների, որոնք կամենում են ձայնավոր ընտրել և որոնք տվել են իրենց համաձայնությունը քվեարկել: Ցուցակների մեջ գրված թեկնածուների թիվը պետք է այնքան լինի, որքան որոշված է ձայնավորների թիվը, ավելորդ գրված անունները հաշվի չեն առնվի: 6) Ընտրությունները պետք է լինեն համեմատական, այսինքն՝ պետք է նկատի առնվի և փոքրամասնություն կազմող խմբակցությունների և կուսակցությունների ցուցակը և այլն¹:

Փետրվարյան հեղափոխությունը արմատական փոփոխություններ մտցրեց նաև Անդրկովկասի տեղական իշխանությունների կառուցվածքում: Ժամանակավոր կառավարությունն իր որոշումները՝ լուծարեց տեղական կառավարման նախկին մարմինները: Կովկասի փոխարքայության փոխարեն մարտի 9-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն, որն իրեն իրավունք էր վերահսկում հանդես գալու ժամանակավոր կառավարության անունից: Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն մշակեց և հրատարակեց Կանոնադրություն Անդրկովկասի տեղական նոր իշխանություններ ստեղծելու մասին: Ըստ որի, «Անդրկովկասի բոլոր վայրերում

¹ Տե՛ս Մշակ, 19 մայիսի, 1917:

պետք է կազմակերպվեն և գործեն մինչև համառուսական Հիմնադիր ժողովը, թե՛ նահանգական և, թե՛ ռայոնական ու շինական նոր իշխանություններ ի տեղի նախկին նահանգապետերի¹, գավառապետերի, պրիստավների և քեռխավանների»²: Այդ Կանոնադրության հիման վրա Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն ուղարկելու էր նահանգները և գավառները՝ վերոհիշյալ իշխանությունները կազմակերպելու համար առանձին լիազորներ: Ստեղծված մասնաժողովը (անդամներ՝ Հ. Առաքելյան, Վեքիլով, Գ. Գվազուլա, Սարգսյան), 1917 թ. մայիսի 1-ին կայացած իր նիստում վերջնականապես խմբագրեց լիազորների համար հրահանգներ, որոնց հիման վրա պետք է գործեին նրանք³:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, կամ ինչպես ընդունված է ասել հեղաշրջումը, այլ ընթացք տվեց զարգացող դեպքերին, փոխեց քաղաքական իրադրությունը: Հեղափոխությունը կասեցրեց նախկին կայսրության ժողովուրդների համար փետրվարով սկսած ազատության և դեմոկրատիայի գործընթացը: Այս ընդհանուր վիճակն ամբողջապես հատկանշական էր նաև Երևանի նահանգին:

¹ 1917 թ. Երևանի նահանգապետն էր Արկադի Ստրելյեցկին, Ալեքսանդրապոլի գավառի գավառապետը՝ Կոստանտին Զալանթարաշվիլին, Նախիջևանի գավառինը՝ Միխայիլ Մամուլաշվիլին, Նոր Բայազետի գավառինը՝ Ջաիդ Նաբիրեկովը, Սուրմալուի գավառինը՝ Մեդեյ Ջազինովը, Շարուր-Ղարաբաղի գավառինը՝ Սեմյոն Ֆիլիպովը, Երևանի գավառինը՝ Կոստանտին Առաքելովը և Էջմիածնի գավառինը՝ Լիոնիդ Լեմմեյամանը: Տե՛ս *KK na 1917 z.*, էջ 297–302:

² Մշակ, 3 մայիսի, 1917:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

1850–1915 ԹԹ.

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ՝ որպես կենդանի հավաքական մարմին, ունի շարունակականության, լինելիության իր ներքին տրամաբանությունը՝ վերարտադրվում և սերնդափոխվում է, որն ուղեկցվում է նրա թվաքանակի փոփոխություններով՝ աճելով կամ նվազելով: Դա կատարվում է երկու ճանապարհով՝ բնական և մեխանիկական: Հիմնական և կայուն աղբյուրը բնական աճն է (սա որոշվում է միավոր ժամանակամիջոցում ծնվածների և մահացածների տարբերությամբ), որից սնվում է բնակչությունը վերարտադրվելու համար: Բնակչության թվաքանակը փոփոխվում է նաև կապված նրա կենսագործունեության ձևերից մեկի՝ մեխանիկական շարժընթացի հետ: Ընդ որում՝ այդ աղբյուրներից յուրաքանչյուրի կենսունակության ցուցանիշն անմիջականորեն շաղկապված է տվյալ ժամանակաշրջանի ներքին ու արտաքին կացության հետ: Այլ խոսքով՝ բնակչության բնականոն վերարտադրության համար անհրաժեշտ են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական, այսինքն՝ սոցիալական առողջ միջավայր, ինչպես և արտաքին բարենպաստ պայմաններ:

Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելն Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը կազմող Երևանի նահանգի բնակչության համար արագ և կայուն աճի խթան հանդիսացավ՝ ստեղծվեցին խաղաղ ապրելու և

վերարտադրվելու աննախադեպ պայմաններ, մյուս կողմից էլ բնակչության նյութական ու կենցաղային պայմանների որոշակի բարելավման շնորհիվ ավելացավ ամուսնությունների, հետևաբար և ծնունդների թիվը, զուգահեռաբար նկատելիորեն մահացությունների ցուցանիշը: Այս տեսակետից գիտական և հեռանկարի իմաստով նաև ժողովրդագրական մեծ հետաքրքրություն ու կարևորություն է ներկայացնում ուսումնասիրվող նահանգի բնակչության թվաքանակի, համալրման աղբյուրների, ազգային և սեռատարիքային կազմի, սոցիալական կառուցվածքի, զբաղմունքի, տեղաբաշխվածության և կրթամշակութային կյանքի փոփոխությունների շարժընթացի ուսումնասիրությունը: Նշված հարցերի վերաբերյալ հարուստ վիճակագրական տվյալներ և նյութեր կան ռուսական կայսրությունում հրատարակված բազմաթիվ ժողովածուներում, մարդահամարներում, կամերալ ցուցակագրություններում, ժամանակի պարբերականներում, Կովկասի փոխարքայության Կենտրոնական գրասենյակի կառավարիչների, նահանգապետերի և գավառապետերի զեկուցագրերում, հաշվետվություններում և այլ փաստաթղթերում: Բայց և այնպես պետք է նշել, որ ինչպես Անդրկովկասի երկրամասի մյուս նահանգների, այնպես էլ Երևանի նահանգի տարածքում բնակչության հաշվառումները մոտավոր են եղել կապված որոշակի դժվարությունների հետ: Բանն այն է, որ բնակչության մի զգալի մասը, գլխավորապես մուսուլմանները, քոչվոր կյանք են վարել և հանգամանքների բերումով երբեմն դուրս են մնացել հաշվառումից, իսկ նստակյաց բնակչությունը գիտակցաբար՝ բանակում չծառայելու, հարկման չենթարկվելու և համանման այլ գործոններով պայմանավորված խուսափել է ճիշտ պատասխան տալուց: Հաշվառումից դուրս են մնացել նաև արտագնա աշխատանքի մեկնածները և փախուստի մեջ գտնվողները: Եթե այս բոլորին գումարենք այդ հաշվառումների տևական լինելը,

բնակչության տեղաշարժերի հաճախականությունը, ապա կարելի է դատել ստացված արդյունքների իսկության մասին: Այսինքն՝ դրանք շատ դեպքերում թերի են և բոլորովին տարբերվում են միմյանցից¹: Այսուհանդերձ, բնակչության թվաքանակին վերաբերող վիճակագրական և այլ տվյալների համակողմանի համադրումը և քննությունը հնարավորինս լրացնում է այդ բացը:

Երևանի նահանգի բնակչության քանակական և սեռային կազմում կատարված փոփոխություններում բնական և մեխանիկական աղբյուրների ունեցած նշանակությունը ցույց տալու համարանհրաժեշտ է հարցի լուսաբանումն սկսել նահանգի բնակչության թվաքանակի աճին և սեռային կազմին վերաբերող տվյալների քննությունից: 1850–1915 թթ. այդ փոփոխությունների պատկերը տրված է ներքոհիշյալ աղյուսակում²:

¹ См. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, էջ 137 (այսուհետև՝ ВСОПН): Հ. Մարգարյան, Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1950–1900 թթ.), Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1990, թիվ 1, էջ 114 (այսուհետև՝ ԲԵՀ):

² Հաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱԱ. ֆ. 94, ց. 9, գ. 8, թթ. 1–2: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., СПб., 1905, էջ 1: ОЭГ за 1887 г., Эриван, 1888, էջակալում չունի: ОЭГ за 1899 г., էջ 6–10: КК на 1887 г., Тифлис, 1886, էջ 6, 38, 226–227: КК на 1904 г., Тифлис, 1903, էջ 8–25: КК на 1890 г., Тифлис, 1889, էջ 70–71: КК на 1914 г., Тифлис, 1913, էջ 113–135, 164: ОЭГ за 1892 г., էջ 13–14: ОЭГ за 1886 г., էջ 6, 16, 38: КК на 1917 г., Тифлис, 1916, էջ 215–219, 219–221, 246: Сборник сведений о Кавказе, т. 2, Тифлис, 1872, էջ 168, 191, 194, 352: Сборник сведений о Кавказе, т. 4, Тифлис, 1878, էջակալում չունի: ОЭГ за 1910 г., Эриван, 1911, էջ 51: ОЭГ за 1912 г., Эриван, 1913, էջ 57: ОЭГ за 1901-й г., Эриван, 1902, էջ 8, 13: Сборник материалов о Закавказском крае, էջ 324: КК на 1865, Тифлис, 1864, էջ 122–126: Статистический временник Российской империи серия 2, вып. 8, СПб., 1872, էջ 3: КК на 1883 г., Тифлис, 1882, էջ 224: КК на 1884 г., Тифлис, 1883, էջ 219: 353: КК на 1885 г., Тифлис, 1884, էջ 242–243: КК на 1875 г., Тифлис, 1874, էջ 219: ОЭГ за 1905 г., Эриван, 1905, էջակալում չունի: ОЭГ за 1893 г., Эриван, 1893, 29–31: ОЭГ за 1898 г., Эриван, 1898, էջ 6, 10–11, 21: ОЭГ за 1890 г., Тифлис, 1889, էջ էջակալում չունի: КК на 1915 г., Тифлис, 1914, էջ 217: КК на 1890 г., Тифлис, 1889, էջ 70–71: ОЭГ за 1906 г., Эриван, 1906, էջ 8: КК на 1855 г., Тифлис, 1854, էջ 280–285: ОЭГ за 1909 г., էջ 8: КК на 1867 г., Тифлис, 1866, էջ 312–313: ПКЭГ на 1908 г., էջ 2–3: ОЭГ за 1912 г., էջ 3: ПКЭГ на 1910 г., էջ 2–35: ОЭГ за 1900-й г., էջ 5: КК на 1885 г., ПКЭГ на 1912 г., էջ 3: ПКЭГ на 1910 г., էջ 2–35: ОЭГ за 1900-й г., Исследование о էջ 243: КК на 1901 г., Тифлис, 1900, էջ 24–25, 42–43: Десятая ревизия, Исследование о

	Նահանգում					Գավառներում					Այդ թվում քաղաքներում				
	Ար.	%	Իգ.	%	Ընդ.	Ար.	%	Իգ.	%	Ընդ.	Ար.	%	Իգ.	%	Ընդ.
1850	136680	51,9	125924	49,1	262602										
1856					255124										
1857					256338										
1858					421228										
1864	233740	54,5	193967	45,4	427707	216136	54,8	173267	45,2	389403	23702	53,4	20700	46,6	44402
1865					417719										
1866	239606	54,3	201234	45,6	440840	214345	54,3	180682	45,7	395027	25261	55,1	20562	44,9	45813
1867	242015	54,4	203091	45,6	445106										
1868					435658										
1869	242818	54,5	202864	45,5	445682	215569	54,4	180746	45,6	396719	26849	54,8	22118	45,2	48967
1870	239854	53	213743	47	453597	209805	52,4	190789	47,6	399594	30040	56	23554	44	53603
1871															
1872	267966	53,7	230790	46,3	498756	242035	53,8	207784	46,2	449819	25941	53	23006	47	48937
1873	253897	53,6	253796	46,4	507693	264216	53,8	226871	46,2	490187	29681	52,4	26926	47,6	56006
1874					515040										
1876	289499	53,7	249231	46,3	538730										
1883					583957										
1884					593956					544087					49869
1885	353650	53,4	308114	46,6	661764					608396					55368
1886	361627	53,9	308778	46,1	670405	331375	54	281436	46	612811	30252	52,5	27342	47,5	57994
1889	366661	53,8	314667	46,2	681328										
1891	376861	53,7	324459	46,3	701320										
1892	377913	53,7	325598	46,3	703511					644916					56895
1893					721845										
1896	409925	53,7	350166	46,3	760091										
1897	429689	53,4	375060	46,4	804757	380796	52,8	340629	47,2	721425	48893	58,6	34433	41,4	83332
1898					832682										
1899					843033										
1900					853404										
1901					866265										
1905					88371										
1906	476056	53,3	416377	46,7	892433					807512					84091
1907					918235										
1908	426011	53	382631	47	808642	426011	53	382631	47	808642					
1909					942638										
1910					954278										
1911					965563										
1913	614983	53,3	537886	46,7	1152869	555823	52,2	488234	46,8	1044097	59120	54,4	49452	45,6	109572
1915	689125	52,6	531117	47,4	1120242	519671	52,6	468012	47,4	987683	69454	52,4	63105	47,6	132559

Աղյուսակ 10-ի տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ 1915 թ. 1850 թ. համեմատությամբ բնակչությունն ավելացել է 857.580

числе жителей в России в 1851 г., СПб., 1857, էջ 155: Статистических данных: о населении Закавказского края, Тифлис, 1893, էջ 141-142 և 143: Документы и материалы по истории Армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), под редакцией Н.А. Тавакаляна, Ереван, 1993, էջ 222-223, 236-237, 239, 241, 243, 322-323, 394-395, 470, 477, 491, 504-505, 537, 560: Հ. Սարգսյան, Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1850-1900 թթ.), էջ 114-121 տվյալների հիման վրա:

շնչով, 262.662-ից հասել է 1.120.242-ի: Նշանակում է 65 տարիների ընթացքում Երևանի նահանգի երկսեռ բնակչության թվաքանակն աճել է 4,3 անգամ կամ 76,5 %-ով: Այդ տարիներին տղամարդկանց թվաքանակն ավելացել է 4,3 անգամ կամ 76,8 %-ով, 136.688-ից հասել է 589.125-ի, իսկ կանանց՝ 4,2 անգամ կամ 76,3 %-ով և 1915 թ. կազմել է 531.117-ի 1850 թ. 125.924-ի դիմաց:

Բացառությամբ է կազմում 1868 թ., երբ Երևանի նահանգի Մեղրիի տեղամասը հանձնվեց Ելիզավետպոլի նահանգին: Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակը 1868 թ. 1867 թ. համեմատությամբ կրճատվեց 9.358-ով կամ 2,2 %-ով:

Նշված տարիներին Երևանի նահանգում երկսեռ բնակչության միջին տարեկան աճը կազմել է 17.234,5 շունչ, արական սեռի հաշվով այն կազմել է 9.063,5, իսկ իգական սեռին՝ 817.103 շունչ, 892,5 շնչով կամ 9,8 %-ով պակաս: Ընդ որում քաղաքային բնակչությունն աճի տեմպերով գերազանցել է գյուղական բնակչության ցուցանիշին: Օրինակ, 1915 թ. 1864 թ. համեմատությամբ այն աճել է 3 անգամ, իսկ գյուղականը՝ 2,6 անգամ:

Այսպիսով, 1850-1915 թթ. Երևանի նահանգում արձանագրվել է երկսեռ բնակչության թվաքանակի աճի բարձր տեմպեր: Հիմնա-հարցի կարևորությունից ելնելով անհրաժեշտ եմ համարում անդ-րադարձ կատարել Երևանի նահանգի բնակչության շարժընթացին նաև ըստ առանձին քաղաքների և գավառների:

Այդ մասին կարելի է պատկերացում կազմել ստորև բերված աղյուսակից:

¹ Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակ 10-ի տվյալների հիման վրա:

Բնակչության շարժընթացը Երևանի նահանգի քաղաքներում և գավառներում¹

Աղյուսակ 11

Քաղաքներ	1864 թ.			1873 թ.			1886 թ.			1897 թ.			1915 թ.		
	Բնակչության թիվը			Բնակչության թիվը			Բնակչության թիվը			Բնակչության թիվը			Բնակչության թիվը		
	Ար.	Իգ.	Ընդ.	Ար.	Իգ.	Ընդ.	Ար.	Իգ.	Ընդ.	Ար.	Իգ.	Ընդ.	Ար.	Իգ.	Ընդ.
Երևան	6744	5768	12512	6400	5538	11938	7823	6915	14738	17328	11678	29006	25548	25738	51286
Ալեքսան Դրապուլ	8762	7787	16549	10414	9562	19976	12391	11839	24230	19049	11567	30616	28874	22963	51837
Նոր Բայազետ	2322	2256	4578	2686	2677	5363	3954	3534	7488	4666	4124	8790	7480	7268	14748
Նախիջևան	3363	2842	6205	3720	3157	6877	3753	3186	6939	4370	4116	8486	4564	4407	8971
Օրդուբադ	2511	2047	4558	2063	1426	3489	2331	1868	4199	2458	2153	4611	3423	2294	5717
Գումարը	23702	20700	44402	25283	22360	47643	30252	27342	57594	54141	38182	92323	69454	63105	132559
Գավառներ															
Երևանի	42044	36884	78928	45513	38661	84174	54608	44268	98876	82899	67980	150879	82680	71651	154331

Ալեքսան Դրապուլ	32667														
Նոր Բայազետի	40565	24849	65414	35722	32077	67799	50630	45493	96123	63128	59445	122573	90384	83727	174111
Նախիջևանի	25149	21130	46279	33547	25211	58758	41353	31529	72882	52984	47787	100771	66117	56091	122208
Սուրմալուի	-	-	-	31533	26954	58487	38354	32712	71066	49958	43777	93735	55364	49427	104791
Շարուր-Ղարալագ յազի	-	-	-	27897	23894	51791	33852	27920	61722	41559	35846	77405	47399	42851	90250
Էջմիածնի	53290	47458	100748	44267	38772	83039	53795	46796	100591	68149	61355	129504	82680	71651	154331
Օրդուբադի	16323	12629	28952	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընդամենը	210038	173267	383305	264216	226871	491087	331375	281436	612811	387748	349485	737233	519671	468012	987683
Ամբողջ նահանգում	233740	193967	427707	289499	249231	538730	361627	308778	670405	441889	387667	829556	589125	531117	1120242

Ինչ հետևությունների կարելի է հանգել թիվ 11 աղյուսակից: 1864-1915 թթ., այսինքն՝ 51 տարիների կտրվածքով Երևանի նահանգի քաղաքային բնակչության ընդհանուր հաշվեկշռում շարունակաբար գրանցվել են նրա քանակական աճի բարձր տեմպեր: Այսպես, 1915 թ. 1864 թ. համեմատությամբ նահանգի հինգ քաղաքների բնակչության թիվն ավելացել է 3 անգամ կամ 66,5 %-ով:

¹ Հաշվարկը կատարվել է և աղյուսակը կազմվել է ըստ *KK* на 1901 г., Тифлис, 1900, էջ 24-25: *KK* на 1917 г., Тифлис, 1916, էջ 218-223: *ПКЭГ* на 1906 г., էջ 159: *Сборник сведений о Кавказе*, т. 7, Тифлис, 1880, էջակալում չունի: *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 243 տվյալների:

Արդեն 1915 թ. նահանգի քաղաքներում ապրող երկսեռ բնակչության թիվը հասնում էր 132.559 մարդու, 1864 թ. 44.402-ի դիմաց: Վիճակագրական տվյալներից նկատելի է, որ Երևան, Նոր Բայազետ և Ալեքսանդրապոլ քաղաքները բնակչության աճի տեմպերով գերազանցել են նահանգի բոլոր քաղաքների միջին ցուցանիշին: Այսպես, նշված տարիներին Երևան, Ալեքսանդրապոլ և Նոր Բայազետ քաղաքներում բնակչության թիվն ավելացել է համապատասխանաբար՝ 4,0, 3,2 և 3,1 անգամ, նահանգի բոլոր քաղաքների միջին ցուցանիշի՝ 3-ի դիմաց: Միջինից ցածր ցուցանիշ են գրանցել Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքները համապատասխանաբար՝ 1,4 և 1,2 անգամ, այսինքն՝ միջին ցուցանիշին զիջել են 1,6 և 1,8 անգամ: Քաղաքային բնակչության կազմում մեծ էր արական սեռի տեսակարար կշիռը: Դա յուրահատուկ էր նահանգի բոլոր քաղաքներին: Այսպես, 1915 թ. նահանգի հինգ քաղաքների 132.559 բնակչից 69.454-ը կամ 52,4 %-ը կազմում էին տղամարդիկ: Առանձին քաղաքներում այդ ցուցանիշներն ավելի քան ցայտուն են: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակչության կազմում տղամարդկանց բաժին էր ընկնում 55,7, Օրդուբադում՝ մոտ 60 %-ը, իսկ Նոր Բայազետ և Նախիջևան քաղաքներում այն համապատասխանաբար եղել է 50,7 և 50,9: Հատկանշական է, որ Երևան քաղաքի բնակչության կազմում որոշակիորեն մեծ էր կանանց տեսակարար կշիռը՝ 50,2 %-ը:

Ինչ վերաբերում է ըստ գավառների բնակչության շարժընթացին, ապա նույն աղյուսակը ցույց է տալիս, որ վերոնշյալ տարիներին Երևանի նահանգի գավառների բնակչության թվաքանակում էական տեղաշարժեր են կատարվել: Բնական վերարտադրության և դրանից ներհոսքի շնորհիվ գավառների ընդհանուր բնակչության թիվն ավելացել է 2,6 անգամ կամ 61,2 %-ով, 383.305-ից հասել է 987.683-ի: Նահանգի գավառների ամբողջ բնակչության քանակական աճի միջին ցուցանիշից որոշակի բարձր գործակից են գրան-

ցել Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառները արձանագրելով համապատասխանաբար՝ 2,8 և 2,7 անգամ: Ինչ վերաբերում է մյուս գավառներին, ապա Երևանի գավառի բնակչության թիվն ավելացել է 1,9, Էջմիածնին՝ 1,5, իսկ 1873-1915 թթ. Սուրմալուի և Շարուր-Դարալագյազի գավառներում համապատասխանաբար՝ 1,8 և 1,7 անգամ:

Աղյուսակից բխող մյուս հետևությունն այն է, որ նահանգի գավառներում միասին վերցրած բնակչության թիվը տարեկան միջինը ավելացել է 21.965,5 շնչով, որից արական՝ 11.551,4 և իգական՝ 10.414 շնչով:

Այժմ դիտարկենք Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակի շարժընթացի փոփոխությունների հարցերը ըստ բնական վերարտադրության և մեխանիկական տեղաշարժերի: Հարցի քննությունը սկսենք բնակչության սեփական վերարտադրությունից:

Սկզբնաղբյուրներից երևում է, որ ուսումնասիրվող տարիներին Երևանի նահանգին բնորոշ էր բնակչության ծնելիության գործակից բարձրանալը: Այդ տարիներին բնակչության բնական վերարտադրությունը կատարվել է ծննդի շարունակական ավելացման ու մահացության մակարդակի նվազման պայմաններում:

Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի նահանգում ծնվածների թիվը մշտապես առավելություն ուներ մահացածների նկատմամբ: Օրինակ, 1850 թ. Երևանի նահանգում ծնվածների թիվը՝ 9.415 (ար.՝ 5.123, իգ.՝ 4.292) 2.990-ով կամ 31,7 %-ով գերազանցել է մահացածների՝ 6.425 (ար.՝ 3.612, իգ.՝ 2.813) թվին: Նշված տարում նահանգում 1.000 բնակչի հաշվով ծնվել է 36 երեխա, նույնքան մարդու հաշվով 38 տղա և 34 աղջիկ: 1866 թ. վիճակագրությամբ դու հաշվով 38 տղա և 34 աղջիկ: 1866 թ. վիճակագրությամբ 16.751 (ար.՝ 9.123, իգ.՝ 7.628) ծննդի դիմաց արձանագրվել է 13.765 (ար.՝ 7.493, իգ.՝ 6.272) մահ, այսինքն՝ 2.986-ով կամ 17,8 %-ով պակաս: 1.000 բնակչի հաշվով ծնունդը կազմել է համապատասխա-

Նաբար՝ 38, 38 և 38 շունչ: 1869 թ. նահանգում ծնված և մահացած երեխաների գործակիցների հարաբերակցությունը կազմել է 8.206 (ար.՝ 4.321, իգ.՝ 3.885), հոգուտ ծնվածների, այսինքն՝ բնական աճը եղել է 8.206 մարդ: 1.000 բնակչի հաշվով վիճակագրությունն այսպիսին էր. երկու սեռից 41 ծնունդ, այդ թվում՝ 40 տղա և 41 աղջիկ:

Թվական տվյալների համադրությունից հետևում է, որ 1869 թ. 1850 թ. դիմաց Երևանի նահանգի բնակչության թիվն ավելացել է 183.020 շնչով կամ 41 %-ով: Այդ տարիներին Երևանի նահանգի բնակչության քանակական կազմի շարժընթացում վճռորոշ դերը կատարել է սեփական վերարտադրությունը: Այսպես, օրինակ, 1867 թ. 1866 թ. համեմատությամբ նահանգի բնակչության թիվն ավելացել է 4.176 շնչով կամ 0,9 %-ով բացառապես սեփական վերարտադրության ճանապարհով: Բնական վերարտադրության գերակայությունը շարունակվել է նաև հետագա տարիներին, մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականների երկրորդ կեսերը:

Այսպիսով, վերոշարադրյալից կարելի է անել մի քանի հետևություններ. ա) 19-րդ 50–60-ական թվականներին Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակի աճի հիմնական աղբյուրը հանդիսացել է բնական վերարտադրությունը: Բ) Ծնվածների թիվը շարունակաբար գերազանցել է մահացածների թվին: Գ) Ծնվածների մեջ մեծ էր արական սեռի թիվը:

Բնական աճի հաշվին Երևանի նահանգի բնակչության շարժընթացն համակողմանի և խորքային հիմնավորապես ներկայացնելու համար հարկ է այն քննության առնել ժամանակագրական ավելի լայն կտրվածքով, ինչը պատկերված է ստորև բերված 12 աղյուսակում:

¹ Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակ 10-ի և **Н. Тавакалян, Документы и материалы**, էջ 222-223, 237, 241, 243 տվյալների հիման վրա:

Երևանի Նահանգի բնակչության բնական աճի շարժընթացը
1883-1915 թթ¹.

Աղյուսակ 12

Ship's age	Thames												Upgrave branch canal											
	Upgr. branch subgr.						Pierage						Quays						Upgr. branch subgr.					
	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%	Up	%				
1883	19059	10000	51.4	99.7	40.6																			
1884	20716	10000	51	99.7	40	10000	51	99.7	29	10000	51.7	99.7	40.3											
1886	21027	12152	51	100.5	47	99.7	51.2	99.1	48.8	10055	51.2	10144	48.8											
1887	21200	11220	51	99.9	47	1184	51	1027	47	10041	51	99.8	48											
1888	21675	13010	51.7	110.5	40.3																			
1889	21358	21432	51.3	109.6	40																			
1890	22717	21444	51	107.14	45																			
1891	22293	18018	51.7	112.45	45.1	1069	51.5		1005	48.3	11879	54	102.40	48	11951	51.2	96.45	44.5						
1892	21725	22911	51.5	108.44	45.5				1042	47.3	11762	51.6	97.44	45.4	12514	51.2	96.15	44.5						
1893	18011	14051	51.2	109.55	45.3	1248	51.4	1121	47	0	10641	51	100.11	45	12671	112.1	57.3	24.5						
1894	21952	14779	51	147.95	49	1108	51.2	1181	48	0	10621	54.5	112.1	48	14253	174.4	54	75.7						
1895	21013	15057	55.7	126.62	44.1	1113	51.4	1045	46.6		10544	50	109.97	48	14787	186.7	51.5	20.65						
1896	20708	15053	54.1	134.75	45.9																			
1897	20818	15513	53	113.15	47																			
1898	21305	17157	53	115.18	47	1055	50.5	1414	45.5		10632	51.5	113.74	46.7	10845	120.4	51.2	71.9						
1899	21141	16875	51.4	105.14	46.6	1416	51.2	1345	48		10511	51.6	110.93	45	10830	110.53	51.3	97.13						
1900	21813	14857	54.5	111.96	45.5	1191	51.3	1210	46.7	14446	55	119.17	45	10842	120.64	51.5	83.74							
1901	22009	15244	52.4	110.55	47.8	1243	50	1410	50	14821	52.8	119.49	45.5	10847	113.67	51.2	71.62							
1902	22009	15244	52.4	110.55	47.8	1243	50	1410	50	14821	52.8	119.49	45.5	10847	113.67	51.2	71.62							
1904	21518	14765	51	112.24	47	1133	51.2	1195	48	11740	51.4	119.79	46	10746	120.21	51.8	100.69							
1906	21412	14749	52.5	140.43	46.5	1060	52.3	1352	47.7	15827	51.9	119.79	46	10746	120.21	51.8	100.69							
1907	21595	17717	51	115.98	47	1155	51.1	1367	47.7	15827	51.9	119.79	46	10746	120.21	51.8	100.69							
1908	21482	14717	51.1	110.45	46.7	1087	51.4	1342	45.6		10525	51.6	110.93	45	10830	110.53	51.3	97.13						
1909	21466	1508	52.6	115.76	48.4	1207	50	1325	50	15051	51	140.71	47	12514	151.01	51.2	101.61							
1910	21635	17415	51.7	116.01	47.3	1276	50	1311	49	15180	51	141.62	47	12514	151.01	51.2	101.61							
1912	21421	15064	51	114.55	46	1202	50	1308	49	14844	51	140.66	46	10746	120.21	51.8	100.69							
1913	15870	14757	51.3	109.55	45.3	1191	51.3	1210	46.7	14446	55	119.17	45	10842	120.64	51.5	83.74							
1914	21403	14717	51	110.45	46.7	1087	51.4	1342	45.6		10525	51.6	110.93	45	10830	110.53	51.3	97.13						
1915	20617	14011	51.4	104.06	46.7	1415	51	1263	47	17415	51	155.24	47	12514	151.01	51.2	101.61							
1916	20224	14181	51.4	107.03	46.6	14113	51	1242	47	11499	51.8	127.85	48	12514	151.01	51.2	101.61							

¹ Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակը կազմվել է ըստ ՀԱՍ, ֆ. 94, ց. I, գ. 2272, թ. 2: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., СПб., 1905, էջ 1: КК на 1915 г., Тифлис, 1914, էջ 117, 243: КК на 1901 г., Тифлис, 1900, էջ 28-29, 40-43, 60-67: ОЭГ за 1892 г., էջ 13-14: ОЭГ за 1901-й г., էջ 12: ОЭГ за 1886 г., էջ 17, նաև Էջակայուն չունի: ОЭГ за 1891 г., էջ 29-32: ОЭГ за 1898-й г., էջ 10: КК на 1899 г., Тиф-
լис, 1898, էջ 48-49: ПКЭГ на 1904 г., Эриван, 1903, էջ 110-117: ОЭГ за 1899 г., Էջակա-
յուն չունի: ОЭГ за 1889 г., էջ 44-45: ОЭГ за 1887 г., Էջակայուն չունի: Н. Тавакалян,
Документы и материалы, էջ 239, 243, 322-323, 477, 491, 566, 571: КК на 1865 г., Тиф-
лис, 1864, էջ 113-118: КК на 1875 г., Тифлис, 1874, էջ 226-227: КК на 1917 г., Тифлис.
1916, էջ 246-247: ОЭГ за 1900-й г., էջ 10, նաև Էջակայուն չունի: ОЭГ за 1910 г., Էջա-
կայուն չունի: ОЭГ за 1912 г., էջ 57: ОЭГ за 1908 г., Эриван, 1908, Էջակայուն չունի: КК
на 1890 г., Тифлис, 1889, էջ 70-71: ОЭГ за 1909 г., Էջակայուն չունի: ОЭГ на 1904 г.,
Էջակայուն չունի: КК на 1885 г., Тифлис, 1884, էջ 242-243: КК на 1901 г., Тифлис,
1900, էջ 64-67: КК на 1898 г., Тифлис, 1897, Էջակայուն չունի: ОЭГ за 1907 г., Էջակա-
յուն չունի: ОЭГ за 1906 г., Էջակայուն չունի: ОЭГ за 1898-й г., էջ 10, նաև Էջակայուն
չունի: ПКЭГ на 1891-й г., էջ 108-109: Сборник сведений о Кавказе, т. 7, Էջակայուն
չունի: Հ. Սահասյան, նշվ. աղխ., էջ 104-121 տվյալների:

Անի				Բնակչության ընդամենը								Անասնապահություն		
Բնակչություն				Գաղափար								Ամբողջ նահանգում	Գաղափար	Բնակչություն
Անի	%	Իսկ	%	Անի	%	Իսկ	%	Անի	%	Իսկ	%	Անի	Գաղափար	Բնակչություն
520	51.2	496	48.8	5323	52.2	4873	47.8	5524	54.6	55	4278	45	4255	4279
707	50.6	687	49.4	6170	51.2	5842	47.8	10069	54.5	54	4574	46	5108	4616
742	53.2	651	46.8	6076	54.3	5090	45.7	10064	53.9	51.3	4925	48.7	4287	3900
								8413	57.6	3567	42.4	4276	3604	472
								6645	3125	47	3510	53	4250	3768
								8558	4652	54.3	1906	45.7	5240	4688
771	52.5	697	47.5	6729	56	5304	44	10732	55.48	51.3	5244	48.7	5684	5074
1360	52.4	1214	47.6	10509	55.5	8411	44.5	2191	1052	48	1119	52	5321	4836
1232	51.2	1083	47.2	8583	55.6	6843	44.4	13096	7067	54	6029	46	6124	5468
885	54.6	735	45.4	9237	57.7	6813	42.3	11723	4876	41.6	6845	58.4	6186	5096
1140	51.3	1029	48.7	7644	54.2	6464	45.8	12362	7173	58	5189	42	5188	4613
								14501	7996	55.1	6505	44.9	5091	4436
								14465	7846	54.2	6619	45.8	5431	4885
1183	51.7	1104	48.3	8821	53.3	7737	46.7	13460	7143	53	6117	47	5919	5295
1135	50.8	1098	49.2	9555	53.6	8632	46.4	10354	5570	51.4	4784	46.6	4705	5542
892	54	767	46	9472	55.4	7611	44.6	10371	5493	53	4858	47	6287	5753
327	52.4	843	47.6	8432	54.5	7019	45.5	12858	6805	51.5	5973	46.5	7991	7394
1069	55.2	683	44.8	9278	53.6	8017	46.4	9012	4728	52.3	4304	47.7	6289	5635
1230	53.4	1070	46.6	9127	50.5	8999	49.5	9736	5767	50.7	3474	49.3	8706	6473
1199	51.3	1047	48.7	9720	52.8	8900	47.2	11713	6822	58.1	4911	41.9	6980	5102
1528	53.1	1191	46.9	11176	51.1	8814	48.9	17670	6740	54	5460	46	6056	5270
1342	55.5	1076	44.5	10043	51.2	9185	48.8	11640	6123	53	5517	47	6023	5897
1688	57.6	1241	42.4	10248	52.7	9197	47.3	11287	5804	51.4	5481	48.6	7244	6546
917	55.1	740	44.9	9310	52.3	8492	47.7	17962	9649	53.6	8324	46.4	7681	7231
1043	55.8	824	44.2	7815	51	7480	49	14738	7763	53	6355	47	8000	7195
823	56.2	640	43.8	6731	52	6223	48	12936	7216	55.6	5770	44.4	6152	5754
2047	60.8	1317	39.2	15263	52.2	13959	47.8	3011	1501	49.8	1510	50.1	5897	576
24395	54.2	20637	45.8	178121	51	171937	49	300507	160987	53.6	139520	46.4	165827	142598

Ըստ աղյուսակ 12-ի 1883-1916 թթ. Երևանի նահանգում ծնվել է 802.244 երեխա, որից՝ 428.341 (53,4 %) տղա, 373.903 (46,6 %) աղջիկ, 6,8 %-ով պակաս: Աղյուսակի տվյալներից միաժամանակ հետևում է, որ թեև առանձին տարիների նկատմամբ են ծնելիության որոշակի փոփոխություններ՝ աճել կամ նվազել է, այդուհանդերձ ծնելիության գործակիցը մշտապես գերազանցել է մահացությանը: Այս մասին հետևազա շարադրանքում:

Վերոգրյալ տարիներին Երևանի նահանգում տարեկան միջինը ծնվել է 25.070,1 (ար.՝ 13.385,6, իգ.՝ 11.684,5) երեխա: Ընդ որում՝ նահանգի գաղառներում տարեկան միջին ցուցանիշը կազմել է 18.462,3 (ար.՝ 9.903,4, իգ.՝ 8.558,9) երեխա, իսկ քաղաքներում՝ 1.912 (ար.՝ 991, իգ.՝ 921) երեխա: Միջանկյալ նշենք, որ ծնվածների ճնշող մեծամասնությունը տղաներ էին: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ նշված տարիներին նահանգի գյուղական բնակչության ծնելիության, հետևաբար և բնական աճի տեմպերն

առաջանցիկ են եղել քաղաքային բնակչության համապատասխան ցուցանիշներից: Այդ է հավաստում նաև ներքոհիշյալ աղյուսակը: Առանձին քաղաքներում և գաղառներում ծնվածների թիվը և հարաբերակցությունը 1.000 բնակչի հաշվով:

Աղյուսակ 13

Բնակավայր	1886 թ.											
	Բնակչություն						1000 բնակչի հաշվով					
	Անի	Իսկ	Ընդ	Անի	Իսկ	Ընդ	Անի	Իսկ	Ընդ	Անի	Իսկ	Ընդ
Երևան	7823	6915	14738	260	247	507	34	36	35	7479	6818	14297
Աղբյուրներ	12491	11839	24330	324	314	1058	41	46	44	13273	12716	25989
Նոր Բարձրավան	3954	3544	7498	138	123	261	15	13	15	4279	3623	7902
Նախիջևան	3753	3186	6939	47	28	75	13	9	11	3530	2991	6521
Կարաբաղ	2311	1868	4179	28	19	47	12	11	12	2246	1732	3978
Գյումրի	30252	27342	57594	967	951	1918	33	33	34	30808	28180	58988
Գաղափար												
Երևան	54608	44268	98876	1397	916	2313	26	21	24	55399	45599	100998
Աղբյուրներ	58763	52718	111481	2760	2724	5484	47	52	50	64151	57752	121903
Երևան	53795	46796	100591	1820	1490	3310	34	32	33	53499	46767	100266
Նոր Բարձրավան	50630	43493	94123	2102	1805	3907	42	42	42	54054	46096	100150
Նախիջևան	38454	32712	71166	890	690	1580	23	21	22	40196	34627	74823
Կարաբաղ	41353	31529	72882	1710	1290	2910	42	38	40	43244	33145	76389
Գյումրի	33852	27920	61772	806	1239	2115	26	35	35	35346	29283	64629
Գաղափար	31125	28146	61271	11515	10144	21659	35	36	36	34603	32439	70142
Գաղափար	361627	308729	670405	12512	11095	23607	35	36	36	378661	324459	703120
Գաղափար												
Երևան	7823	6915	14738	260	247	507	34	36	35	7479	6818	14297
Աղբյուրներ	12491	11839	24330	324	314	1058	41	46	44	13273	12716	25989
Նոր Բարձրավան	3954	3544	7498	138	123	261	15	13	15	4279	3623	7902
Նախիջևան	3753	3186	6939	47	28	75	13	9	11	3530	2991	6521
Կարաբաղ	2311	1868	4179	28	19	47	12	11	12	2246	1732	3978
Գյումրի	30252	27342	57594	967	951	1918	33	33	34	30808	28180	58988
Գաղափար												
Երևան	54608	44268	98876	1397	916	2313	26	21	24	55399	45599	100998
Աղբյուրներ	58763	52718	111481	2760	2724	5484	47	52	50	64151	57752	121903
Երևան	53795	46796	100591	1820	1490	3310	34	32	33	53499	46767	100266
Նոր Բարձրավան	50630	43493	94123	2102	1805	3907	42	42	42	54054	46096	100150
Նախիջևան	38454	32712	71166	890	690	1580	23	21	22	40196	34627	74823
Կարաբաղ	41353	31529	72882	1710	1290	2910	42	38	40	43244	33145	76389
Գյումրի	33852	27920	61772	806	1239	2115	26	35	35	35346	29283	64629
Գաղափար	31125	28146	61271	11515	10144	21659	35	36	36	34603	32439	70142
Գաղափար	361627	308729	670405	12512	11095	23607	35	36	36	378661	324459	703120

1 Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակը կազմվել է ըստ ՕՀԳ թ 1886 թ., էջակալում չունի: KK թ 1901 թ., Կիփլիս, 1900, էջ 24: ՕՀԳ թ 1891 թ., էջ 29-34: KK թ 1917 թ., Կիփլիս, 1916, էջ 218-221, 246-247 տվյալների:

Ակնհայտ է, որ ծնելիության ընդհանուր գործակցի վրա ուղղակի էական ազդեցություն են ունեցել՝ մի կողմից ամուսնության թվի աճը¹, մյուս կողմից՝ ամուսնալուծությունների նվազումը²:

Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երևանի նահանգում թեև առանձին տարիներին դիտվել են ամուսնության աճի բարձր կամ նվազ տեմպեր, բայց ընդհանուր մեծ հաշվով աճի դինամիկան պահպանվել է:

Այսպես, 1864 թ. 1850 թ. համեմատությամբ Երևանի նահանգում ամուսնությունների թիվն ավելի քան կրկնապատկվել է 1924-ից հասել է 4.745-ի (639-ը՝ կամ 13,5 %-ը քաղաքներում, իսկ 4.106-ը՝ կամ 86,5 %-ը գավառներում), այսինքն՝ ավելացել է 2.821-ով կամ 59,4 %-ով: Հավելենք, որ եթե 1850 թ. հազար բնակչի հաշվով ամուսնացողների թիվը կազմում էր 8, ապա 1864 թ.³ 11³:

Հետագա տարիներին նահանգում ամուսնության գործակիցը շարունակաբար մեծացել է ի հաշիվ ամուսնացողների թվի ավելացման: Աճի տեմպերի մասին պատկերացում կազմելու համար դիմենք աղյուսակ 12-ի տվյալներին:

Ըստ աղյուսակի տվյալների 33 տարվա կտրվածքով նահանգում գրանցվել է 165.827 ամուսնություն, որից 23.229 կամ 14 %-ը քաղաքներում, իսկ 142.598 կամ 86 %-ը գավառներում, այլ խոսքով՝ նահանգում ամուսնությունների թիվն ավելացել է 43,2 անգամ, այդ թվում՝ քաղաքներում 83,2, իսկ գավառներում՝ 40,1 անգամ:

¹ Թիֆլիսի նահանգում մինչև 15 տարեկան հայ և վրացի տղամարդկանցից ամուսնացել էին 5-8 %-ը, 15-20 տարեկանում՝ 62-65 %-ը, իսկ մինչև 20 տարեկան վրացիների մոտ ամուսնացել էր 6 %, հայերի մոտ՝ 13 %: Տե՛ս *KK* *на 1899 г.*, Тифлис, 1898, էջ 86:

² Ամուսնալուծության ցուցանիշով կանայք գերակշռություն են ունեցել: Օրինակ՝ 1897 թ. այդ հարաբերակցությունն արտահայտվել է հետևյալ թվերով. նահանգում կանայք՝ 0,18, տղամարդիկ՝ 0,12, քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 0,27 և 0,05, գավառներում՝ 0,16 և 0,13: Տե՛ս *KK* *на 1906 г.*, էջ 153:

³ Հաշվարկը կատարվել է *Н. Тавакалян, Документы и материалы*, էջ 239, 322-323 տվյալների հիման վրա:

Նշված տարիներին Երևանի նահանգում տարեկան միջինը գրանցվել է 5.182,1 ամուսնություն, այդ թվում 4.456,2 կամ 86 %-ը գավառներում, իսկ 725,9 կամ 14 %-ը քաղաքներում:

Ինչ վերաբերում է առանձին գավառներում և քաղաքներում ամուսնության վիճակագրությանը, ապա այդ ներկայացնում է ստորև բերված աղյուսակը¹:

Աղյուսակ 14

Քաղաքներում	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	Գումարը
Ալեքսանդրապոլ	201	225	226	193	173	240	277	189	204	191	2119
Նախիջևան	156	85	119	159	160	150	59	116	114	92	1210
Նոր Բայազետ	60	67	85	84	89	97	101	77	83	63	806
Օրդուբադ	52	42	46	85	80	75	45	50	45	16	536
Երևան	141	66	160	169	173	172	183	192	217	172	1645
Գումարը	610	485	636	690	675	734	665	624	663	534	6316
Գավառներում											
Ալեքսանդրապոլի	1070	758	874	1915	738	863	1188	1032	1235	1146	10819

¹ Վերահաշվարկը կատարվել և աղյուսակը կազմվել է ըստ *ՕՅԳ ձա 1893-ն չ.* էջակալում չունի: *ՕՅԳ ձա 1900-ն չ.*, էջակալում չունի: *ՕՅԳ ձա 1899 չ.*, էջակալում չունի: *ՕՅԳ ձա 1892 չ.*, էջակալում չունի: *ՕՅԳ ձա 1891 չ.*, էջակալում չունի: *KK* *на 1901 չ.*, էջ 64-67 տվյալների:

Նախիջևանի	692	300	382	405	308	310	285	483	475	775	4415
Նոր Բայազետի	813	824	832	727	812	836	902	1104	986	1092	8928
Սուրմալուի	640	830	702	585	637	618	609	574	620	607	6422
Շարուր-Դարալագյազի	381	370	348	307	361	429	473	363	452	519	4003
Երևանի	637	798	1424	1546	759	546	452	719	675	864	8420
Էջմիածնի	841	956	906	1111	998	755	913	1020	1099	750	9349
Գումարը	5074	4836	5468	6596	4613	4357	4822	5295	5542	5753	52356
Ընդամենը	5684	5321	6104	7286	5288	5091	5487	5919	6205	6287	58672

Աղյուսակից բխում է, որ Երևանի նահանգում 1891-1900 թթ. գրանցվել է 58.672 ամուսնություն, որից 6.316 (10,8 %)՝ քաղաքներում, իսկ 52.356-ը (89,2 %)՝ գավառներում: Այսինքն՝ նշված ժամանակաշրջանում նահանգում ամուսնությունների թիվն ավելացել է 9,3 անգամ կամ 89,3 %-ով: Աղյուսակի տվյալներից նկատելի է, որ քաղաքներից ամուսնության բարձր ցուցանիշ գրանցվել են Ալեքսանդրապոլ և Երևան քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 2.119 կամ ընդհանուրի 33,5 %, 1645 կամ 26 %: Գավառներից բարձր ցուցանիշը Ալեքսանդրապոլին է եղել՝ 2119 ամուսնություն կամ ընդհանուրի 20,6 %-ը, որին հաջորդել են Էջմիածնի գավառը՝ 9.343 ամուսնություն կամ 17,8 % և Նոր Բայազետի գավառը՝ 8.928

ամուսնություն կամ 17 %: Որպեսզի նահանգի բնակչության ամուսնության պատկերն ամբողջական լինի, հարկ է քննության առնել ամուսնացածների սեռային կազմի հարաբերակցությունը: Այդ մասին պատկերացում կազմելու համար դիմենք վիճակագրությանը: Այսպես, 1891 թ. Երևանի նահանգում ամուսնացածների սեռային կազմն այսպիսի պատկեր է ներկայացնում. նահանգի կտրվածքով յուրաքանչյուր 1.000 տղամարդուց ամուսնացել էր 15,1, 1.000 կանանցից՝ 17,5, իսկ երկու սեռից միասին ամուսնացել էր 8,1-ը: Համեմատության համար նշենք, որ 1890 թ. այն կազմել էր համապատասխանաբար՝ 14,1, 16,4 և 7,6¹:

Աղյուսակի տեսքով ներկայացնենք վիճակագրական տվյալներ 1.000 բնակչի հաշվով ամուսնացածների սեռային կազմի մասին ըստ առանձին քաղաքների և գավառների 1891 թ.²:

Աղյուսակ 15

Քաղաքներ	1000 տղամարդուց	1000 կանանցից	1000 երկու սեռից
Երևան	18,9	20,7	9,9
Ալեքսանդրապոլ	15,1	15,8	7,7
Նոր Բայազետ	14,0	15,3	7,3
Նախիջևան	44,2	52,2	23,9
Օրդուբադ	23,2	30,0	13,1
Բոլոր քաղաքներում	19,3	21,6	10,3
Գավառներ			
Երևանի	11,0	14,0	6,3
Էջմիածնի	15,7	18,0	8,4
Ալեքսանդրապոլի	16,7	18,9	8,5
Նոր Բայազետի	15,0	16,6	7,9
Սուրմալուի	15,0	18,5	8,6
Նախիջևանի	16,0	20,9	9,1

¹ Տե՛ս ՕՅԴ 30 1891 շ., էջ 29:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Շարուր- Դարալագյազի	10,8	13,0	5,9
Բոլոր գավառներում	14,7	17,1	7,9

Ըստ 15 աղյուսակի տվյալների ինչպես նահանգի կտրվածքով, այնպես էլ քաղաքներում և գավառներում 1.000 բնակչի հաշվով ամուսնացածների կազմում կանանց տեսակարար կշիռը մեծ է եղել. քաղաքներում կազմել է 21,6, գավառներում՝ 17,1 տղամարդկանց համապատասխան՝ 19,3 և 14,7-ի դիմաց: Կանանց տեսակարար կշիռն առանձնապես բարձր է եղել Նախիջևան՝ 52,2 և Օրդուբադ՝ 30,0 քաղաքներում, ամենացածրը՝ Նոր Բայազետ՝ 15,3 և Ալեքսանդրապոլ՝ 15,8 քաղաքներում: Գավառներում ամուսնացածների մեջ կանանց գերակշռությամբ առանձնանում են Նախիջևանի՝ 20,9, Ալեքսանդրապոլի՝ 18,9, Սուրմալուի՝ 18,5 և Էջմիածնի՝ 18,0 գավառները: Սա այն դեպքում, երբ նահանգում տղամարդիկ թվաքանակով մշտապես գերազանցել են կանանց: Այս մասին թեև բազում անգամներ առիթ ենք ունեցել նշելու, այդուհանդերձ, անկարևոր չենք համարում, դիմել նոր ասելիք ունեցող փաստերի օգնությանը: Եվ, այսպես, 1886 թ. Երևանի նահանգում քաղաքային բնակչության շրջանում 100 տղամարդուն ընկել է 90,4 կին, իսկ գյուղական բնակչության մեջ՝ 84,9 կին, ամբողջ նահանգում՝ 85 կին¹: Մեկ տասնամյակ անց՝ 1897 թ. նահանգի գյուղական բնակչության 100 տղամարդուն ընկել է 90,13 կին, քաղաքային բնակչության մեջ՝ 70,2 կին²: Ավելին տղամարդիկ բարձր թվաքանակով կանանց գերակշռել են նաև երիտասարդ տարիքային կազմի առումով: Նույն տարում նահանգի 20-29 տարեկան քաղաքային բնակչության 100 տղամարդուն բաժին է ընկել 37,72 կին, գավա-

ռային բնակչության մեջ՝ 96,88 կին, նահանգում՝ 84,12 կին, իսկ 30-39 տարիքային խմբին համապատասխանաբար՝ 76,15, 90,82 և 89,13¹:

Այսպիսով, նահանգի բնակչության սեռային կազմում տղամարդիկ գերակշռում էին: Նույնը չի կարելի ասել ամուսնության հետ կապված՝ կանայք գերազանցել են տղամարդկանց: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով նահանգի բնակչության 15-ից մինչև 39 տարեկան տարիքային խմբերում 100 տղամարդու հաշվով ամուսնացած չէր 54,49-ը կանանց՝ 18,2 դիմաց, պակաս 36,3 մարդով կամ 33,4 %-ով:

Այդ անհամամասնությունների մասին, որոնք վերը նշվեցին, հարկ ենք համարում տալ որոշ բացատրություններ: 1) Բնակչության սեռային կազմում տղամարդկանց գերակայությունը, մեր կարծիքով, հայոց մեջ տղա երեխա ունենալու ավանդության շարունակումն էր, 2) Կանանց համեմատությամբ տղամարդկանց ամուսնության ցածր գործակիցը պայմանավորված էր ա) բարձր տարիքում ամուսնանալու սովորույթը, բ) արտագնա աշխատանքի մեկնելու հանգամանքը, գ) բանակում ծառայելը, դ) առանձին օջախ ստեղծելու համար առկա սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները:

Որպես բնական երևույթ ծնելիությունն ուղեկցվել է մահացությամբ: Երևանի նահանգում ծնելիության գործակիցը մահացության գործակցի համեմատությամբ զգալիորեն բարձր է եղել և այն շարունակվել է ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ողջ ընթացքում, թեև առանձին տարիների գործակիցների հարաբերակցությունն աճել կամ կրճատվել է, ամեն դեպքում պահպանվել է ծնելիության դինամիկան, ինչը և հաստատում են վիճակագրական տվյալները:

¹ Տե՛ս *Сборник статистических сведений по Закавказского краю*, ч. 1, Тифлис, 1902, էջ 18-21; Հ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

² Տե՛ս *KK на 1906 г.*, Тифлис, 1905, էջ 138:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Այսպես, 1850 թ. Երևանի նահանգում երկու սեռից ծնվել է 9.415 երեխա, որից մահացել է 6.425-ը կամ 31,7 %-ը, 1864 թ.՝ 15.246 ծնվածների դիմաց մահացությունը կազմել է 14.005, այսինքն՝ պակաս 1.242-ով կամ 8,1 %-ով, 1869 թ.՝ 17.878 ծնվածներից մահացել է 9.672-ը, այլ խոսքով՝ ծնվածների թիվը մահացածներին գերազանցել է 8.006-ով կամ մոտ 46 %-ով, այլ խոսքով՝ բնական աճը կազմել է 8.006 մարդ։ 1864 թ. նահանգի քաղաքներում գրանցվել է 1932 ծնունդ և 2111 մահ, այսինքն՝ 179-ով կամ 9,3 %-ով ավել։ Նույն տարում նահանգի գավառներում ծնվել է 13.314 երեխա, որից մահացել է 11.894 կամ 10,7 %-ը, բնական աճը կազմել է 1420 երեխա։ 1869 թ. նահանգի քաղաքներում ծնունդը 900-ով գերազանցել է մահվան ցուցանիշին և կազմել է համապատասխանաբար՝ 2.559 և 1.659, իսկ գավառներում՝ 15.319 ծննդի դիմաց մահացությունը եղել է 1.659 այսինքն՝ 13.660-ով պակաս։

Հետագա ավելի քան 30 տարիների (1883–1916 թթ.) ընթացքում նահանգի բնակչության թվաքանակի շարժընթացը բնական վերարտադրության ճանապարհով դիտարկենք ավելի լայն կտրվածքով՝ աղյուսակ 13-ի տվյալներով: Ըստ այդ տվյալների, նշված տարիներին նահանգում երկու սեռից ծնունդների թիվը եղել է 802.244, մահացության թիվը՝ 501.737, այսինքն՝ բնական աճը կազմել է 300.507 մարդ:

Թվային և տոկոսային արտահայտությամբ ծնունդը ըստ սեռի հետևյալ տեսքն է ունեցել. 428.341 կամ 53,4 % տղա, 373.903 կամ 46,6 % աղջիկ, մահացությունների թիվը՝ 267.354 կամ 53,3 % տղա, 234.383 կամ 46,7 % աղջիկ: Պարզորոշ երևում է, որ ծննդի և մահվան ցուցանիշներով տղաները գերազանցել են աղջիկներին: Մի-

¹ Հաշվարկը կատարվել է Н. Тавякалян, *Документы и материалы*, էջ 239, 243, 322–323, 477 տվյալների հիման վրա:

ջանկյալ նշենք, որ նորածինների և ընդհանրապես բնակչության մահացության բարձր ցուցանիշը բացատրվում է մարդկանց անբավարար կենսապայմաններով, կրթվածությամբ, առողջապահական համակարգի թույլ զարգացվածությամբ և հաճախակի կրկնվող տարափոխիկ համաճարակային հիվանդություններով (մալարիա, քութեշ, ծախկախտ, ասիական խոլերա, բժավոր տիֆ, ջրծաղիկ և այլն)¹, որոնք խլում էին հազարավոր մարդկային կյանքեր²:

Համապատասխան տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1883–1916 թթ. Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակի աճի մեջ բնական վերարտադրության տեսակարար կշիռը կազմել է 44 % նախորդ տարիների (1850–1870-ական թթ. երկրորդ կես) 56 %-ի դիմաց, այլ խոսքով՝ նահանգը բնութագրվում է բնակչության սեփական վերարտադրության բացասական մնացորդով:

Ինչպես ասվել է, 1870-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած նահանգի բնակչության թվաքանակի աճի տեսակարար կշռում բնական վերարտադրությունն իր տեղը գիջել է մեխանիկական տեղաշարժերին, արևմտահայ և մասամբ պարսկահայ փախստականների ներգաղթով, ինչպես և Ռուսաստանից և հարևան նահանգներից հայ և այլազգի բնակչության կամավոր ու հարկադիր ներհոսքով:

¹ «Շատ մանուկներ,- գրում է «Մշակը»,- զոհ են գնում ոչ թե դիֆտերիային, այլ իրենց ծնողների տգիտության: Երբ մի ընտանիքում մի երեխա ինքնադաշնակում է, ծնողները երբեք չեն մտածում առանձնացնել հիւանդին, կամ արգելել երեխաներին հիւանդի սենեակը մտնելու, այսպիսով հիւանդ, թէ առողջ բնակվելով մի սենյակում 12 դեկտեմբերի, 1887: Երեխանիս և որսաց դեմ պայքարելու միջոցները և ամբողջ ընտանիքը վարակվում է: Տե՛ս Մշակ, 12 դեկտեմբերի, 1887: Բնական պատերազմը»

հիւանդի սենեակը մտնելու, այսպիսով հիւանդ, թե 12 դեկտեմբերի, 1887: Եւ ամբողջ ընտանիքը վարակվում է: Տե՛ս Մշակ, 12 դեկտեմբերի, 1887: 2 Հիվանդությունների կանխարգելման և դրանց դեմ պայքարելու միջոցները և հնարավորությունները չափազանց սուղ էին և անբավարար: Այդ մասին պատկերա-
ցուն կազմելու համար բավական է մեջբերել 1912 թ. օրինակը: Երևանի նահանգում 16-ր գա-
ղուհի հաշվով եղել է 23 հիվանդանոց, այդ թվում 7-ը քաղաքներում, 16-ը գա-
ղուհիներում: Բժշկական անձնակազմը բաղկացած էր 44 բժշկից (ար.՝ 40, իգ.՝ 4), 71
վարժակից, 36 մանկաբարձից և տառամերից, 8 ատամնաբույժից և 26 դեղագործից,
բուժակից, 66 մանկաբարձից և տառամերից, Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1913 շ., էջ 21-22:
Ընդհանուր գումարով 185 բուժաշխատող: Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1913 շ., էջ 21-22:

Արխիվային փաստաթղթերը, մամուլի նյութերը և ժամանակակիցների հուշագրությունները հավաստում են, որ արևմտահայության ներգաղթը հատկապես լայն թափ է ստացել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և նրա ավարտից անմիջապես հետո, երբ Բեռլինի դաշնագրով Ռուսաստանը պարտադրված էր գրաված տարածքները հետ վերադարձնել Թուրքիային: Այդ դաշնագիրն արևմտահայությանը դրեց ավելի ծանր ու մղձավանջային դրության մեջ:

Հայկական տարածքներից ռուսական զորքերի դուրս գալուց հետո, հայությանը սպառնացող վտանգը էլ ավելի մեծացավ: Տեղին է մեջբերել Լյուդ Ջորջի մի խոստովանությունը, որ «Ռուսներն ստիպված էին հեռանալ, դժբախտ հայերը նորից ճգմվեցին իրենց հին կեղեքողների կրունկների տակ»¹:

Բեռլինի պայմանագրի գնահատման խնդրին, Հայկական հարցի տեսակետից, բնականաբար, անդրադարձել են ժամանակի հայտնի քաղաքական և դիվանագիտական գործիչներ: Թուրքիայում Անգլիայի դեսպան Հ. Լեյարդի կարծիքով Բեռլինի դաշնագիրը նպաստեց Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելու թուրքական քաղաքականության իրագործմանը, ինչը բավական է ապացուցելու այդ պայմանագրի հակահայկական էությունը: 1878 թ. սեպտեմբերի 16-ին Մեծ Բրիտանիայի արտոգործնախարար Սոլսբերիին ուղարկած հաղորդագրությունում Լեյարդը գրում էր. «Հայերը հակված են հավատալու, որ զրկվելով Ռուսաստանի անմիջական պաշտպանությունից, կարող են ենթարկվել մահմեդականների վատ վերաբերմունքին ու բռնություններին, և, որ միակ միջոցը՝

ձեռք բերելու իրենց ունեցվածքի ու կյանքի անվտանգությունը՝ Ռուսաստանի տարածքներն անցնելն է...»¹:

Հատկանշական է, որ Ռուսաստանն իր հերթին խրախուսում էր արևմտահայության արտագաղթը: Գ. Գալոյանը անհերքելի փաստերով ապացուցում է, որ «Հրկվելով Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով վերապահված իրավունքներից, Ռուսաստանն իր հերթին քայլ է կատարում՝ չկորցնելու իր ազդեցությունն արևմտահայության վրա: Այդ նպատակով նա սկսեց խրախուսել ներգաղթը ռուսական տարածքները»²:

Մի կողմից Թուրքիայի շահախնդրությունը Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու և Ռուսաստանի տարածաշրջանային նկրտումները, մյուս կողմից էլ արևմտահայերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունները, որոնք սպառնում էին նրա ֆիզիկական գոյությանը, պատճառ դարձան նոր զանգվածային արտագաղթի: Հազարավոր հայ ընտանիքներ ցանկություն են հայտնում անցնել ռուսական կայսրության սահմանները: Միայն այն փաստը, որ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանի տվյալներով Ալաշկերտի և Բայազետի գավառներից գաղթել ցանկացողների թիվը հասնում էր մոտ 1.000 ընտանիքի³, բավական է համոզվել, որ արտագաղթելու ցանկություն ունեցողների թիվը չափազանց մեծ էր: Ալաշկերտից, Բայազետից և Արևմտյան Հայաստանի այլ բնակավայրերից հազարավոր հայ ընտանիքներ ետ քաշվող ռուսական զորքի հետ բռնում են գաղթի ճանապարհը: Ներգաղթող քարավանների մեջ քիչ չէին նաև քրդեր, եզդիներ, ասորիներ, հույներ և ազգային փոքրամասնությունների այլ ներկայացուցիչներ: Այսպես, 1877 թ. սեպտեմբերի

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակարգական տոնակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 305:

² Նույն տեղում, էջ 304:

³ Տե՛ս Մշակ, 28 օգոստոսի, 1878:

¹ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, с. 390:

րին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից հայկական և ռուսական զորաջոկատների հետ Երևանինահանգ են տեղափոխվել շուրջ 432 հայ և եզդի ընտանիքներ: Նրանցից 22 հայ ընտանիք և (183 հոգի) և 22 եզդի ընտանիք (210 հոգի) հաստատվել են Սուրմալուի գավառում, 71 հայ ընտանիք (545 հոգի) և 13 եզդի ընտանիք (101 հոգի) բնակվել են Էջմիածնի գավառում, 132 հայ ընտանիք (1.020 հոգի) և 12 եզդի ընտանիք (100 շունչ) տեղավորվել են Նոր Բայազետի գավառում, 83 հայ ընտանիք (540 մարդ)՝ Երևանի գավառում, իսկ 5 հայ ընտանիք (34 շունչ)՝ Երևան քաղաքում, 46 հայ ընտանիք (417 մարդ) և 19 ընտանիք եզդի՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում¹:

Դրան հետևեցին գաղթականների նորանոր խմբեր: 1877 թ. հոկտեմբերի 15-ին Հին Բայազետից Ալեքսանդրապոլի գավառ են ներգաղթել ևս 116 (ար.՝ 228, իգ.՝ 248) քուրդ-եզդիներ:

Այսպիսով, վիճակագրական տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ 1877 թ. աշնանը Արևմտյան Հայաստանից Երևանի նահանգ են անցել մոտ 2.300 հայ, եզդի, քուրդ², հույն և այլ ազգի ընտանիքներ, ընդհանուր թվով ավելի քան 8.200 մարդ:

Հատկանշական է, որ Բայազետից, Ալաշկերտից և նրանց վիճակներից վաճառվածներից մեկի հավաստմամբ՝ 1877 թ. վերջին այստեղ եկածների թիվը կազմում էր 2.476 մարդ, որից 40 ընտանիք (170 մարդ՝ 92 արական և 78 իգական) հաստատվեց Նոր Բայազետ քաղաքում, իսկ 2.306-ը՝ գավառի գյուղերում³:

Ցավով պետք է արձանագրել, որ Երևանի նահանգում շարունակվում էր ստվարանալ արևմտահայ փախստականների շարքե-

րը, ինչի մասին վկայում են պաշտոնական վիճակագրական տվյալները: Այսպես, 1878 թ. հունվարի դրությամբ Էջմիածնի գավառում հանգրվան գտած արևմտահայ փախստականների թիվը կազմում էր 571 շունչ¹, Երևանի գավառում այդ թիվը հասնում էր 582-ի (ար.՝ 294, իգ.՝ 288)²: Նույն տարում Արևմտյան Հայաստանից և Օսմանյան կայսրության զանազան շրջաններից Երևանի նահանգ են անցնում 217 փախստական (178 հայ և 39 եզդի) ընտանիքներ, որից 150 հայ ընտանիքներ հաստատվում են Ալեքսանդրապոլի գավառում, իսկ 272 հայ և եզդի ընտանիքներ հանգրվանում են Սուրմալուի գավառում³:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության 1878 թ. մայիսի 24-ի կտրվածքով Արևմտյան Հայաստանից և Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից Երևանի նահանգ են գաղթել 7.063 փախստականներ, որոնք բնակություն են հաստատել Էջմիածնի գավառում՝ 2.563 հոգի, Սուրմալուի գավառում՝ 595, Նոր Բայազետի գավառում՝ 2.476, Երևանի գավառում՝ 1.126, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 263 և Երևան քաղաքում՝ 40 հոգի⁴:

Հաջորդ տարում՝ 1879 թ. Արևմտյան Հայաստանից և Թուրքիայի զանազան վայրերից ևս 534 փախստական ընտանիք (4.225 շունչ) հաստատվեց Երևանի նահանգում, այդ թվում՝ 54 ընտանիք (369 շունչ)՝ Սուրմալուի գավառում, 136 ընտանիք (1.042 շունչ)՝ Նոր Բայազետի գավառում, 136 ընտանիք (1.173 շունչ)՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասում, 55 ընտանիք (350 շունչ)՝ Երևանի գավառում, իսկ 5 ընտանիք (34 շունչ)՝

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թթ. 417-441, 607-608 տվյալների:

² Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 607-669 տվյալների հիման վրա:

³ Նույն տեղում, թթ. 67-68, 75:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 208, ց. 1, առաջին մաս, թ. 174:

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թթ. 67-68, 75, 607-608, 631-654 տվյալների հիման վրա:

² 1877 թ. հունվարի դրությամբ Երևանի նահանգում հաշվվում էր 2.989 քուրդ ընտանիք: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թ. 255:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 276, ց. 1, գ. 21, թթ. 173-187:

Երևան քաղաքում¹: Եվս 62 քուրդ և եզդի ընտանիքներ համալրեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության շարքերը²:

Արևմտյան Հայաստանից, ավելի նվազ չափով Պարսկաստանից փախստականների հոսքը դեպի Երևանի նահանգ չի ընդհատվել և հաջորդ՝ 1830–1884 թթ. և 1886–1888 թթ. տարիներին:

Կամերալ ցուցակագրության տվյալներով 1880 թ. մարտի 15-ի դրությամբ Նոր Բայազետ գավառի 15՝ Դոմաշեն, Քաղսի, Օրդակլու, Ալափարս, Նորադուս, Երանոս, Ջազալու, Վերին և Ներքին Ադիաման և այլն գյուղերի մշտական բնակիչներ դարձան շուրջ 960 արևմտահայ փախստականներ³: Նույն տարվա ապրիլի 1-ի հաշվառմամբ Սուրմալուի գավառում վերաբնակություն հաստատած հայ և եզդի փախստականների թիվը կազմել է 760 շունչ⁴: 1890-ական թվականների վերջերին արևմտահայ փախստականների հոսքը դեպի Երևանի նահանգ մեծ ծավալներ ստացավ հատկապես, 1890-ական թվականների վերջերին կապված Թուրքիայում 1894–1896 թթ. հայերի զանգվածային կոտորածների հետ:

Բաժական է նշել, որ 1896–1897 թթ. Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի սահմաններ վերաբնակվել են 50-ից 60 հազար հայեր⁵:

Արևմտահայության ներգաղթը, թեև նվազ տեմպերով, շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: «Եթե, - գրում է Վ. Խոջաբեկյանը, - նկատի առնենք, որ 1873–1913 թթ. Երևանի նահանգում բնակչության 1000 շնչի հաշվով բնական աճը կազմել է 13–14 մարդ, առկա կստացվի, որ այդ 40 տարիների ընթացքում Արևմտյան Հայաստանից Երևանի նահանգ է ներգաղթել և մշտա-

կան բնակություն հաստատել մոտավորապես 310 հազար մարդ: Նշանակում է Երևանի նահանգում տարեկան բնակություն է հաստատել միջինը 7–8 հազար ներգաղթող»¹:

20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը համաշխարհային պատմության մեջ թողեց մի շարք իրողություններ, որոնց եղելությունը միջազգային հանրության համար չափազանց ծանր ու վտանգավոր հետևանքներ ունեցավ: 1914–1918 թթ. տեղի ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1917 թ. Ռուսաստանն անցավ փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան հեղաշրջման փոթորիկների միջով:

Նշված տարիներին հայ ժողովուրդն ապրեց իր նախընթաց պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկը:

Օսմանյան կայսրության ղեկին կանգնած երիտթուրքերը, օգտվելով պատերազմի հետևանքով միջազգային ասպարեզում ստեղծված քաոսային իրավիճակից, անցան վաղորդ մշակած իրենց հրեշավոր ծրագրերի իրականացմանը, այն է՝ իսլառո ղչնչացնել արևմտահայությանը և տեր դառնալ նրա պատմական հայրենիքին, յուրացնել նրա նյութական ու մշակութային արժեքները, թալանել նրա ինչքն ու ունեցվածքը:

Ոչ ամբողջական տվյալներով, Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող 2,5 մլն. հայերից ցեղասպանությանը զոհ գնաց շուրջ 1,5 մլն. մարդ, իսկ այդ եղեռնագործությունից հրաշքով փրկված մոտ 800 հազար հայ էլ բռնեց գաղթի ճանապարհը և սփռվեց աշխարհով մեկ՝ իբրև ցեղասպանությունից մազապուրծ բեկորներ: «1915 թ. ծայր առած Մեծ եղեռնի հետևանքով աշխարհով մեկ ցրված հայությունը, այսպիսով՝ ոչ միայն կյանք տվեց նոր գաղթօջախների, - գրում է Սփյուռքի պատմության ճանաչված մասնագետ Կ. Դավաթ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 207, թթ. 232, 235:

² Տե՛ս նույն տեղում թթ. 54–55, 64:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ. ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թթ. 335–349 տվյալների:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի էջ 351–357 տվյալների հիման վրա:

⁵ Տե՛ս Ի. Надеждин, *Кавказский край, природа и люди*. Тула, 1901, էջ 155:

¹ Վ. Խոջաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

յանը,- այլև Նոր ազգային ավյուն հաղորդեց արդեն մարող հին ածուներին»¹: Բնավեր եղած 800 հազար հայերը 250 հազար² (այլ աղբյուրներում 300 հազար)³ ապաստանեց Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում: Անդրկովկասի երկրամասում հայտնված արևմտահայ և պարսկահայ փախստականների գերակշիռ մասը տեղավորվեց Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Երևանի նահանգում՝ շուրջ 58 %-ը:

Արևմտահայ փախստականներն առաջին անգամ Կովկասի սահմաններում երևացին 1914 թ. հոկտեմբերին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում դեպի Բագրևանդի և Բասենի գավառներ առաջացած ռուսական զորքերը կրեցին առաջին ժամանակավոր անհաջողությունները⁴: Արևմտահայերի սովոր գանգավածներով փախուստը դեպի Ռուսահայաստան և այլուր սկսվեց 1914 թ. դեկտեմբերից:

Տարբեր աղբյուրներ փաստում են, որ 1914 թ. դեկտեմբերի վերջերից սկսած Արևմտյան Հայաստանի զանազան շրջաններից մազապուրծ եղած հայերի առաջին քարավաններից հարյուրավոր ընտանիքներ կանգ են առել նաև Նոր Բայազետի գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում: «Հորիզոն» թերթի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ «Դեկտեմբերի 22-ին հեռագրով (թեմակալ առաջնորդի կողմից - Հ.Հ.) հայտնվեց, որ Ալաշկերտի գաղթականներից մոտ 500 ընտանիք ուղարկվելու են Նոր Բայազետի շրջանը: Անմիջապես քաղաքային տանը տեղի ունեցավ բազմամարդ (հիմնական մասը արհեստավորներ և երկրագործներ) խորհրդակցություն, որը ընտրեց հանձնաժողով՝ զբաղվելու գաղթականներին ընդունելու և

տեղավորելու խնդիրներով»: Այնուհետև նշվում է, որ հանձնաժողովի ներկայացուցիչ Ստեփան Բատիկյանն ուղևորվեց Երևան՝ կազմակերպելու գաղթականների տեղափոխելու գործը Նոր Բայազետի գավառ¹: «Մշակ» թերթի այս գավառի մշտական թղթակից Գ. Սինանյանը այդ մասին հետևյալ մանրամասներն է պատմում. «Թուրքաց փախստական գաղթականների հոսքը հասավ նաև մեր քաղաքը (Նոր Բայազետ - Հ.Հ.): Այդ առիթով Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության² տեղիս ճյուղի³ նախաձեռնությամբ դումայում ժողով գումարվեց: Հավաքվել էր մեծ բազմություն, որը թեմակալ առաջնորդի հեռագիրը լսելով՝ միաձայն ընդունեց գաղթականների ընդունելությունը մեզանում: Որոշվեց ընդունել 500 ընտանիք, բայց ինչպես երևում է, ուղարկելու են ավելի շատ թվով ընտանիքներ»: Հարկ համարվեց,- նշում է հոդվածագիրը,- գաղթականների մի մեծ բաժին տեղավորել գավառի Դարաչիչագի շրջանի գյուղերում, ուր անցյալ տարի (1914 թ.) հացի բերքը ավելի առատ է եղել, քան գավառի մյուս մասերում, ուր գաղթականների ծանրությունը ընկնելով ազատ ժողովրդի վրա՝ կարող է ազդել և հացի գնելուն և թանկություն առաջացնել⁴: Այդ ժողովում ներկա գտնվողներին և թանկություն առաջացնել⁴: Այդ ժողովում ներկա գտնվողներին

¹ Տե՛ս Մշակ, 6 հունվարի, 1915:

² Այսուհետև՝ ԿՀԲԸ:

³ 1889 թ. Նոր Բայազետ քաղաքում միտք է հղանում տեղում բացել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության մասնաճյուղ՝ օգնելու կարիքավոր և քնազուրկ ընտանիքներին, ինչպես նաև բազմաթիվ աղքատ և ծնողազուրկ երեխաներին տարրական կրթություն տալու համար: 1889 թ. մայիսի 1-ին ինչպիսիք ընկերությունից բացվում է թույլություն ընկերության տեղական մասնաճյուղ բացելու վերաբերյալ: Նույն տարվա հունիսի 5-ին մասնաճյուղը բացվում է: Այդ օրը գավառի գործակալ Եղիազար քահանա Տեր-Միքայելյանի նախաձեռնությամբ վարչության անդամներ գրադարանում կայացած ժողովը փակ քվեարկությամբ պարտության անդամներ ընտրեց Ստեփան Բատիկյանին, Երվանդ Առուստամյանին, Գևորգ Արծրունուն, Արշակ Մամիկոնյանին և Ավետիս Բուռնազյանին: Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 142: Հավելենք, որ 1914 թ. ԿՀԲԸ-ն ուներ 66 մասնաճյուղ: Տե՛ս Հորիզոն, 17 ապրիլի, 1914:

⁴ Տե՛ս Մշակ, 22 հունվարի 1915:

¹ Կ. Դալլաքյան, Հայոց ափսոսելի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 10:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 575:

³ Տե՛ս Է. Դանիելյան, Եղևնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922 թթ. (առնենախոսություն), Երևան, 1996, էջ 43-44:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 3, թթ. 30-31:

րը միահամուռ քվեարկեցին փախստականներին ընդունելու օգտին:

Գ. Սինանյանը տեղեկացնում է փախստականների հետ կապված այլ մանրամասների մասին ևս: «Այժմ արդեն գաղթականների հոսանքը մտել է մեր գավառը, ուր հյուսիսային մասի առաջին հայ գյուղերից սկսած (Արգաքանդ, Ալափարս, Բջնի և այլն) տեղավորվելով պետք է անցնեն մինչև գավառի հարավային ծայրը՝ Բասարգեչար և ապաստանեն 57 հայ գյուղերում»:

Ցեղասպանության հետևանքով սկիզբ առած հայ փախստական զանգվածների շարժընթացը դեպի Արևելյան Հայաստան շարունակվում էր: 1915 թ. հունվարի սկզբներին թուրքական և քրդական վայրագությունների հետևանքով ավելի քան 60 հազար հայեր (2/3-ը արևմտահայեր, իսկ 1/3-ը պարսկահայեր)² լքեցին իրենց բնակավայրերը և պատսպարվեցին Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Նախիջևանի շրջաններում:

Այդ ընթացքում ստորի գաղթականների մի խումբ (20 հազար շունչ) Ուրմիայից և Սալմաստից տեղափոխվեց Երևանի նահանգ³: Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ ստեղծված ծանր պայմաններում անգամ, Հայաստանում աչքաթող չէին անում նաև այլազգի գաղթականների հետ կապված բոլոր խնդիրները և կանխորոշում հետագա անելիքները: Մեկ օրինակն էլ բավական է դրանում համոզվելու համար: 1915 թ. հունվարի 9-ին Մայր Աթոռ

¹ Նույն տեղում:

² Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են պարսկահայերը՝ կապված Ատրպատականի շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ: 1915 թ. հունվարի սկզբների դրությամբ (գաղթը սկսվել է դեկտեմբերի 15-ին և վերջացել է հունվարի 11-ին) Թավրիզից, Մարաղայից, Ուրմիայից, Սալմաստից և Խոյ-ից գաղթել են մոտ 15 հազար հայեր, որոնք հիմնականում տեղավորվել են Նախիջևանի, Շարուրի շրջաններում և Դարապազյազի գյուղերում: Տե՛ս Հորիզոն, 28 հունվարի 1915:

³ Նույն տեղում:

Սբ. Էջմիածնի դիվանապետ Բագրատ Եպիսկոպոսը Էջմիածնից հեռագրում է Թիֆլիս՝ Պետական դումայի պատգամավոր, փախստականների ճակատագրով մտահոգ և նախանձախնդիր Միքայել Պապաջանյանին՝ և նրան տեղեկացնում, որ Վեհափառ կաթողիկոսը հեռագրով դիմել է Կովկասի փոխարքային, որ կար-

¹ Մ. Պապաջանյանը մտահոգ էր բնաջնջումից հրաշքով փրկված և Արևելյան Հայաստանում, Անդրկովկասում և այլուր պատսպարված տասնյակ հազարավոր իր տարաբախտ հայրենակիցների անասանելի ճակատագրով: Նա բազմաթիվ անգամներ մեկնել է փախստականաբնակ վայրերը ծանոթանալու տեղահան եղած, ահ ու սարսափի մեջ բնկած բնակչության դրության հետ և նրանց անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպելու նպատակով: Այս մասին ուշագրավ բազմաթիվ տեղեկություններ են սփռված ժամանակի մամուլի հրապարակումներում: Ահավասիկ, մեկը՝ դրանեն սփռված ժամանակի մամուլի հրապարակումներում: Ահավասիկ, մեկը՝ դրանեն 9-ից, որ տպագրել է «Մշակ» թերթը իր 1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի համարում: Նկատի են առնելով, որ հոդվածը փախստականների հիմնահացին վերաբերող ուշագրավ և ունենալով, որ հոդվածը փախստականների հիմնահացին վերաբերող ուշագրավ և հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում, ուստի կարևոր են համարում այն մեջբերել ամբողջությամբ, առանց խմբագրական միջամտության: Այսպես, Թիֆլիս վերադարձավ Պապաջանյանը, որ հաղորդեց մեզ հետևյալ տեղեկությունները: Նա գնացել էր Կարս, Սարիղամիշ, Միջինկերտ և Կարաուրզան: (Գնացել էր 1914 թ. դեկտեմբերի 4-ին, վերադարձել՝ 1915 թ. հունվարի 8-ին: Տե՛ս Մշակ, 30 դեկտեմբերի 1914, 9 հունվարի 1915): Նրա նպատակն է եղել ծանոթանալ գաղթականների խնդրի հետ: Դեկտեմբերի 11-12-ի գիշերը նա, իրենից անկախ պատճառներով, ստիպված է եղել վերադառնալ Կարաուրզանից և Սարիղամիշից, իսկ այդտեղից նա մեկնել է Կարս, կռիվը սկսվելուց մի քանի ժամ հետո, դեկտեմբերի 12-ին: Գաղթականների խնամատ արության համար Սարիղամիշում կազմակերպվել էր մի առանձին մարմին, բայց այժմ պետք է թողնել ու մտածել նրանց օգնելու նոր ձևի մասին միայն տեղ: Բացի արդեն եղած գաղթականներից, որոնց թիվը հասնում էր 90-100 հազարի, սկսվել է գաղթականների նոր հոսանք Օլթիի և Սարիղամիշի շրջաններից: Հայ գաղթականներից բացի դեպի Կարս են գնում և ուսս գյուղացիները (աղանդավորներ) Սելիմ գյուղից, և հույներ՝ Մարիղամիշից և Օլթիի շրջաններից: Անհրաժեշտ է տեղում կազմակերպել օգնության գործը: Ամենից նպատակահարմար է հանձնել գործը Ալեքսանդրապոլի կոմիտեին, որ բազմաճյուղ է, և որի մեջ մտնում են տեղական գրեթե բոլոր հասարակական գործիչները: Ինչպես երևում է, գաղթականների հոսքը մեծ է լինելու և նրանց թիվը ոչ միայն կրկնապատկվելու, այլև եռապատկվելու է:

Անհրաժեշտ է, - ասաց Պապաջանյանը, - հասարակական ուժերի սատակ լա-
րում: Հավանական է, որ, երբ ոլորշվի մեր ռազմագիտական դիրքը, այն ժամանակ
կարելի կլինի գաղթականների մի մասը ուղարկել՝ աշխատելու ճանապարհների
վրա: Նա դիմումներ է արել այդ ուղղությամբ Բաքվի բյուրոյի ներկայացուցչի հետ,
ուր հարկն է, այն է՝ գինձորական իշխանություններին և դրական պատասխան է
ստացել, որ աշխատանքներ կտարվեն: Հավանորեն շուտով կսկսվի գործը: Գաղթա-
կաններին պետք է դասավորել Ալեքսանդրապոլի շրջանում և ավելի հեռու: Տե՛ս
Մշակ, 17 դեկտեմբերի 1914:

գաղութություն լինի՝ տեղավորել Պարսկաստանից եկած փախստականներին, Երևանի նահանգի այլ քրիստոնյա գյուղերում: Եվ ապա ավելացնում է՝ նկատի ունենալով, որ հայ գյուղերը արդեն լցված են հայ փախստականներով, որ ձմեռվա պատճառով հաղորդակցություն չկա լեռնային գյուղերի հետ և դաշտային հայ գյուղերն անկարող են պահպանել միաժամանակ, թե՛ հայ և, թե՛ ասորի փախստականներին, ուստի Երևանի նահանգում 17 գյուղեր կան, որոնք կարող են պատսպարել ասորի փախստականների մեծ մասին, որոնց թիվը մոտ 20 հազար է՝

Ուսումնասիրությունը² ցույց է տվել, որ պաշտոնական ոչ լրիվ տվյալներով 1915 թ. հունվարի դրությամբ Երևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում փախստական հայերի (հիմնականում ալաշկերտցիներ, հին բայազետցիներ, վանեցիներ, մշեցիներ և այլն) ընդհանուր թիվը կազմում էր 30 հազար 800 մարդ³:

Երևանի նահանգում 1915 թ. մարտին կատարված միօրյա ցուցակագրության համաձայն այս նահանգում, բացի Ալեքսանդրապոլի գավառից, հայ փախստականների թիվը եղել է 24.665, որից

¹ Տե՛ս Մշակ, 11 հունվարի 1915:

2. Երևանի Եղբայրական օգնության կոմիտեի վիճակագրական հանձնաժողովը ստանալով նույն կոմիտեի և Համառոտության գեմատվոչյական միության ներկայացուցչի հանձնարարությունները, անցյալ հունվար ամսի սկզբից ձեռնարկեց վիճակագրել Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից եկած փախստականներին, ինչպես և ռուսահպատակ փախստականներին։ Վիճակագրությունը տեղի ունեցավ հունվարի 30-ին բոլոր տեղերում միաժամանակ։ Վիճակագրությունը քնդգրկեց այն բոլոր շրջանները, որտեղ ապաստան էին գտել ոչ միայն Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականները, այլև թուրքական գյուղի առաջխաղացման պատճառով ռուսահպատակ փախստականները։ Այսպիսով վիճակագրության եղջարկվեցին Երևանի նահանգի յոթ և Կարսի շրջանի չորս գավառները, ինչպես և Թիֆլիսի նահանգի մեկ գավառը՝ Ախալքալաքը։ Երևանի նահանգի և գավառների վիճակագրությունը կատարվեց ներկայի հանձնաժողովի 6 անդամների անմիջական իսկողությամբ, աշխատակցությամբ երիտասարդ ուժերի ու մասնավորապես ուսուցիչների։ Տե՛ս Հոբիզոն, 7 մարտի 1915։

³ Տե՛ս Մշակ, 31 հունվարի 1915:

3.065 շունչը գնացել են զանազան տեղերը, իսկ մնացած 21.600 շունչը ապաստանել են Երևան քաղաքում՝ 1.258 հոգի, Երևանի գավառում՝ 3.344, Էջմիածնի գավառում՝ 6.920, Նախիջևանի գավառում՝ 5.292, Սուրմալուի գավառում՝ 2.974, Շարուր-Ղարալազյանի գավառում՝ 993 և Նոր Բայազետի գավառում՝ 820 հոգի, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառում, չհաշված Ղարաքիլիսայինը՝ 6.500, այսինքն՝ ընդհանուր թվով 31166 մարդ:

Նոր Բայազետի գավառում վերը նշված 820-ից բացի, այլ աղբ-
յուրներում նշվում են նաև 1.000, 1.200 և 1.400 մարդ²: Վիճակագ-
րական տվյալների այս անհամապատասխանությունը թերևս կապ-
ված է այդ ժամանակներում ոչ միասնական ու թերի անցկացված
վիճակագրության հետ: Մեր կարծիքով ճիշտ թիվը 1.200-ն է: Այս
համոզմանն է մեզ բերում պատերազմից տուժածներին օգնող Կով-
կասյան կոմիտեի լիազոր Ա. Պավլովի՝ 1915 թ. հունվարին կոմի-
տեին հասցեագրված գեկուցագրում տեղ գտած հետևյալ նախա-
դասությունը. «Այդ հաշիվը (խոսքը վերաբերում է 1.200-ին – Հ.Հ.)
նահանգապետի առաջարկությամբ կազմվել է առանձին ոստիա-
կանական պրիստավների և հաշտարար միջնորդների ձեռքով»³:

Արևմտյան Հայաստանից և Պարսկաստանից եկած փախստականների գործընթացի պատկերը, ըստ հունվարին անցկացված վիճակագրության, առանձին գավառներով ներկայացվում է ներքոհիշյալ աղյուսակում⁴:

¹ Տե՛ս ԼԷՆԻՆ, 10 մարտի 1915:

² Տե՛ս Աշակ, 9 մայիսի 1915, 15 դեկտեմբերի 1915: Հորիզոն, 3 հոկտեմբերի 1915:

³ Տե՛ս Մշակ, 31 հունվարի 1915:

⁴ Տե՛ս Հորիզոն, 7 մարտի 1915:

Աղյուսակ 16

Գավառներ և քաղաքներ ¹	Հայեր				Ասորիներ				Ընդամենը	
	Տոն	Շունչ	Բացա կայում են	Այժմ ներկայիս	Տոն	Շունչ	Բացա կայում են	Այժմ ներկայիս	Տոն	Շունչ
Երևան քաղաք	244	1435	177	1258	30	147	29	118	274	1376
Երևանի գավառ	588	3765	422	3343	922	5700	1195	4505	1510	7848
Շարուր-Դարալագյազի գավառ	173	1077	84	993	263	1529	342	1187	436	2186
Էջմիածնի գավառ	917	7702	782	6920	8	39	13	26	925	6946
Նախիջևանի գավառ	1060	6517	1225	5292	33	211	45	166	1093	5458
Սուրմալուի գավառ	389	3284	310	2974	.	.	.	.	389	2974
Նոր Բայազետի գավառ	135	885	65	820	.	.	.	.	135	820 ²
Ընդամենը	3506	24665	3065	21600	1256	7626	1624	6002	4762	27608

¹ Ծանոթություն.

ա) Ներկա գտնված փախստականների ընդհանուր թվի՝ 27.602-ի մեջ չեն մտնում գաղթի ընթացքում սպանվածները, մեռածները, ինչպես նաև անհետ կորածները, որոնք կազմում էին բավական մեծ թիվ:

բ) Այդ թվի մեջ չեն մտնում նաև բավական մեծ թվով հայ և ասորի ընտանիքներ, որոնք մինչև հունվարի 30-ը, այսինքն՝ վիճակագրության օրը, ուղևորված են եղել Թիֆլիս և Ռուսաստան: Տե՛ս Հորիզոն, 7 մարտի 1915:

² Փախել են Ղարաքիլիսայից, Ալաշկերտից, Դիադինից, Իրեցու գյուղից, Մոլլա-Սուլեյմանից, Չետիկանից և այլ վայրերից: Տե՛ս Մշակ, 9 մայիսի 1915:

Աղյուսակում բերված տվյալներից ակնառու է, որ փախստականների մի խոշոր զանգված կանգ է առել Երևանի, Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառներում: Փախստականների նման ծգտումը կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով.

1. Արևմտյան Հայաստանին և Պարսկահայքին որքան կարելի է մոտ գտնվելու հանգամանքով, քանզի փախստականներին չէր լքել հայրենի օջախները վերադառնալու հույսը, և նրանք սրտատուրփ սպասում էին այդ օրվան:

2. Նշված գավառներում փախստականների բնակության համար սոցիալական կացությունն ավելի տանելի էր:

1915 թ. սկզբներից Երևանի նահանգի հայությունն ուժից վերջանք էր գործադրում ընդունելու և տեղավորելու Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկաստանի տարբեր շրջաններից եկած հայ փախստականներին: Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ 1914 թ. վերջերից մինչև 1915 թ. սկզբը փախստականների թիվը Արևելյան Հայաստանում հասնում էր ավելի քան 100 հազարի¹:

Երևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում կուտակված արևմտահայ փախստականների սեռատարիքային կազմն ըստ Մ. Պապաջանյանի տվյալների այսպիսին էր՝ 40-50 %-ը երեխաներ էին, 30-40 %-ը՝ կանայք, իսկ 20-30 %-ը՝ տղամարդիկ²:

Փախստականների տեղաշարժն ընդգրկել էր և Նոր Բայազետի գավառը: Ահա թե ինչ ենք կարդում «Հորիզոն» թերթի էջերից մեկում. «Երևանի նահանգապետը հեռագրով հայտնելով, որ Նոր Բայազետի գավառ են գալու 6.000 փախստականներ, կարգադրում է հոգ տանել Նոր Բայազետի գավառում տեղավորելու մասին»: Թերթի տեղեկացմամբ գավառապետ Ֆիլիպովը, խորհրդակցելով

¹ Տե՛ս Հորիզոն, 4 հունվարի 1915: ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 109, թ. 165:

² Տե՛ս Р. Багдасарян, Геноцид и армянская интеллигенция России, Ереван, 2003, էջ 188:

Եղբայրական օգնության կոմիտեի հետ, որոշում է փախստականներին տեղավորել 59 հայկական գյուղերում, միջին թվով 100 շունչ¹: Այնուհետև նշվում է, որ գավառապետը, պրիստավը և լիազոր Ն. Պետրոսյանը մեկնել են Սուխոյ Ֆանտան գյուղը՝ դիմավորելու և ընդունելու փախստականներին²:

Նույն թերթի մեկ այլ հրապարակումից իմանում ենք, որ օգոստոսի 20-31-ը Ելենովկայի խճուղով դեպի Նոր Բայազետ քաղաք են անցել Վանի, Ալաշկերտի, Ախլաթի և Մանազկերտի շրջաններից փախած թվով 2.458 շունչ՝ 543 ընտանիք արևմտահայեր³:

Աղբյուրները վկայում են, որ 3.380 փախստականներ էլ կանգ էին առել Ներքին Ախտայի շրջանի հարկի տակ և տեղավորվել նրա 16 գյուղերում՝ Ներքին Ախտայում՝ 472 մարդ, Վերին Ախտայում՝ 250, Քաղսիում՝ 295, Յանջիում՝ 138, Մաքրավանքում՝ 80, Սոլակում՝ 199, Ռնդամալում՝ 290, Ֆառուխում՝ 65, Քարվանսարայում՝ 250, Աղփարայում՝ 133, Արգաքանում՝ 155, Ալափարսում՝ 475, Թայչարուխում՝ 220, Բջնիում՝ 272, Թեզխարաբայում՝ 36 և Բաբաքչիում՝ 50 մարդ⁴:

Փախստականների խմբերում եղել են նաև քուրդ երկու ընտանիքներ, որոնք հաստատվել են Դավախարաբա քրդաբնակ գյուղում:

Փախստական հայերի թիվը Երևանի նահանգում շարունակաբար մեծանում էր: 1917 թ. հունիսին արված վիճակագրության համաձայն այստեղ ապրող փախստականների թիվը տատանվել է 200 հազարից 250 հազարի սահմաններում, երբ ստացվեց ռուսական կառավարության՝ փախստականներին նախկին բնակավայրերը

վերադառնալու հրահանգը: Խոսքն այն մասին է, որ ռուսական զորքերի հետ վերադառնալով Արևմտյան Հայաստան նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արևելյան Հայաստան և այլուր քշված փախստականների հայրենադարձության համար: Մոտ 150 հազար արևմտահայ փախստականներ վերադարձան հայրենի օջախները:

Հայրենի բնօրրանից փախստական դարձած հայությունը ժամանակավոր բնակավայրերում (բնակեցնում էին պետական հողերի վրա)¹ բազում պատճառներով ընկնում էր աննախադեպ հողերի վրա՝ բազում պատճառներով ընկնում էր աննախադեպ ծանր վիճակի մեջ: Նախ՝ նրանցից շատերը, փախուստից առաջ կամ փախուստի ճանապարհին կորցրել էին ամեն ինչ և զրկվել ապրուստի ամենատարրական միջոցներից: Մի քանի օրինակներ ապրուստի ամենատարրական միջոցներից: Մի քանի օրինակներ բերենք այս ծավալուն հարցից: Այսպես, ԿՀԲ ընկերության լիազոր Շարաֆյանը, որ ընկերության կողմից ուղարկված էր Սարիղամիշի շրջան մանրամասն ծանոթանալու փախստականների դրությանը, ընկերությանը հասցեագրած զեկուցագրում նշում է, որ 11 գյուղերից փախել են հայերը և ոչ մեկը չի կարողացել հետը ոչինչ վերցնել, որովհետև նրանցից ամեն մեկը աշխատել է միայն իր կյանքն ազատել վերահաս վտանգից²:

Դարաչիչագի շրջանի Ռնդամալ գյուղից «Հորիզոն» թերթին հայտնում են, որ այստեղ ևս շարան-շարան գալիս են տաճկահայ փախստականներ, բոլորն էլ մերկ, ոտաբոբիկ, բաղկացած մեծ մասամբ կանանցից և երեխաներից³:

Անդրադառնալով Երևանի նահանգում տեղավորված փախստականների կացությանը՝ թերթը տվել է հետևյալ նկարագիրը. «Վերջին օրերս գաղթականները գալիս են ու գալիս: Բոլորը մերկ, գունատ, նվազած, ոսկրացած: Կատարյալ ուրվականներ:

¹ Տե՛ս Հորիզոն, 20 օգոստոսի 1915:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում. 15 սեպտեմբերի 1915:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում. 22 սեպտեմբերի 1916:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թթ. 33-34:

² Տե՛ս Հորիզոն, 8 դեկտեմբերի 1914:

³ Տե՛ս Հորիզոն, 15 սեպտեմբերի 1915:

Տնքոցից միայն իմացվում է, որ նրանք շնչավոր են: Մեծ մասը կանայք ու երեխաներ»¹:

Մյուսը՝ փախստականների հիմնախնդիրները լուծելու հարցում ցարական իշխանությունների շահագրգիռ վերաբերմունքի բացակայությունն էր:

Փախստականներին Երևանի նահանգում և նրա առանձին գավառներում տեղավորելու դժվարությունների թվին կարելի դասել արևելահայության ծայրահեղ վատթարագույն սոցիալական պայմանները և նրա խղճուկ ապրելակերպը: Երկրի գոյատևման և զարգացման երաշխիքը՝ տնտեսությունը, գրեթե զրոյական մակարդակի վրա էր: Ստեղծվել էր հանձնաժողով փախստականների կենցաղը կազմակերպելու համար²: Նրանք թեև ստանում էին պետականորեն հատկացված իրենց պարենը հացով կամ դրամով օրական 1/5 ֆունտ ալյուր և 3 կոպ. (այլ աղբյուրներում 10 կոպ.)³ փող, բայց և այնպես կանոնավոր սնունդ նրանց չըջանում բացակայում էր: Փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Անդրկովկասի և Արևելյան հայաստանի հայությունը զորավիգ են կանգնել կարիքի մեջ հայտնված հայրենակիցներին՝ մասնակցել նրանց համար կատարվող դրամահավաքին և կենսական առաջնահերթության այլ միջոցների հայթհայթմանը: Այդ նպատակի համար Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում և այլուր հիմնվեցին բարեգործական ընկերություններ, որպիսիք հետագայում ստեղծվեցին նաև գավառների վարչական կենտրոններում⁴:

¹ Տե՛ս Հորիզոն, 3 ապրիլի 1915:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 207, թ. 31:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 33:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Հ. Հարությունյան, Նոր Բայազետի գավառը 1828–1913 թթ., էջ 141–144: նույնի՝ Նոր Բայազետի գավառը 1914–1920 թթ., էջ 165–193:

Երևանի նահանգի և առհասարակ Արևելյան Հայաստանի բնակչության մեխանիկական աճի պատկերը նկատելի փոփոխություններ է կրել XIX դարի 30–40-ական թվականներից սկսած, որն անմիջականորեն կապված էր Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից արտաքսված զանազան աղանդների պատկանող խմբերին սույն նահանգի տարածքում բնակեցնելու հետ: Նշված ժամանակաշրջանում, Անդրկովկասում ռուս գաղթականների բնակեցման գործը ղեկավարում էին Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդի անդամ, երկրագործության և պետական գույքերի մինիստրության, Կովկասյան լիազոր Ֆադեևը և Երևանի գավառապետ Բլավատսկին¹: Նորանվաճ տարածքների ռուս գաղթականներով վերաբնակեցումը ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականության մեխանիզմի դետալներից մեկն էր և հիմքում ուներ ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական դրդապատճառներ. նախ, կենտրոնական Ռուսաստանը «մաքրել» կայսրության համար վտանգավոր տարրերից: Երկրորդ, կենտրոնական Ռուսաստանը բեռնաթափել ագրարային գերբնակչությունից:

Երրորդ, ռուսականացնել նորանվաճ տարածքները, ինչպես էթնիկական, այնպես էլ տնտեսական ու հոգևոր մշակութային առումներով:

Չորրորդ, հաշիվ տեսնել աղանդավորների հետ և վերադարձնել նրանց ուղղափառության գիրկը, իսկ մյուս կողմից էլ արտոնություններ շնորհելով «բարձր դասին», իր համար կայուն քաղաքական հենարան ստեղծել Անդրկովկասում²:

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 223:

² Տե՛ս ПКОГ на 1912 г., Эриван, 1913, էջ 21: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 223:

1830-ականներից սկսվեց ռուս աղանդավորների՝ մոլոկանների, դոկտորների, ստարավերների, հրեացոլների և այլոց տեղահանությունը դեպի Արևելյան Հայաստան: Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգների՝ Տամբովի, Սարատովի, Սամարայի, Տուլայի, Վորոնեժի և Եվրոպական Ռուսաստանի այլ նահանգների՝ վտարանդի ռուսների մշտական բնակության համար Երևանի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում հատկացվում են հողամասեր²: Հիմնադրվում են մի քանի ռուսական գյուղեր: Առաջին բնակավայրերից մեկը, որ հիմնադրվել է սույն գավառում, Սեմյոնովկան է³: 1848 թ. այն հիմնադրել են Տամբովի նահանգի Ուվարովոյ գյուղից վտարված սուբբոտնիկ և մոլոկան ռուս աղանդավորները: Հետագա տարիներին (1848–1850 թթ.) գյուղը համալրվում է նոր ռուս գաղթականներով: 1851 թ. այստեղ մշտական բնակություն հաստատած ռուս վերաբնակիչների թիվը հասնում էր 191 շնչի՝ 96 արական – 95 իգական կամ 23 ծովս⁴: 18–46 թ. գավառի տարածքում Երևանը Թիֆլիսի հետ կապող մայրուղու վրա առաջացավ ռուսական նոր գյուղ՝ Ելենովկան⁵, որի հիմնադիր բնակիչները Տամբովի և Սարատովի նահանգների գաղանազան գյուղերից եկած աղանդավորներ էին՝ մեծ մասամբ սուբբոտնիկներ, կային և մոլոկաններ, պրիգուններ ու ստարավերներ⁶: Շնորհիվ նոր համալրումների՝ Ելենովկայի բնակչությունը ավելա-

¹ Տե՛ս *ПКСЖ на 1912 г.*, էջ 39:

² Նրանց բնակեցնում էին ազատ և բերրի հողերի վրա, ամեն մի շնչին 25 դեսյատին հատկացնելով, նահանգի և գավառի վարչական կենտրոնները տանող բաժնուկ ճանապարհների վրա:

³ Գյուղն իր անվանումը ստացավ Կովկասի փոխարքայի հոր անունից: Տե՛ս Ա. Հայրթյան, *Հայաստանի ռուս վերաբնակիչները (1830–1920 թթ.)*, Երևան, 1989, էջ 68:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 318, թթ. 95–100: Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 127: *Н. Надеждин, Кавказский край. Природа и люди*, 1901, էջ 155:

⁵ Բնակավայրն անվանակոչվել է Նիկոլայ Ա-ի որդու կնոջ՝ Ելենա Պավլովնայի անունով: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 329, թ. 296:

⁶ Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ առաջին վերաբնակիչներն այստեղ հայտնվել են դեռ 1835 թ.: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 318, թ. 96:

ցավ, և 1851 թ. դրությամբ նրա թիվը կազմեց 550 մարդ (281 արական, 269 իգական) կամ 108 ընտանիք¹: Տամբովի նահանգից քշված մոլոկան աղանդին պատկանող մի քանի ընտանիքներ 1846 թ. հիմնադրեցին Կոնստանտինովկա գյուղը: Գյուղն անվանակոչվել է Նիկոլայ Ա-ի որդու՝ Կոնստանտինի անունով. «... ի նշանավորումն Կոնստանտին Նիկոլանիչի միապետական մեծության՝ հաճելի է Դարաչիչակ բնակավայրը անվանել Կոնստանտինովկա»²: Կոնստանտինովկա գյուղի բնակչության թիվը 1851 թ. կազմում էր 131 մարդ (61 արական, 70 իգական) կամ 18 ընտանիք³: Այսպիսով, ինչպես ցույց են տալիս արխիվային վավերագրերը, 1846–1850 թթ. Նոր Բայազետի գավառում հիմնվում են ռուսաբնակ Սեմյոնովկա, Ելենովկա և Կոնստանտինովկա գյուղերը: Նշված տարիներին ի հաշիվ Ռուսաստանի տարբեր նահանգներից (գլխավորապես կենտրոնական) կատարվող ներհոսքի ռուս բնակչության թիվն արագորեն ավելացել է 1850 թ. վերջին հասնելով 872 շնչի (438 արական, 434 իգական) կամ 149 ընտանիքի⁴: Նախատեսված էր չորս գյուղ էլ հիմնադրել Ելենովկայի և Նոր Բայազետի միջև: Այդ գյուղերի հիմնադրման հետ կապվում էին նաև որոշակի տնտեսական հեռանկարներ՝ կապված Սևանա լճի հետ: Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդի անդամ, երկրագործության և պետական գույքերի մինիստրության կովկասյան լիազոր Ֆադեևի մտադրությամբ այդ գյուղերի հիմնումը նոր լիցք կհաղորդեր ավազանի տնտեսության զարգացմանը, նավագնացության աշխուժացմանը և առևտրի ծավալմանը: Սակայն ռուս աղանդավորների հակառակ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 318, թ. 96:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 318, թ. 96, գ. 329, թ. 296: Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 127:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 329, թ. 296:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 378, թթ. 94–95, 100-ի տվյալների:

վելը ծախողեց այդ պլանի կենսագործումը: Այստեղ հիմնվեց միայն Ալեքսանդրովկա գյուղը¹: Գավառի տարածքի բնակեցումը ռուս աղանդավորներով շարունակվել է և հետագա տարիներին, մի տարբերությամբ, որ այս անգամ այդ գործընթացին մասնակցել են նաև այն վտարանդի աղանդավորները, որոնք մինչ այդ ժամանակավորապես հաստատվել էին Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում և Երևանի նահանգի գանազան գավառներում: Նոր Բայազետի գավառում կառուցվում են նոր ռուսական բնակավայրեր: 1851 թ. հիմնվում են Սուխոյ-Ֆանտանը², Ալեքսանդրովկան հնում՝ Չեյնալ Աբդին³ (բնակիչները Տամբուլի նահանգից եկած ռուս մոլոկաններ)⁴, Նադեժդինոն կամ Շորժան (բնակիչները Սամարայի նահանգի համանուն գավառի Կաբիլնա և այլ գյուղերից տեղահանված 15 ընտանիք ռուս մոլոկան, պրիզուն և սուբբոտնիկ աղանդավորներ)⁵, իսկ 1850 թ. Տոմբուլի և Վորոնեժի նահանգներից քշված մոլոկան աղանդավորները՝ Ներքին Ախտան⁶: Ռուս աղանդավորներից առանձին ընտանիքներ հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլի

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 222–224:

² Այս անունը գյուղը ստացել է այն պատճառով, որ այստեղի միակ աղբյուրը կաթ-կաթ էր բխում և հաճախ չորանում: Հայերը կաթ-կաթ բխելը նկատի առնելով կաթ-կաթ էին կոչում. ռուսները նրա չորանալը նկատի ունենալով անվանում էին Սուխոյ-Ֆանտան (չոր աղբյուր): Տե՛ս Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 80, 84:

³ Երևանի գյուղում և Ալեքսանդրովկայում բնակություն հաստատած մոլոկանների որոշ մասը հետագայում տեղափոխվում է Կաղզվանի գավառ: Տե՛ս Сборник материалов для описания..., вып. 38 отд..., էջ 237: Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 50:

⁴ Տե՛ս Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 127:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 318, թթ. 96–97, 100: Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 80: Այս գյուղի մի քանի թաթար ընտանիքներ ցանկություն են հայտնում տեղափոխվել Բասարգեչարի (Վարդենիսի) շրջան: Հենց այդ դիմումն էլ օգտագործելով որպես Բասարգեչարի (Վարդենիսի) շրջան: Հենց այդ դիմումն էլ օգտագործելով որպես ցանկության համաձայն՝ վտարեցին գյուղից: Դատարկված գյուղում վերաբնակվեցին ռուս աղանդավորները: Տե՛ս Ա. Հայրապետյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

⁶ Ներքին Ախտան քաղաքացած էր երկու մասից՝ հայոց և ռուսաց: Հայկականը գտնվում էր արևելյան մասում և հիմնվել էր 1829 թ., իսկ ռուսականը հյուսիսային մասում և հիմնվել էր 1860 թ.: Տե՛ս Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 81:

գավառի Նիկիտինո և Վոսկրեսենովկա գյուղերում: Երկու նոր գյուղեր հիմնվեցին Ղարաքիլիսայի շրջանում, իսկ մեկն էլ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում:

Սուխոյ-Ֆանտան գյուղից քիչ հեռու, դեպի հարավ-արևմուտք, Երևան տանող ճանապարհի վրա 1861 թ. Հիմնադրվում է ռուսական Նովո-Նիկոլակա (Ջրաբեր) գյուղը²: Երևանի գավառապետ Բլավատսկու առաջադրությամբ Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի գավառների միացման վայրում՝ Միսխանայի ծորում (Հանքավան) հիմնադրվեց Նոր Միսայլովկա (Միսխանա) ռուսաբնակ գյուղը, որի վրայով նախատեսվում էր Ալեքսանդրապոլը անմիջականորեն կապել Սևանա լճի ավազանի հետ³:

Տվյալ ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են պարունակում նաև Սևանա լճի հարավարևելյան մասի՝ Մազրայի հարթավայրը ռուս աղանդավորներով բնակեցնելու հարցի մասին: Պարզվում է, որ նշված հարթավայրը եղել է ռուսներով վերաբնակեցնելու Կովկասի իշխանությունների ծրագրերում: Այդ կապակցությամբ 1849 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ֆադեևը Կովկասի փոխարքային ուղղված նամակում հիմնավորում է նշված տարածքը ռուս աղանդավորներով բնակեցնելու նպատակահարմարությունը և անհրաժեշտությունը: «Գյուղա լճի հարավարևելյան մասում գտնվում է Մազրայի հարթավայրը: Անդրկովկասի երկրամասում իմ տեսած ամենահարուստ հարթավայրերից մեկը, ինչպես տեղադրությամբ, այնպես էլ հողի որակով, կլիմայով և առատ ջրով: ... այստեղ կարող են բնակվել մինչև 3 հազար ընտանիքներ...»⁴, - վստահեցնում էր Ֆադեևը: Սակայն այս ծրագիրը կյանքի չկոչվեց⁵: Լճի ափամերձ

¹ Տե՛ս ПКЭГ на 1912 г., էջ 21:

² Տե՛ս ПКЭГ на 1912 г., էջ 21: Ա. Հայրապետյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 224:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 359, թ. 17:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 57, թ. 11:

այս հատվածում ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու հիմնական բարդությունը կապված էր ճանապարհների բացակայության հետ. «...այդ վերաբնակեցումը գլուխ չեկավ, քանի որ այն գտնվում էր փոստային մայրուղուց շատ հեռու և ռուսական վերաբնակեցման գլխավոր նպատակին՝ այդ բնակավայրերը գլխավոր ճանապարհների երկայնքով հիմնադրելու խնդրին չէր համապատասխանում»:

Այսպիսով, Երևանի նահանգի բնակչության կազմում նկատելիորեն ավելանում է ռուս վերաբնակիչների թիվը: Արդեն 1850-ական թվականներին Երևանի նահանգում մշտական բնակություն հաստատած ռուս աղանդավորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 3.561 մարդու¹: 1886 թ. Երևանի նահանգում արդեն հաշվվում էր 4.320 ռուս աղանդավոր, որից մոլոկան՝ 2.905, պրիգուն՝ 432, դոլխոբուր՝ 150, սուբբոտնիկ՝ 833²:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Երևանի նահանգի բնակչությունը ռուս վերաբնակիչներից բացի, համալրվել է նաև Անդրկովկասի նահանգների և Հյուսիսային Կովկասի զանազան գավառներից մահմեդական բնակչության դեպի նահանգի տարածք պարբերական բնույթ կրող զանգվածային ներհոսքի ճանապարհով:

Այս իմաստով Հայաստանի հրաշալի բնակլիմայական պայմանները նպաստում էին անասնապահությամբ զբաղվելու համար: Խոսքն առավելապես վերաբերում է Նոր Բայազետի և Ալեքսանդրապոլի գավառներին, ինչպես նաև Շարուր-Դարալագյազի գավառի Դարալագյազի շրջանին: Անհարկի չծավալվելու համար, բազմաթիվ օրինակներից վկայաբերենք մեկ խոսուն օրինակ:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2382, թ. 24:

² Տե՛ս ՕՅԴ за 1887 г., էջ 3: Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, էջակալում չունի:

Այսպես, 1889 թ. Ելիզավետպոլի նահանգից դեպի Նոր Բայազետի գավառ քոչեցին 655 տուն (3.446 շունչ), Բաքվի նահանգից Շարուր-Դարալագյազի գավառ անցան 260 տուն (969 շունչ), իսկ Ելիզավետպոլի նահանգից՝ ևս 162 տուն (500 շունչ): Թիֆլիսի նահանգից Էջմիածնի գավառ քոչեց 50 տուն (290 շունչ), Ալեքսանդրապոլի գավառ՝ 1.360 տնտեսություն (6.080 շունչ): Թվական տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ նշված տարում Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգներից Երևանի նահանգ մուտք է գործել մահմեդական բազմազան ցեղերի ընդհանուր գումարով 2.487 տնտեսություն, երկու սեռից 11.285 շնչով: Կասկածից վեր է, որ նրանց զգալի մասը մշտական բնակություն է հաստատել Երևանի նահանգում՝ էլ ավելի ստվարացնելով հավատակից ցեղերի շարքերը:

Տնտեսության զարգացման ոչ բավարար մակարդակը, աշխատուժի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությունները, մշակելի հողերի սակավությունը XIX դ. վերջերից սկսած պայմանավորեցին Երևանի նահանգի բնակչության արտահոսքը դեպի Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսաստան և արտասահման: Մեր ձեռքի տակ չկան ամփոփ տվյալներ XIX դ. վերջին և XX ման: Առաջին տասնամյակին նահանգի բնակչության արտագնադրության վերաբերյալ, ինչը սակայն չի նշանակում, թե արտագաղթողների օրակարգային չէր: Այն, որ նահանգի բնակչության թիվ խնդիրը օրակարգային չէր: Այն, որ նահանգի բնակչության գործազուրկ և աղքատ զանգվածը աշխատանք գտնելու ակնկալիքով վաղուց էր սկսել մեկնել արտագնա աշխատանքի, իսկ արդեն նշված ժամանակաշրջանում մեծ ծավալների էր հասել հաստատում են արխիվային փաստաթղթերը, ժամանակի մամուլը և «Կովկասյան օրացույցը»: Ըստ «Մշակ» թերթի՝ ամեն տարի հա-

¹ Տե՛ս ՕՅԴ за 1889 г., էջ 21:

զարավոր մարդիկ, տնտեսական և այլ կարիքներից դրդված ստիպված հեռանում էին դեպի օտարություն, դեպի մեծ քաղաքներ՝ ապրուստ ճարելու համար¹: Պաշտոնական տվյալներով, նահանգից տարեկան միջինը 10-13 հազար մարդ մեկնել է նահանգի սահմաններից դուրս արտագնա աշխատանքի: Օրինակ, 1898 թ. Երևանի նահանգից զանազան քաղաքներ (Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում, Քութայիս և այլն) արտագնա աշխատանքի է մեկնել 20 հազար մարդ, յուրաքանչյուրի միջին եկամուտը եղել է 50 ռուբլի, այսինքն՝ ընդամենը գումարով 1.000.000 ռուբլի²: 1900 թ. նահանգից արտագնա աշխատանքի մեկնածների թիվը կազմել է 10 հազար մարդ, վաստակել են մոտ 150 հազար ռուբլի³ կամ յուրաքանչյուրի միջին մաքուր եկամուտը կազմել է 15 ռուբլի: 1901 թ. նահանգից արտագնա աշխատանքի է մեկնել 13.400 մարդ, այդ թվում՝ Նոր Բայազետի գավառից – 5.000, Ալեքսանդրապոլի գավառից – 3.200, Նախիջևանի գավառից – 3.000 և Շարուր-Դարալագյազի գավառից – 2.200 մարդ, որոնց ընդհանուր վաստակը եղել է 201.000 ռուբլի, այսինքն՝ յուրաքանչյուր մարդու միջին վաստակը կազմել է 15 ռուբլի⁴:

Երևանի նահանգի տարբեր գավառներից արտագնա աշխատանքի մեկնած բնակչության թիվը և վաստակած գումարը 1912 թ. այսպիսի պատկեր է ունեցել⁵:

Գավառներ	Գյուղերի թիվը, որտեղից մեկնել են արտագնա աշխատանքի	Արտագնա աշխատանքի մեկնածների թիվը			Տարեկան վաստակը ռուբլիով
		Նահանգի սահմաններից դուրս	Նահանգի սահմաններում	Արտասահմանում	
Երևանի	79	195	1758	6	36230
Էջմիածնի	120	1157	3121	328	373565
Սուրմալուի	126	751	820	150	151410
Նոր Բայազետի	132	7361	3049	41	873780
Ալեքսանդրապոլի	148	5237	3821	515	832460
Շարուր-Դարալագյազի	96	1750	554	1	88950
Նախիջևանի	127	3917	1424	1077	350285
Ընդամենը	828	20368	14547	2118	2706680

Վերոնշյալ աղյուսակից կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները. ա) Արտագնա աշխատանքը (մշտական կամ ժամանակավոր) հանդիսացել է Երևանի նահանգի բոլոր գավառների բնակչության առօրյա կյանքի մի մասը, ընդգրկելով գյուղերի շուրջ 70 %-ը, բ) Արտագնա աշխատանքի (նահանգի ներսում և նրա սահմաններից դուրս) մեկնածների ընդհանուր թիվը կազմել է 37.033 մարդ, որից 20.368 կամ 55 %-ը աշխատանք է փնտրել երկրի այլ նահանգներում, 2.118-ը կամ 5,7 %-ը՝ արտասահմանյան երկրներում, իսկ 14.547-ը կամ 39,3 %-ը՝ նահանգի ներսում, գ) Նրանց տարեկան միջին վաստակը կազմել է 73 ռուբլի, դ) Արտագնա աշխատանքի մեկնողների ցուցանիշով առաջին տեղում Նոր Բայազետի գավառն է եղել՝ բոլոր գյուղերից, առանց բացառության, մեկնել են արտագնա աշխատանքի:

¹ Տե՛ս Մշակ, 1 մայիսի 1910:

² Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1898-ի շ., էջ 8:

³ Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1900-ի շ., էջ 7:

⁴ Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1901-ի շ., էջ 10-11:

⁵ Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1912 շ., էջ 14:

Ըստ վերոնշյալ աղյուսակի տվյալների այս գավառից երկրի այլ նահանգներ մեկնածների թիվը կազմել է ամբողջ նահանգից մեկնածների թվի 36,1 %-ը:

Տեղին է նշել, որ Նոր Բայազետի գավառի գործազուրկ և աղքատ զանգվածը աշխատանք գտնելու ակնկալիքով վաղուց էր սկսել մեկնել արտագնա աշխատանքի, իսկ արդեն ուսումնասիրվող տարիներին մեծ ծավալների էր հասել: «Նրանց (Նոր Բայազետի բնակչության – Հ.Հ.) չափազանց շատ գնալու պատճառը, կարողում ենք «Մշակ» թերթի հրապարակումներից մեկում, պետք է վերագրել այն հանգամանքին, որ օտարություն գնացողներից և ոչ մեկը սերմացու ցորեն է՝ ամ գարի չունեն, իսկ եթե պարտքով կամ վերադրով (հավելավճարով – Հ.Հ.) վերցնեն (վերադիրը հասնում էր 80–90 %-ի) վերադարձնել չէր կարող»¹: «Չկա Կովկասում մի այնպիսի տեղ, որ այնքան թվով պանդուխտներ ունենան օտար վայրերում, ինչպես Նոր Բայազետը»², գրում է «Մշակ» թերթը: Աղբյուրները վկայում են, որ տարիների ընթացքում, աստիճանաբար հարմարվելով նոր պայմաններին, պանդուխտները դեպի իրենց են քաշել նաև «իրենց ընտանիքը՝ կին, երեխա և այլն, թողնելով բոլորովին խոպանացած իրենց հողն ու ջուրը, իրենց արտն ու արորը»³, տազնապում է հողվածագիրը: «Այս բոլորիս, շարունակում է հեղինակը, քաղաքում (Նոր Բայազետ – Հ.Հ.) մի ամբողջ թաղաբաժին՝ Բանդի-մահլա անունով, ավերակների է նմանվում: Տուն չեք գտնի, որում իր սեական տերը ապրելիս լինի: Նրանցից մի մասը փակ է, մյուս մասը տրված է քրեիով (վարձով – Հ.Հ.) մի չնչին գումարով՝ 1 ռուբլի ամիսը, երրորդ մասը՝ թողնված ծրիապես որևէ աղքատ ընտանիքի բնակության և պահպանության համար,

¹ Մշակ, 29 մարտի, 1888:

² Նույն տեղում, 1 մայիսի, 1910:

³ Նույն տեղում:

չորրորդ մասը քանդված է: Եվ այդ թաղի բնակիչները չվելով դեպի Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում և այլ տեղեր՝ բոլորովին մոռացել են իրենց տուն ու տեղ, իրենց մայր հայրենիքը»¹: Համաձայն ժամանակի մամուլի հրապարակած տեղեկությունների, պանդուխտները Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական և նավահանգստային կենտրոններում կատարում էին ամենաչարքաշ աշխատանքները, բայց վարձատրվում էին չնչին կոպեկներով: Նրանք աշխատում էին օրական 11–12 ժամ և ստանում միջին հաշվով 80 կոպեկ:

«Միակ միսիթարանքն այն է, որ, գրում է «Մշակը», մեր կողմերի պանդուխտները բավական փող են հասցնում իրենց ընտանիքներին: Օրինակ, Դալի-Ղարդաշ, Քյոսա Ահմեդ, Փաշաքենդ և այլ գյուղերը ամսական 1000 ռուբլուց ավելի փող են ստանում յուրաքանչյուրն իր պանդուխտներից»²:

Արտագնա աշխատանքը որպես ապրելակերպի լրացուցիչ միջոց իր կենսունակությունը չի կորցրել նաև հետագա տարիներին: Օրինակ, 1913 թ. Նոր Բայազետի գավառից արտագնա աշխատանքի մեկնածների թիվը եղել է 13.198, Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ 12.700, որից՝ 3.121-ը նահանգի սահմաններում, 9.308-ը՝ դուրս և 271-ը՝ արտասահմանում, իսկ Շարուր-Դարանահանգից դուրս և 271-ը՝ արտասահմանում, իսկ Շարուր-Դարալագյազի գավառից՝ 2.407 մարդ, այդ թվում՝ 543-ը նահանգի սահմաններում, 1.863-ը՝ նահանգից դուրս և 1-ը՝ արտասահմանում³:

Հատկանշական է, որ Երևանի նահանգից արտագնա աշխատանքի էին մեկնում նաև արտասահմանյան երկրներ՝ գլխավորապես Թուրքիա (Արևմտյան Հայաստան) և Պարսկաստան: Օրինակ, պես Թուրքիա (Արևմտյան Հայաստան) և Պարսկաստան: Օրինակ, ըստ աղյուսակ 17-ի, 1912 թ. նահանգի գավառներից արտասահման արտագնա աշխատանքի է մեկնել 2.118 մարդ, որը կազմում է

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1 մայիսի, 1910; 14 հուլիսի, 1910:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 15, թթ. 18–21:

այլ նահանգներ մեկնածների՝ 10,4 %-ը, հիմնականում Նախիջևանի (1.077 մարդ կամ 50,8 %), Ալեքսանդրապոլի (515 մարդ կամ 24,3 %) և Էջմիածնի (328 մարդ կամ 15,5 %) գավառներից¹, որոնք անմիջականորեն սահմանակից էին Թուրքիային:

Արտագնա աշխատանքի էին մեկնում զանազան մասնագիտությամբ արհեստավորներ, հողագործներ և սևագործ բանվորներ ինչը ևս վկայում են սկզբնաղբյուրները: «Այսօր այստեղից (Ալեքսանդրապոլից – Հ.Հ.), - գրում է «Մշակ» թերթը, - ուղևորվեցին դեպի Մուշ և նրա նահանգը 300-ի չափ մշակներ: Այդ ժիր երիտասարդները, հագնված նոր ու գեղեցիկ շորեր, տանում էին այստեղից գործիքներ, ինչպես օրինակ՝ գերանդիք, խզարներ, ուրագներ, կացիններ և այլ գործիքներ»²:

Սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1912-1914 թթ. ընթացքում Երևանի նահանգի տարբեր գավառները արտագնացության է դիմել շուրջ 119,5 հազար մարդ, որից նահանգից դուրս՝ երկրի այլ նահանգներ 68.618 մարդ կամ 57,4 %-ը, 5.934-ը կամ մոտ 5 %-ը արտասահման, իսկ 45.000-ը կամ 37,7 %-ը՝ նահանգի սահմաններում³: Այս տվյալներն ամբողջությամբ վերաբերում են հայ բնակչությանը, որովհետև, ինչպես հավաստում են աղբյուրները, «թուրքաբնակ գյուղերն անշարժ են մնում, նրանք ոչ մի ժամանակ օտարության չեն գնում»⁴:

Ամփոփելով նշենք, որ բնակչության մեծաթիվ արտահոսքը երկարատև ժամանակամիջոցում էական ազդեցություն է թողել նահանգի ժողովրդագրական կառուցվածքի վրա՝ պակասել էր

¹ Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակ 17-ի տվյալների հիման վրա:

² Մշակ, 26 հոկտեմբերի, 1883:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 15, թ. 1821: ՕՃԴ ՅԵ 1912 թ., Երևան, 1913, էջ 14: ՕՃԴ ՅԵ 1913 թ., Երևան, 1914, էջ 16: ՕՃԴ ՅԵ 1914 թ., Երևան, 1915, էջ 17 տվյալների:

⁴ Մշակ, 1 մայիսի, 1910:

երիտասարդ տարիքային խմբի բաժինը ամբողջ բնակչության կազմում:

Երիտասարդ աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց թվաքանակի կրճատման հետևանքով բնակչության կազմում կանանց տեսակարար կշռի բարձրացումը նկատելի էր դառնում:

Ահա թե ինչու ժողովրդագրական տեղաշարժերը անհանգստություն են պատճառել տեղական իշխանություններին և նրանք ամեն գնով պայքարել են այդ երևույթը կանխելու կամ հնարավորինս նվազագույնի հասցնելու համար: Ահա այդպիսի մի խոսուն փաստ, որը վերը ասվածը հաստատելուց բացի, ընչազուրկ աշխատավորության իրավագրկության ցայտուն օրինակ է: Այսպես, ըստ «Մշակ» թերթի մի հրապարակման «Թիֆլիսում ոստիկանությունը միշտ անցաթղթեր է պահանջում օտարականներից, այսինքն՝ գավառի բնակիչներից: Գյուղական ազգաբնակչությունը շատ դժվարությունների է հանդիպում անցաթուղթ ձեռք բերելու համար: Օրինակ, Նախիջևանի գավառում անցաթուղթ է տրվում միայն գավառական կառավարությունից, ուստի և ամբողջ գավառից ավելի քան 100 վերստ հեռավորություններից հավաքվում են Նախիջևան գավառական կառավարությունից անցաթղթեր ստանալու: Դիպուկ մի խեղճ գյուղական Ագուլիսից կամենում է գնալ օտարության՝ իր և իր տարեկան ապրուստը հայթայթելու համար. նա գյուղական հասարակությունից վերցնում է հարկավոր վկայականը՝ նրանով գավառական կառավարությունից օրինավոր անցաթուղթ ստանալու համար, նա ստանում է փոստային սայլակ կամ ֆուրգուն և գալիս Նախիջևան: Հասնելով Նախիջևան նրան ընդառաջ են վազում մի խումբ գրագիրներ, նրա համար, որ վճարովի դիմում գրեն գավառապետին: Տևում է մի երկու ժամ մինչև իր հերթը հասնում է: Գավառապետը թղթի վրա մակագրելով՝ հանձնում է գրագիրներին հարկավոր եղածը գրելու, որից հետո նա շտապում է

արքունի գավառական գանձատուն այնտեղից անցաթուղթ ստանալու համար»¹։ Սակայն ստեղծված արհեստական դժվարությունների պայմաններում անգամ, հանապազօրյա հաց վաստակելու համար, մարդիկ շարունակել են բռնել դեպի այլ նահանգներ և արտերկիր տանող ճանապարհները։

Այսպիսով, Երևանի նահանգի բնակչության մեխանիկական տեղաշարժերի (նահանգից դուրս և դեպի նահանգ) տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ շարժընթացը Երևանի նահանգի համար ունեցել է դրական ցուցիչ և կազմել է նրա բնակչության 30 %-ը կամ բացարձակ թվով կազմել է 37.033 մարդ:

Ուշագրավ է Երևանի նահանգի բնակչության ազգային էթնո-
դավանաբանական, կազմի փոփոխությունների պատկերը: Աշխար-
հաքաղաքական հանգամանքների բերումով ամբողջ Հայաստանի,
նաև Երևանի նահանգի բնակչության ազգային կազմը եղել է
խայտաբղետ:

Ինչպէս նախորդ դարերում, այնպես էլ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում բնակչության ազգային կազմի փոփոխությունները սնուցող գործոնը հանդիսացել է արտաքին քաղաքականը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի էթնիկ օտարացման գործընթացը սկիզբ է առել XI դ. սկսած, կապված Արևելքի վաչկատուն ցեղերի դեպի արևմուտք կատարած և հաճախակի բնույթ կրող զանգվածային տեղաշարժերի հետ: Ավարառու այս ցեղերի հիմնական կորիզը կազմում էին օղուզները

¹ Մշակ, 24 մայիսի, 1883:

և թուրքմենները¹: Թուրքալեզու այս ցեղերը Հայաստանում հաս-
տատեցին իրենց ապրելակերպին և կենցաղավարությանը հարիր
տնտեսավարման համակարգ, որը մեծ հաշվով ուղղված էր նորա-
գրավյալ երկիրը կողոպտելուն և նրա բնիկ բնակչությանն արմա-
տախիլ անելուն: Խառնիփնթոր քառսում հայության մի մասն էլ
ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու համար, նախկինի նման հեռա-
նում էր հայրենիքից և կյանքի ու ապրուստի միջոցներ փնտրում
օտարության մեջ: Նրանք տեղաբնիկ ժողովրդին զանգվածաբար
ոչնչացնելով և բնավեր անելով, երբեմնի ծաղկուն ու շեն երկիրը,
չափազանց կարճ ժամանակամիջոցում, վերածեցին մոխրակույտի:
Հայ ժողովուրդը դեռ չէր հասցրել ամոքել սելջուկ-թուրքերի ձեռքով
ծվեն-ծվեն արված Հայաստան երկրի վերքերը, երբ կարճ ժամա-
նակ անց նոր արհավիրքների ենթարկվեց մեկը մյուսին հաջորդող
բրդական ցեղերի², մոնղոլ հորդանների և թուրքալեզու այլ ցեղերի
կողմից:

Վերջինս:

Հայաստանում. ամենուր էթնոօրդովոգագրական կտորով փոփոխություններ տեղի ունեցան XVI-XVIII դարերում, երբ տևական և փոխություններ տեղի ունեցան XVI-XVIII դարերում, երբ տևական և ավերիչ պատերազմներից հետո իրենց արյունոտ տիրապետությունը հաստատեցին Արևելքի մուսուլմանական երկու խոշոր տերութ-յունները՝ իսմական Պարսկաստանը և Օսմանյան կայսրությունը։ Բավական է նշել, որ Ռուսաստանին միանալուց առաջ Արևելյան Հայաստանում ապրում էր ընդամենը 169.155 մարդ։ Ինչ վերաբե-րում է Արևելյան Հայաստանի երկու՝ Երևանի և Նախիջևանի խա-նություններին (ապագա Հայկական մարզին), ապա նույն ժամա-

XIX-XIII

¹ Տե՛ս Ս. Ագամանով, *Очерки истории огузов и туркмен* (Երևան, 1969, էջ 165):

Կենտրոնացան գլխավորապես Հայաստանի հարավային շրջաններում, Արարատ-
յան դաշտում, Արագած լեռան ստորոտում, Սևանա լճի հարավային ու արևմտյան
ափերին և այլուր։ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*,
էջ 12։

153

նակամիջոցում նրանց բնակչության ընդհանուր թիվը հասնում էր 119.650 մարդու:

1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով պարսկահայերի և 1829 թ. Ադրիանուպոլսի պայմանագրով արևմտահայերի վերաբնակեցման հետևանքով, Արևելյան Հայաստանում ընդհանրապես և Հայկական մարզում (ապագա Երևանի նահանգում) մասնավորապես նկատելիորեն փոխվեց բնակչության քաղաքակրթական և էթնիկ նկարագիրը:

Հատկանշական է, որ 1850 թ. սկսած Երևանի նահանգը իրապես դարձավ հայության հավաքական կենտրոնը: Նշված տարում Երևանի նահանգի բնակչության թիվը երկու սեռից եղել է 262.662 շունչ, որից՝ ար. – 136.688 (52 %), իգ. – 125.974 (48 %): Ճանաչված ազգագրագետ-ժողովրդագիր Հ. Սարգսյանը հենվելով մեկ այլ աղբյուրի վրա 1850 թ. Երևանի նահանգի բնակչության թիվը նշում է 240 հազար, որից՝ նստակյաց 81 %, նահանգի վաչկատուն՝ 9 %¹: Մեր կարծիքով իրականությանն ավելի մոտ է 262.662 թիվը: Բարեբախտաբար սկզբնաղբյուրներում պահպանվել է 1850 թ. հաջորդ 1851 թ. Երևանի նահանգի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որը հիմք է տալիս հանգել նման եզրակացության: Այսպես, 1851 թ. նահանգի բնակչությունը եղել է ավելի քան 294 հազար², այսինքն՝ նախորդ տարվա համեմատությամբ ավելացել է 54 հազարով կամ 18,4 %-ով, որն անհավանական է, քանի որ այդ տարիներին բնակչության տարեկան միջին աճը կազմել է 17,3 հազար մարդ:

¹ Տե՛ս Կ. Կապալան, *Документы и материалы*, էջ 322:

² Տե՛ս Հ. Սարգսյան, *Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1850–1900 թթ.)*, էջ 115:

³ Տե՛ս *Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г.*, П. Кенниг, СПб., 1857, էջ 155: Հ. Սարգսյան, էջ 115:

1851 թ. Երևանի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմը ամբողջությամբ ներկայացնել չենք կարող, քանի որ վիճակագրությունն այդ հնարավորությունը չի տալիս¹: Այդ իսկ պատճառով բավարարվենք միայն քաղաքային բնակչության ազգային կազմը ներկայացնելով: 1851 թ. հայերը Երևան քաղաքում եղել են 6.115 շունչ: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում (բնակչությունը՝ 11.280) եղել է 10.696 (94,8 %) հայ բնակչություն, մահմեդականներ՝ 410 (3,6 %) շունչ, հույներ՝ 163 (1,4 %) շունչ: Նոր Բայազետ քաղաքում (բնակչության թիվը՝ 2.560) հայերը կազմել են 2.484 (97,0 %), այլք՝ 76 (3 %):

Ամենահայաշատը շարունակում էին մնալ Ալեքսանդրապոլ և Նոր Բայազետ քաղաքները: Մահմեդականները գերակշռել են Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներում:

Հ. Սարգսյանի հաշվարկներով 1865 թ. Երևանի նահանգի բնակչության շուրջ 55 %-ը կազմել են հայերը, թաթարները՝ 37,5 %-ը², ըրդերը (16.033 շունչ) 3,6 %, գնչուները (415 շունչ) 0,09 %, ասորիները (966 շունչ) 0,22 %, այլք՝ 3,6 %³: Միջանկյալ նշենք, որ արդեն 1866 թ. Երևանի նահանգում քուրդ բնակչության թիվը երկու սեռից կազմել է 22 հազար, հույներին մինչև 1 հազար, նույնը և ասորիներին, իսկ գնչուներին 500 շունչ³:

Հինգ տարի անց՝ 1870 թ. Երևանի նահանգի բնակչության ազգային կազմն այսպիսի տեսք ուներ. 453.540 մարդուց 256.300 կամ 56,5 %-ը բաժին էր ընկնում հայերին, 181.700 կամ 40 %-ը

¹ Վերջին հետազոտությունները բերում են այն համոզման, որ Ռուսաստանին միացումից առաջ մասնավորապես Երևան քաղաքն ունեցել է մոտ 13–14 հազար բնակիչ, որից 10 հազարը՝ հայ: Ուստի Ի. Շոպենի հաշվարկները խիստ կասկածելի են և վերանայման ենթակա են (տե՛ս Ա. Մելքոնյան, *Ժողովրդագրական իրավիճակը Երևանում XIX դարի առաջին քառորդին*, «Երևան – 5 (Գիտական հոդվածների ժողովածու)», Երևան, 2018, էջ 89–100 (սմբ.)):

² Տե՛ս Հ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Կ. Կապալան, *Документы и материалы*, էջ 239, 241, 404 տվյալների:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 485:

մահմեդականներին, 10.500 կամ 2,3 %-ը ռուսներին, 4.600-ը կամ 1 %-ը ասորիներին և 0,1 հազարը կամ 0,2 %-ը հրեաներին ու լեհերին¹։ Դժվար չէ նկատել, որ նահանգում 1870 թ. 1865 թ. համեմատությամբ բնակչության կազմում հայերի թվաքանակը ավելացել է 1,5 %-ով, իսկ մահմեդականներինը՝ 2,5 %-ով։

Երևանի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմին վերաբերող հարուստ տվյալներ կան 1886 թ. մարդահամարի նյութերում։ Տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նշված տարում նահանգի հայ բնակչությունը կազմել է ամբողջ բնակչության 56 %-ը (1870 թ. համեմատությամբ մնացել է նույնը), գավառներում՝ 54,9 %, քաղաքներում՝ 69,3 %, թվաքանակով երկրորդ տեղն զբաղեցնող մահմեդականների (թուրքական ծագմամբ և քրդեր) համապատասխանաբար՝ 41,2, 42,3 և 29 %-ի դիմաց։ Ամենահայաբնակը շարունակում էր մնալ Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ 91,1 %, որին հաջորդում էր Նոր Բայազետի գավառը՝ 63,8 %։ Մահմեդականները մեծ թիվ էին կազմում Շարուր-Դարալագյազի, Սուրմալուի և Նախիջևանի գավառներում²։

Նույն աղբյուրի տվյալներով բնակչության էթնիկ կազմը ըստ առանձին գավառների այսպիսի տեսք ուներ։ Ալեքսանդրապոլի գավառն ամենահայաշատն էր՝ 91,1 %, Նախիջևանի գավառում հայերը՝ 45,3 % էին, Նոր Բայազետի գավառում՝ 96,4 %, Էջմիածնի գավառում՝ 63,5 % և այլն։

Մյուս ազգություններից. ասորիներ՝ 323 ընտանիք կամ 1682 շունչ (ար.՝ 921, իգ.՝ 761) բնակվել են Երևանի, Շարուր-Դարալագյազի և Էջմիածնի գավառներում։ Հույները՝ 176 ընտանիք կամ 1026

շունչ (ար.՝ 547, իգ.՝ 479) տարածվել են Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառներում, հրեաները, լեհերը, վրացիները, գերմանացիները միասին՝ 0,2 %-ից պակաս են եղել³։

Երևանի նահանգի տարածքում ապրող ազգերի ու ազգությունների և նրանց տեղաբաշխման մասին արժեքավոր տեղեկություններ են վկայաբերված 1897 թ. համառուսական մարդահամարի նյութերում։ Ազգային կազմով նահանգի բնակչության շրջանում 100 բնակչին ընկել է 53,16, գավառային բնակչության մեջ՝ 52,49, իսկ քաղաքային բնակչության մեջ՝ 58,49 հայ։

Ալեքսանդրապոլի գավառում հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության 4/5-ը։ Հաջորդ հայաշատը Նոր Բայազետի գավառն էր, ուր հայերը կազմում էին բնակչության ավելի քան 2/3 էին։ Մոտավորապես նույն հարաբերակցությունն էր Էջմիածնի՝ գավառում⁴։ Հայերով ամենանոսր բնակեցվածը եղել է Շարուր-Դարալագյազի գավառը։

Հայերից հետո թվաքանակով երկրորդը թաթարներն (Կովկասի թուրքեր) էին, որոնց բաժին էր ընկնում նահանգի ամբողջ բնակչության 2/5 մասը։ Թաթարների տոկոսը մեծ էր Շարուր-Դարալագյազի գավառում, ուր նրանք կազմում էին ամբողջ բնակչության ավելի քան 2/3-ը⁵։ Հաջորդ խոշոր էթնիկ միավորը քրդերն են եղել՝ նահանգի ամբողջ բնակչության 5,9 %-ը⁶։ Քրդերը մեծ թվով բնակվել են Սուրմալուի գավառում, նրանց բաժին էր ընկնում

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա։

² Տե՛ս նույն տեղում։

³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴ 1897 թ. նահանգում հաշվվում էր 49.389 քուրդ (ար.՝ 26.239, իգ.՝ 23.150), որոնք ըստ դավանանքի բաժանվել են՝ շիա-մահմեդականներ – 35.675 (72,2 %) որոնք ըստ դավանանքի բաժանվել են՝ շիա-մահմեդականներ – 13.647 (27,6 %), մնացյալ 67 շունչը (0,1 %) ուղղափառ, հայ-շունչ եզդիներ – 13.647 (27,6 %), մնացյալ 67 շունչը (0,1 %) ուղղափառ, հայ-կաթոլիկ, հայ-լուսավորչական և հուդայական դավանանքների հետևորդներն էին։ Տե՛ս *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*, էջակալում չունի։

¹ Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 1, Тифлис, 1871, էջ 352–353։
² Հաշվարկը կատարվել է ըստ *ОЗН за 1893 г.*, էջակալում չունի։ *КК на 1898 г.*, էջ 44–47։ *Свод статистических данных о населении Закавказского края. Извлеченных из посемейных списков 1886 г.*, Тифлис, 1893, էջակալում չունի տվյալների հիման վրա։

ամբողջ բնակչության ավելի քան հինգերորդ մասը: Ռուսները կազմել են նահանգի բնակչության հիսուներորդ մասը: Նրանք հիմնականում բնակվել են Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 3,43 %-ը, իսկ ամենաքիչը Էջմիածնի գավառում՝ 0,07 %: Նահանգի բնակչության ավելի քան 0,3 % կազմել են ասորիները (2.862 շունչ): Նրանք հիմնականում ապրել են գավառներում, քաղաքաբնակ էր նրանց 0,1 %-ը: Ամենաաստիճանավոր Շարուր-Դարալագյազի գավառն էր, որտեղ նրանց տոկոսը հասնում էր 0,43-ի¹:

Նահանգի բնակչության մեջ հրեաների տեսակարար կշիռը կազմել 0,12 %: Նրանցից 794-ը կամ 79,4 %-ը քաղաքաբնակ էր, իսկ 206-ը կամ 20,6 %-ը՝ գավառաբնակ: Բանն այն է, որ հրեաների հիմնական զբաղմունքն առևտուրն էր: Երևանի նահանգում ինչպես միշտ վրացիների թիվը փոքր էր, ընդամենը 566²:

Երկու մարդահամարների տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ ավելի քան տաս տարիների ընթացքում նահանգի բնակչության ազգային կազմը նկատելի փոփոխություններ է կրել:

1897 թ. 19 տարի անց՝ 1916 թ. հայերը կազմել են Երևանի նահանգի բնակչության 59,8 %-ը, թուրքալեզու էթնիկ խմբերը՝ 33,3 %-ը, քրդերը՝ 3,2 %-ը, եզդիները՝ 1,5 %-ը, ռուսները՝ 1,4 %-ը և այլք՝ 0,8 %-ը: Գավառներում հայերի տեսակարար կշիռը կազմել է 57,7 %, մահմեդականներին՝ (թուրքական ծագման և եզդիներ)՝ 38,7 %, քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 79,5 % և 19,2 %: 1897-1916 թթ. պաշտոնական վիճակագրությունը հնարավորություն է տալիս համեմատության մեջ տեսնել Երևանի նահանգի բնակչության էթնոօրոգրիկ ազգրական կազմի 19 տարիների ուրվագիծը: Այդ տարիներին Երևանի նահանգի բնակչության կազմում հայերի

տեսակարար կշիռն ավելացել է 3,8 %-ով, իսկ մահմեդականներինը՝ կրճատվել է 4,7 %-ով:

Քննարկվող հարցի տեսանկյունից հարկ է դիտարկել բնակչության տարիքային կողմից՝ միգրացիոն տեղաշարժերի: Ցավոք, կամերալ ցուցակագրություններում բնակչության տարիքային կազմին վերաբերող տվյալներ չկան կամ այդ մասին տեղեկություններ գտնել մեզ չի հաջողվել: Եզակի բացառություն է 1873 թ. կամերալ ցուցակագրությունը: Ըստ այս աղբյուրի 1873 թ. Երևանի նահանգի գավառների բնակչության (երկու սեռից 491.087 մարդ) մեջ 0-15 տարեկանների տեսակարար կշիռը կազմում էր 25,4 %, 16-20 տարիքային խմբերին՝ 5,8 %, 21-40 խմբերին՝ 15,1 %, 41-60 տարիքայիններին՝ 5,8 %, 60 և բարձր՝ 1,6 %²: Նույն տարիքային խմբերի կտրվածքով գավառներից յուրաքանչյուրի ցուցանիշն այսպիսին էր. Երևանի գավառ՝ 24,9 %, 5,9 %, 15,7 %, 6 %, 1,6 %, Ալեքսանդրապոլի գավառ՝ 25 %, 5,6 %, 14,3 %, 5,7 %, 1,8 %, Նախիջևանի գավառ՝ 27,4 %, 6 %, 15,7 %, 6,1 %, 1,7 %, Նոր Բայազետի գավառ՝ 24,9 %, 6 %, 14,3 %, 5,5 %, 1,9 %, Էջմիածնի գավառ՝ 25 %, 5,7 %, 15,1 %, 5,8 %, 1,6 %, Սուրմալուի գավառ՝ 19,4 %, 5,9 %, 16,1 %, 6 %, 12,3 %, Շարուր-Դարալագյազի գավառ՝ 26,4 %, 5,8 %, 14,9 %, 5,4 %, 1,2 %³: Ներկայացված թվային տվյալները ցույց են տալիս, որ 0-ից մինչև 15 տարիքային խմբերում ամենացուցաբերողը են Շարուր-Դարալագյազի (49,1 %) և Բարձր ցուցանիշն ունեցել են Շարուր-Դարալագյազի (47 %) և Նախիջևանի (48 %) գավառները, գավառների միջինը եղել է 47 %, 16-20 տարիքային խմբերում ամենաբարձր ցուցանիշը արձանագրվել է Նոր Բայազետի և Սուրմալուի գավառներում՝ 11 %, գավառ-

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի էջ 1-3 և աղյուսակ 18-ի տվյալների:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ *Сборник сведений о Кавказе*, т. 7. 1880. տվյալների էջակալում չունի:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

ների 10 % միջին ցուցանիշի դիմաց, 21-40 տարեկանների հաշվով առաջին տեղը 29 %-ով զբաղեցրել է Սուրմալուի գավառը, որին 28 %-ով հաջորդել են Երևանի և Էջմիածնի գավառները՝ հավասարվելով գավառների միջին ցուցանիշին: 41-ից մինչև 60 տարեկանները կազմել են գավառների բնակչության 10 %-ը, բացառությամբ Երևանի և Սուրմալուի գավառների՝ 11 %: 61 և բարձր տարիքային խմբերը Երևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Դարալագյազի գավառներում կազմել են բնակչության 2 %-ը, իսկ մնացյալ չորս գավառներում՝ 3 %-ը¹:

Հետագա տարիներին Նահանգի բնակչության տարիքային կազմը զգալի փոփոխություններ է կրել տարիքային կազմի երիտասարդացման շարժվող արագությամբ: 1897 թ. համառոտական մարդահամարի տվյալներով Երևանի Նահանգի բնակչության (829.556) կազմում 0-19 տարիքային խմբերում հաշվվում էր 428.897 մարդ կամ ամբողջ բնակչության 51,7 % (սեռային կազմով. ար.՝ 53 %, իգ.՝ 47 %), օգավառներում կազմում էին 388.304 (սեռային կազմով. ար.՝ 52,9 %, իգ.՝ 47,1 %) մարդ, այսինքն՝ գավառային բնակչության 52,6 %, քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 40.593 (սեռային կազմով. ար.՝ 52,8 %, իգ.՝ 47,2 %) մարդ կամ քաղաքների բնակչության 44 %-ը²: Նահանգում 20-39 տարիքային խմբերում հաշվվում էր 252.416 (սեռային կազմով. ար.՝ 53 %, իգ.՝ 46,3 %) մարդ, որը կազմում էր ամբողջ բնակչության 30,4 %-ը, գավառներում այդ տարիքային խմբի թիվը եղել է 217.495 (սեռային կազմով. ար.՝ 51,5 %, իգ.՝ 48,5 %) մարդ կամ գավառների ամբողջ բնակչության 29,5 %-ը, քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 34.921 (սեռային կազմով. ար.՝ 67,3 %, իգ.՝ 32,7 %) մարդ, այլ խոսքով՝ քաղաքային

բնակչության 37,8 %-ը: Ըստ մարդահամարի տվյալների Նահանգում հաշվվում էր 40-59 տարիքային խմբի 108.806 (սեռային կազմով. ար.՝ 54,2 %, իգ.՝ 45,8 %) մարդ, այսինքն՝ ամբողջ բնակչության 13,1 %-ը: Տարիքային այս խումբը՝ 12.877 մարդ (սեռային կազմով. ար.՝ 56,4 %, իգ.՝ 43,6 %) կազմում էր գավառային ամբողջ բնակչության 1,8 %-ը, իսկ քաղաքային բնակչության մեջ համապատասխանաբար՝ 9716 (սեռային կազմով. ար.՝ 49,3 %, իգ.՝ 50,7 %), 10,5 %:

Նահանգի բնակչության կազմում 60 և ավելի տարիքի մարդկանց տեսակարար կշիռը եղել է 8 %:

Այսպիսով, Նահանգի բնակչության տարիքային կազմի տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ նրա կազմում գերակշռում էր ամենակտիվ տարիքային (10-49) խմբերի տեսակարար կշիռը՝ Նահանգի կտրվածքով այն կազմել է 38,6 %, գավառային բնակչության կազմում՝ 37,7 %, քաղաքայինում՝ 49,8 %-ը: Անշուշտ, ժառանգի համար սա լավ ցուցանիշ էր ինչպես բնակչության բնական վերարտադրության, այնպես էլ տնտեսության մեջ բարձր ակտիվությամբ աշխատուժ ընդգրկելու համար:

Նահանգի բնակչության ներկայնակն ամբողջական ներկայացնելու շահախնդրությամբ հարկ է անդրադարձ կատարել նաև նրա սոցիալական կառուցվածքին, որը բազմաշերտ է եղել³:

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, էջ 1, 6-7 տվյալների հիման վրա:

² Պետական գյուղացիները պետական հողերից օգտվելու համար արքունիքին վճարում էին՝ ձխահարկ, հողահարկ և պետական տուրք: Նրանք կատարում էին պետության օգտին նաև զանազան պարիսկներ: Կալվածատիրական գյուղացիները իրավաբանորեն նույնպես կոչվում էին պետական կամ արքունական, բայց տեղի իրավաբանները հաճախում էին պետական կամ արքունական հողերում բաժանվում էին տարբեր խմբերի և կոչվում էին ֆեոդալական հողատիրության անուններով պետական-մուլքադարական (բնակվում էին պետական-մուլքադարական հողերի վրա), մուլքադարական-թիուդարական (բնակվում էին մուլքադարների և թիուդարների վրա), վանքապատկան (բնակվում էին հիմնականում Էջմիածնի, մատիկոյաններում), սամբապատկան (բնակվում էին հիմնականում Էջմիածնի, մատիկոյանների, Վաղարշապատի և Օձունի հողատարածությունների վրա), աղալարասամբ Սանահինի, Հաղարշապատի և Օձունի հողատարածությունների վրա), աղալարասամբ

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*, էջ 1, 6-8 տվյալների:

արքունական (պետական), կալվածատիրական, մուքադարական, թիուդարական, աղալարական, պետական-մուքադարական և վանքապատկան գյուղացիներ, քաղաքային դաս, տոհմիկ և անձնապես ազնվականներ¹, առևտրականներ, հոգևորականներ, զինվորական կոչում ունեցողներ և սոցիալական այլ շերտեր: Ըստ 1850 թ. տվյալների՝ նահանգի բնակչության սոցիալական կազմն այսպիսի պատկեր ուներ. տոհմիկ բարձր դասի ներկայացուցիչներ՝ 1.279 մարդ կամ ամբողջ բնակչության (262.662 մարդ) 0,5 %-ը, արքունական (պետական և այլ կարգի) գյուղացիներ՝ 258.671, եկեղեցու սպասավորներ և նրանց ընտանիքի անդամներ՝ 1.188, հոգևորականներ և նրանց ընտանիքի անդամներ՝ 1.179, անձնապես ազնվականներ՝ 219, զինվորականներ և նրանց կանայք՝ 21 մարդ²: Ինչկես կարելի է նկատել ամենաբազմամարդը եղել է գյուղացիությունը. կազմել է ամբողջ բնակչության 98,4 %-ը: Բազմաշերտ գյուղացիության կազմում առանձնապես մեծ էր հողագործության մեջ ընդգրկված գյուղացիության թվաքանակը: Բազմաթիվ օրինակներից վկայաբերենք մեկը: Այսպես, 1870 թ. նահանգում հողագործությամբ զբաղվել է 375.088 մարդ, այսինքն՝ ամբողջ գյուղացիության ավելի քան 76 %-ը³, բարձր դասի ներկայացուցիչների 0,5 %-ի և ազնվականների՝ 0,4 %-դիմաց:

1850 թ. հետո մինչև 1867 թ. նահանգի բնակչության սոցիալական կազմի փոփոխությունների պատկերն այսպիսին էր, գյու-

կան-բեգական և այլն: Գյուղացիության սոցիալական խմբերից պետք է հիշատակել նաև սեփականատերերին: Նրանք խիստ սակավաթիվ էին, դարավերջին կազմում էին 203 տնտեսություն: Տե՛ս Ա. Համբարյան, *Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության սոցիալական կազմը XIX դարի երկրորդ կեսին*, ՊԲՀ, 1984, № 1, էջ 111-114:

¹ Ազնվականների դասի մեջ մտել են խաները, բեգերը, մելիքները, սուլթանները և աղալարները: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 9, գ. 8, թթ. 1-2:

² Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 222-223:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ *Сборник сведений о Кавказе*, т. 2, Тифлис, 1872, էջ 168-169, т. 7, Тифлис, 1880, էջակալում չունի տվյալների:

ղացիներ՝ 398.673 (ար.՝ 216.466, իգ.՝ 182.207), որը կազմել է նահանգի ամբողջ բնակչության 89,6 %-ը: 398.673 գյուղացիությունից 324.649 (ար.՝ 156.703, իգ.՝ 167.940)-ը կամ 81,4 %-ը պետական գյուղացիներն էին, որոնք բնակվել են պետական հողերի վրա¹:

Գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը բաժին էր ընկնում Երևանի գավառին՝ 73.281 (ար.՝ 39.079, իգ.՝ 34.202) մարդ կամ ամբողջ գյուղացիության 22,6 %-ը, չնչին փոքրամասնությամբ՝ մոտ 0,6 %-ով հետ էր մնում Նոր Բայազետի գավառը՝ 71.415 գյուղացիությամբ: Երկու դասերի՝ տոհմական և անձնապես ազնվականության թիվը հաշվվում էր 827, որից՝ տոհմիկ՝ 175-ը կամ 21,2 %-ը, 652-ը կամ 78,8 %-ը անձնապես ազնվականներ: Ընդ որում՝ տոհմիկ ազնվականներից 141-ը կամ 80,6 %-ը բաժին էր ընկնում Երևան և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներին, 3 %-ը՝ Նոր Բայազետ քաղաքին, իսկ 31 %-ը՝ Էջմիածնի գավառին: Ինչ վերաբերում է անձնապես ազնվականությանը, ապա նրանք բնակվում էին նահանգի համարյա բոլոր գավառներում՝ բացառությամբ Օրդուբադի գավառի: Երևանի գավառում հաշվվում էր 23, քաղաքում՝ 334, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 229, քաղաքում՝ 23, Նախիջևան և Նոր Բայազետ քաղաքներում համապատասխանաբար՝ 29 և 9, իսկ Էջմիածնի գավառում՝ 28 անձնապես ազնվականներ²:

Բարձր դասին պատկանող սոցիալական մյուս խմբերի՝ բեգերի, մելիքների ու խաների ընդհանուր թիվը եղել է 3.853 կամ ամբողջ նահանգի բնակչության 0,9 %-ը: Հատկանշական է, որ նշված սոցիալական խմբերի կազմում մեծ էր բեգերի տեսակարար կշիռը՝ 3.526 մարդ կամ 91,5 %-ը³: Սոցիալական այս խմբերը տա-

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 190, 491 տվյալների:

² Հաշվարկը կատարվել է Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 190 տվյալների հիման վրա:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

րաժաված էին նահանգի բոլոր գավառներում, առանձնապէս Օրդու-բադի, Նախիջևանի, Էջմիածնի և Երևանի գավառներում:

Երևանի նահանգում հաշվվում էր 6.692 հոգևորական, այդ թվում՝ 5.480-ը կամ 81,9 %-ը հայ առաքելական եկեղեցու, իսկ 1.212-ը կամ 18,1 %-ը մահմեդական կրոնի սպասավորներ: Աղքատիւրում տվյալներ կան քաղաքային դասից հարկատու դասին վերաբերող՝ 40.379 մարդ¹:

1867 թ. հետո 30 տարիների ընթացքում (ներառյալ 1897 թ.) Երևանի նահանգի բնակչության սոցիալական կազմի պատկերը ըստ Համառուսական մարդահամարի նյութերի ներկայացված է ներքոհիշյալ աղյուսակում:

Աղյուսակ 18

Գավառներ և քաղաքներ	Երևանի գավառ	Ք. Երևան	Ալեքսանդրապոլի գավառ	Ք. Ալեքսանդրապոլ
Բնակչություն	150879	29006	165503	30616
Տոհմիկ ազգվա կաններ	3712	2170	1394	1111
%	2,46	7,5	0,8	3,6
Հողտրա կաններ	1208	334	1572	302
%	0,8	1,1	0,9	1
Առևտրականներ	187	185	381	363
%	0,1	0,6	0,2	1,2
Քաղաքային դաս	15059	14927	20745	20240
%	10	51,5	12,5	66,1
Գյուղացիներ	124914	8094	138515	7999
%	83	28	83,7	26,1
Օտար երկրյա խալատակներ	4154	2122	2296	462
%	2,7	7,3	1,4	1,5
Մնացյալ դասեր	1645	1174	600	139
%	1,1	4,0	0,4	0,5

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² См. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т. 2:

[illegible]

Աղյուսակից առաջինը, որ ուշադրություն է գրավում, նահանգի բնակչության կազմում գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունն է: Նրանք կազմել են նահանգի ամբողջ բնակչության 88,8 %-ը, քաղաքային բնակչության մեջ՝ 28,7 %-ը¹: Փաստորեն 1897 թ. 1867 թ. համեմատությամբ նահանգի բնակչության կազմում գյուղացիության տեսակարար կշիռը կրճատվել է 0,8 %-ով: Այդ նվազումը արդյունք էր ինչպես բնական վերարտադրության հետ կապված խնդիրների, այնպես էլ բնակչության գյուղից դեպի քաղաք կամ նահանգից դուրս արտահոսքի:

Աղյուսակի տվյալներով նահանգի գյուղացիությունը, ըստ գավառների տեղաբաշխված է եղել այսպես. Երևանի գավառում՝ ամբողջ գյուղացիության՝ 16,9 %, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 18,8 %, Նախիջևանի գավառում՝ 11,6 %, Նոր Բայազետի գավառում՝ 15,3 %, Սուրմալուի գավառում՝ 11,4 %, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 9,9 %, Էջմիածնի գավառում՝ 16 %: Նկատելի է, որ գյուղացիության կտրվածքով ամենաբազմամարդը եղել են Ալեքսանդրապոլի և Երևանի գավառները: Նահանգում քաղաքային դասը հաշվվում էր 54.222 մարդ, այդ թվում 52.627 կամ 97 %-ը քաղաքներում: Փաստորեն նահանգի հինգ քաղաքներում ապրել է քաղաքային դասի 57 %-ը, մնացյալ 43 %-ը՝ նահանգի գավառներում: Նախորդ տարիների համեմատությամբ նահանգում նկատելիորեն ավելացել է տոհմիկ ազնվականների թիվը և հասել է 10.823-ի, որից 4.615 կամ 42,6 %-ը՝ քաղաքներում: Թվական տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նահանգի բնակչության կազմում տոհմիկ ազնվականության տեսակարար կշիռը հավասար է եղել 1,3 %, գավառային բնակչության մեջ՝ 1,5 %, իսկ քաղաքային բնակչության մեջ՝ 11,7 %: Ներկայացված տվյալներին հավելենք, որ բնակչության

թվաքանակի հաշվով քաղաքային բնակչության շրջանում 100 մարդուն ընկել է 3,07 տոհմիկ ազնվական, իսկ գավառային բնակչության շրջանում՝ 0,79, ամբողջ նահանգում՝ 1,92 տոհմիկ ազնվական: Նույն ժամանակ նահանգում անձնապես ազատների ցուցանիշը եղել է համապատասխանաբար՝ 1,92, 0,04 և 0,25²:

Տոհմիկ ազնվականության ազգային կազմի պատկերն այսպիսին էր. թաթարներ՝ 44,1 %, ռուսներ՝ 31,2 %, հայեր՝ 15,3 %, վրացիներ՝ 4,5 %, այլք՝ 4,9 %²:

Աղյուսակի տվյալները փաստում են, որ Երևանի նահանգի բնակչության սոցիալական կազմում ամենացածրը առևտրական դասի տեսակարար կշիռն է եղել. կազմել է նահանգի բնակչության 0,12 %-ը, գավառայինի՝ 0,13 %-ը և քաղաքայինի՝ 1,1 %-ը: Քաղաքաբնակ և գավառաբնակ առևտրականների թվային հարաբերակցությունն այսպիսին էր. 1014 առևտրականներից քաղաքաբնակ էր 805 կամ 79,4 %-ը, իսկ գավառաբնակ՝ 209 կամ 20,6 %-ը: Նահանգում առևտրականների թվով առանձնանում են Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ հաշվվում էր 381 առևտրական, որը կազմում էր ամբողջ առևտրականների 36,7 %-ը, Նոր Բայազետի գավառը՝ 225 առևտրական (22,3 %) և Երևանի գավառը՝ 187 առևտրական (18,4 %), ամենասակավաթիվը եղել են Շարուր-Դարալագյազի և Էջմիածնի գավառները համապատասխանաբար՝ 3 առևտրական (0,3 %) և 2 առևտրական (0,2 %):

Այս ամենը վկայում են, որ Երևանի նահանգում առևտրաարդյունաբերական հարաբերությունների թույլ զարգացման մասին:

Նահանգի բնակչության սոցիալական շերտերի ուսումնասիրության տեսանկյունից հետաքրիր են հոգևոր դասին վերաբերող տվյալները: 1897 թ. տվյալներով նրանց ընդհանուր թիվը կազ-

¹ Գյուղացի է կոչվել նաև կիսաքաղաքացի, կիսաբանվորը, որի գյուղացիական տնտեսությունը նրա գոյատևման օժանդակ աղբյուր է ծառայել:

¹ Տե՛ս *ՈՒՅԳ* на 1906 г., էջ 154:

² Տե՛ս նույն տեղում:

մում էր 6.531, որից 24 %-ը բնակվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառում, 18,5 %-ը՝ Երևանի գավառում, 12 %-ը՝ Նոր Բայազետի գավառում, մնացյալ 45,5 %-ը՝ մյուս գավառներում: 6.531 հոգևորականներից 1.078 կամ 16,5 %-ը բաժին էր ընկնում քաղաքներին: Երևան քաղաքում հաշվվում էր 334 հոգևորական, Ալեքսանդրապոլ քաղաքում՝ 302, Նոր Բայազետ քաղաքում՝ 88, այսինքն՝ ընդհանուր հաշվով քաղաքաբնակ հոգևորականների 67,2 %-ը:

Այսպիսով, 1897 թ. Երևանի նահանգում հոգևոր գործունեությանը զբաղվել է բնակչության մոտ 0,8 %-ը:

Բնակչության թվաքանակի աճն ուղղակի կապի մեջ է դրվում նրա տեղաբաշխվածության հարցի ուսումնասիրության հետ: Նահանգի սակավահողության և աշխարհագրական ռելիեֆի (մակերևույթի կազմության) բազմազանության (լեռնային, նախալեռնային և ցածրադիր) հետևանքով բնակչության տեղաբաշխվածությունը ընթացել է այդ պայմաններին ու հնարավորություններին համապատասխան, այսինքն՝ անհամաչափ: Հասկանալի պատճառներով բնակեցումն ակնառու էր ցածրադիր գոտում:

Այսպես, 1850 թ. Երևանի նահանգի ցածրադիր գոտու բնակտարածքում 1 քառ. վերստի վրա միջին խտությունը կազմել է $5 \frac{1}{2}$ մարդ, լեռնային գոտում՝ 4, միջին գոտում՝ $1 \frac{1}{3}$ մարդ¹: Այս տվյալները վկայում են բնակչության հիմնական զբաղմունքների մասին, որոնք էին հողագործությունը և անասնապահությունը: Հողագործը դառնում էր ցածրադիր գոտու, իսկ անասնապահը՝ լեռնային գոտու գլխավոր դեմքը:

Դա բնականաբար հանգեցնում էր աշխատուժի և բնական պաշարների արդյունավետ օգտագործման: Պետք է նշել, որ բնա-

կավայրերի խիտ կամ նոսր բնակեցվածությունը մշտապես կախված է եղել մարդկանց տնտեսական-մշակութային կյանքից:

Նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ ուսումնասիրվող տարիներին Երևանի նահանգը հաճախ ենթարկվել է վարչատարածքային վերաձևումների՝ նրանից տարածքներ են կցվել Վրաստանի և Ելիզավետպոլի գավառներին, ինչպես նաև կրել է ներկառուցվածքային փոփոխություններ, որոնք, անշուշտ, ազդել են նահանգի բնակեցվածության միջին խտության վրա: Ասվածից ենթադրելի է, որ նշված հարցը պետք է դիտարկել ըստ առանձին ժամանակահատվածների: Պաշտոնական վիճակագրությունը հավաստում է, որ 1864 թ. 1850 թ. համեմատությամբ Երևանի նահանգում բնակչության միջին խտությունը ավելացել է 4,6 մարդով կամ աճել է 27,3 %-ով և 12,2-ից հասել է 16,8-ի²: 1886 թ. 1864 թ. համեմատությամբ նահանգում բնակչության միջին խտությունը աճել է 42 %-ով կամ 12,2 մարդով և 16,8-ից հասել է 29-ի: Առավելագույն ցուցանիշներ արձանագրվել են Երևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում: 1864 թ. տվյալներով Երևանի գավառում միջին խտությունը 1 քառ. վերստի հաշվով եղել է 17, իսկ արդեն 22 տարի անց՝ 1886 թ., ավելացել է 26,6 մարդով և կազմել է 43,6, այսինքն՝ աճել է 50,4 %-ով կամ մոտ 2,6 անգամ: Ալեքսանդրապոլի գավառում այդ ցուցանիշը 19,7-ից կազմել է 40,5 մարդ, ավելացել է 20,9 մարդով կամ ավելի քան 1,9 անգամ (51,6 %): Նույն թվականների կտրվածքով ամենանոսր բնակեցվածը եղել է Նախիջևանի գավառը, որտեղ միջին խտությունը 1886 թ. նշվում է 21,2 մարդ, 1864 թ. 9,3-ի դիմաց²:

¹ Հաշվարկը կատարվել է Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 239, 322 տվյալների հիման վրա:

² Հաշվարկը կատարվել է КК на 1867 г., էջ 312–313: *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*, էջակալում չունի: Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 239, 322 տվյալների հիման վրա:

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 334:

Ճիշտ է դա մեծ ցուցանիշ չէր, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ աճի տեմպերը ցածր չէին:

Հետագա տարիներին էլ ավելի է բյուրեղացել նահանգի բնակչության միջին խտությունը 1 քառ. վերստի վրա 1915 թ. հասնելով 48,3 մարդու, 1897 թ. 35,71 մարդու դիմաց, աճելով ավելի քան 1,3 անգամ կամ 26 %-ով: Նախորդ տարիների նման ամենախիտը բնակեցված էին Երևանի՝ 56,7 մարդ, Ալեքսանդրապոլի՝ 51,4 մարդ և Էջմիածնի՝ 51,8 մարդ գավառները: Ի տարբերություն նշված գավառների՝ մնացյալ՝ Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր Դարալագյազի գավառներն իրենց ցուցանիշներով զիջում էին նահանգի միջին ցուցանիշին համապատասխանաբար՝ 6,1, 17,3, 14,9 և 14,1 մարդով:

Քաղաքների բնակեցվածության միջին խտությունն ամբողջության մեջ ներկայացնել հնարավոր չէ, քանի որ նշված տարիների համար, բացառությամբ 1886 թ., քաղաքների զբաղեցրած տարածքների վերաբերյալ համապատասխան տվյալներ չունենք: Ըստ այդմ, բավարարվենք 1886 թ. քաղաքային բնակչության միջին խտությունը արտահայտող տվյալների վերլուծությամբ:

1886 թ. մարդահամարի տվյալներով ամենախիտ բնակեցվածը եղել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքը (բնակչությունը՝ 24.230, տարածքը՝ 45,60 քառ. վերստ)¹ 531 մարդ, որից հետո Նոր Բայազետ քաղաքը (բնակչությունը՝ 7.488, տարածքը՝ 19,60 քառ. վերստ)² 382 մարդ: Ամենանոսրը բնակեցված էին Նախիջևան քաղաքը (բնակչությունը՝ 6.939, տարածքը՝ 87,58 քառ. վերստ)³ 79,2 մարդ և Օրդուբադ քաղաքը (բնակչությունը՝ 4.199, տարածքը՝ 45,30 քառ.

վերստ)⁴ 92,7 մարդ⁵: Այս հանգամանքը կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով: ա) Մահմեդական բնակչության տնտեսամշակութային կեցությամբ, այն է՝ ավանդական զբաղմունքը՝ անասնապահությունը և մասամբ հողագործությունը: բ) Դարավոր հետամնացությունն ու խավարը նրանց վարժեցրել էր քոչվոր ու կիսաքոչվոր կյանքին:

Քննարկվող հարցի տեսանկյունից հետաքրքիր է դիտարկել նահանգի բնակավայրերի, ծխերի, տնտեսությունների և շնչերի թիվը ըստ գավառների և քաղաքների: Այսպես, 1865 թ. վիճակագրությամբ նահանգի հինգ քաղաքներում և 1.115 գյուղերում (416 հայկական, 606 մահմեդական, 83 խառը և 10 ռուսական) բնակվելիս է եղել ընդամենը 437.719 (ար.՝ 237.868, իգ.՝ 199.851) մարդ⁶:

1873 թ. կամերալ ցուցակագրության մի քանի տվյալները կօգնեն մոտավոր գաղափար կազմել 1870-ական թվականների նեն մոտավոր գաղափար կազմել 1870-ական թվականների սկզբներին Երևանի նահանգի քաղաքներում և գավառներում մարդկանց բնակեցվածության հետ կապված որոշ հարցերի պատասխանելու համար: 1873 թ. Երևանի նահանգում բնակչության թիվը եղել է 535.040 մարդ⁷, տների քանակը՝ 71.630, որից գավառներում՝ 62.557 (87,3 %), իսկ քաղաքներում՝ 9.073 (12,7 %): Հիմնական բնակիչները հայերն ու մահմեդական ժողովուրդներն ռե էղել: Քանակական տեսակետից քրիստոնեաբնակ տների քանակը եղել է 6.118, մահմեդական և եզդիաբնակներին՝ 2.953, գավառներում՝ համապատասխանաբար՝ 32.664 և 140.211 տուն, իսկ նահանգում՝ 38.782 և 157.343 տուն: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ տները հիմնականում կենտրոնացված էին քաղաքներից Ալեքսանդ-

¹ Հաշվարկը կատարվել է *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.*, էջ 1: *КК на 1899 г.*, Тифлис, 1898, էջ 34-37: *Сборник сведений о Кавказе*, т. 2, Тифлис, 1872, էջ 191: *ПКАГ на 1906 г.*, էջ 169: *КК на 1917 г.*, էջ 218-221 տվյալների հիման վրա:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ *КК на 1899 г.*, Тифлис, 1898, էջ 34-37 տվյալների:

³ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 117: *КК на 1867 г.*, էջ 312-313:

⁴ Այլ աղբյուրներում նշված է 547.693: Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 7, Тифлис, 1880, էջակալում չունի:

րապուլում՝ 3.526 և Երևանում՝ 2.556 տուն, իսկ գավառներից Երևանի՝ 11.269, Էջմիածնի՝ 10.964 և Ալեքսանդրապոլի՝ 10.000 տուն:

Եթե գավառների ընդհանուր բնակչության թիվը բաժանենք տների քանակի վրա, ապա կստացվի, որ յուրաքանչյուր տանը ընկել է միջինը մոտ 7,8 մարդ, քաղաքներում՝ 5,2, ամբողջ նահանգում՝ 7,8: Նույն աղբյուրի տվյալներով բնակչության թվի համեմատությամբ ընտանիքի անդամների միջին խտությամբ առաջին տեղում գտնվել է Նոր Բայազետ քաղաքը (բնակչությունը՝ 5.530, տները՝ 795), քաղաքները համապատասխանաբար՝ մոտ 4,5 և 4,6 մարդ: Գավառներից ծխերի անդամների թվաքանակով դարձյալ առանձնացել է Նոր Բայազետի (բնակչությունը՝ 87.072, տները՝ 10.000)՝ 8,7 մարդ և Շարուր-Դարալագյազի (բնակչությունը՝ 51.199, տները՝ 10.964)՝ 7,9 մարդ գավառները¹:

1886 թ. նահանգի 670.405 բնակչությունն ապրում էր 1.267 գյուղերում և հինգ քաղաքներում, որից Երևանի գավառում՝ 1 քաղաք, 205 գյուղ, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 1 քաղաք, 161 գյուղ, Նախիջևանի գավառում՝ 2 քաղաք, 169 գյուղ, Նոր Բայազետի գավառում՝ 1 քաղաք, 128 գյուղ, Սուրմալուի գավառում՝ 228 գյուղ, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 161 գյուղ և Էջմիածնի գավառում՝ 215 գյուղ²: Ըստ 1886 թ. մարդահամարի Երևանի նահանգում 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցող գյուղերի թիվը եղել է 201, իսկ 200-ից ավելի՝ 43: Անշուշտ, ժամանակի համար սա վատ ցուցանիշ չէր, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ գերակշռում էին փոքրաթիվ ծխերից բաղկացած գյուղերը: Օրինակ, նահանգում 346 գյուղ ունե-

ցել է մինչև 50 տուն, իսկ 201-ը՝ 50-ից մինչև 100 տուն³: Նահանգում տների քանակը նույն տարում հաշվվում էր 90.918, որից քաղաքներում՝ 10.269 կամ 11,3 %-ը: 1886 թ. վիճակագրական տվյալները ներկայացնում են ծխերի ազգային պատկանելիության պատկերը: Երևան քաղաքում՝ ռուսական՝ 88, հայկական՝ 1.481, թաթարական՝ 1.386, այլք՝ 14, Ալեքսանդրապոլում՝ ռուսական՝ 14, հունական՝ 61, հայկական՝ 3.651, թաթարական՝ 89, այլք՝ 10, Նախիջևանում՝ ռուսական՝ 9, հայկական՝ 483, թաթարական՝ 992, այլք՝ 10, Օրդուբադում՝ 854 տնից հայկական՝ 84, թաթարական՝ 769 և Նոր Բայազետում՝ 1.128 տուն, որից՝ քրդական՝ 6, հայկական՝ 1.117, այլք՝ 5²:

Այսպիսով, եթե ամփոփելու լինենք հինգ քաղաքների հաշվով, կստանանք. Երևան՝ 2.968 ծուխ, Ալեքսանդրապոլ՝ 3.825 ծուխ, Նախիջևան՝ 1.494 ծուխ, Օրդուբադ՝ 854 ծուխ, Նոր Բայազետ՝ 1.128 ծուխ, ընդհանուր գումարով՝ 10.269 ծուխ, չհաշված այլազգի 39 ծուխը: Երևան քաղաքում յուրաքանչյուր ծուխ կազմված էր միջինը հինգ շնչից, Ալեքսանդրապոլում՝ 6,3, Նախիջևանում՝ 4,6, Օրդուբադում՝ մոտ 5, Նոր Բայազետում՝ ավելի քան 6,6 շնչից: 10.269 տներից հայերն ապրել են 6.816 տներում, որը կազմում էր ընդհանուրի 67 %-ը, թաթարների 3.235 տների (31,5 %) դիմաց³:

1886 թ. Երևանի նահանգի գավառների 80.649 տներից հաշվերը բնակվում էին 48.283-ում, որը կազմում էր ընդհանուրի մոտ 60 %-ը, թաթարների՝ 33.489 (41,5 %) տների դիմաց: Երևանի գավառում յուրաքանչյուր ծուխ կազմված է եղել միջինը 7 մարդուց, Ալեքսանդրապոլին՝ 8,5, Նախիջևանին՝ 7,3, Նոր Բայազետին՝ 8,

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՕՅԴ-ը 1886 թ., էջակալում չունի տվյալների հիման վրա:

² Տե՛ս *ՀՀ 1889 թ.*, էջ 35-37: *ՀՀ 1901 թ.*, էջ 40-43:

¹ Տե՛ս *ՀՀ 1889 թ.*, էջ 35-37:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ *Свод статистических данных Закавказского края*, Тифлис, 1893, էջակալում չունի տվյալների:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

Սուրմալուին՝ 7,3, Շարուր-Դարալագյազին՝ 7,3, Էջմիածնի գավառին՝ 7,5: Ամբողջ գավառի կտրվածքով կազմել է 8,2, իսկ նահանգին՝ 7,4 մարդ¹:

1886 թ. մարդահամարից երեք տարի անց՝ 1889 թ. նկատելի փոփոխություններ են դիտվել նահանգի բնակավայրերի և ծխերի քանակական կազմում: Այսպես, 1889 թ. 1886 թ. համեմատությամբ նահանգում գյուղերի քանակը պակասել է 55-ով, որը կազմում էր բոլոր գյուղերի 4,3 %-ը: Երևանի գավառից պակասել է 4, Էջմիածնի գավառից՝ 52 և Նախիջևանի գավառից՝ 5 գյուղ²: Հատկանշական է, որ կրճատվել են հիմնականում ստվար թվով մահմեդական բնակչություն ունեցող գավառների գյուղերը: Բանն այն է, որ ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Սարգսյանը. «բացատրվում է այդ բնակչության շրջանում միգրացիոն բարձր արդյունքներով, կախված նրանց տնտեսական-մշակութային կացութաձևից»³: Ասվածին հավելենք, որ նահանգում մշտական բնակվող մահմեդական բնակչության միգրացիան ի տարբերություն քոչվորների, կատարվում էր հիմնականում նահանգի ներսում:

Նշենք, որ նույն տարում նահանգի թվով 1.212 գյուղերում և հինգ քաղաքներում հաշվվում էր 9.3471 տուն, որից՝ 10.435 կամ ընդհանուրի 11,2 %-ը՝ քաղաքներում, իսկ՝ 83.036 կամ 88 %-ը՝ գավառներում: Աղբյուրը ցույց է տալիս, որ ամենախիտ բնակեցվածը եղել է Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ միջին խտությունը մեկ քառ. վերստում կազմել է 41,3 մարդ, որից հետո գալիս է նահանգի ամենամարդաշատ Երևանի գավառը՝ 40,5 մարդ: Ամենից նոսր բնակեցված էին Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառները համասլատասխանաբար՝ 21,6 և 22,8 մարդ: Նահանգի բնակչության մի-

ջին խտությունը մեկ քառ. վերստում կազմել է 29, որից՝ 15,6 տղամարդ և 13,4 կին¹: Միջանկյալ նշենք, որ Անդրկովկասի երկրամասում ամենախիտ բնակեցվածը Երևանի նահանգն էր:

Այսպիսով, Երևանի նահանգի բնակչության ժողովրդագրական շարժնթացի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացությունների: ա) 1850-1915 թթ. նահանգի բնակչության թիվն էականորեն ավելացել է: Բնակչության սեռային կազմում գերակշռել են տղամարդիկ: 1850-1870-ական թթ. նահանգի բնակչության թվաքանակի աճի հիմնական աղբյուրը սեփական վերարտադրությունն էր: 1870-ական թթ. երկրորդ կեսերից սկսած արտերկրներից և հարևան նահանգներից հայ և այլազգի ժողովուրդների կողմից դեպի Երևանի նահանգ զանգվածային ներհոսքով պայմանավորված բնական վերարտադրությունն իր տեղը զիջեց զանգվածային տեղաշարժերին: բ) Նահանգի էթնիկ կազմը չափազանց խալտաբղետ էր: Բնակչության քանակական աճին զուգընթաց նրա էթնիկական կազմում տեղի ունեցող փոփոխություններում հայերը շարունակում էին մեծ թիվ կազմել: 1850-1916 թթ. հայ բնակչության թիվն ավելացել է, իսկ մահմեդական բնակչության թիվը կրճատվել: գ) Աճել է երիտասարդ տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը ընդհանուր բնակչության կազմում: Այս հանգամանքը մեծապես ազդում էր բնական վերարտադրության վրա՝ էապես բարձրացնելով բնակչության ծնելիության և բնական աճի գործակիցները: դ) Բնակչության սոցիալական կազմում մեծ էր գյուղացիության բաժինը: Հատկանշական է, որ գնալով գյուղացիության տեսակարար կշիռը կրճատվում էր, իսկ սոցիալական մյուս խմբերինը՝ քաղաքային դասինը, ազնվականությանը, բարձր դասի մյուս շերտերինն ու առևտրականներինն աճել է:

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում:

² Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1889 շ., էջ 46:

³ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 46-47:

¹ Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1889 շ., էջ 46-47:

ՔԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Գյուղատնտեսության, առհասարակ տնտեսության նշանակալի առաջընթացն անհրաժեշտ տնտեսական և սոցիալական պայմաններ ստեղծեց նաև արհեստների զարգացման համար: Հատկանշական է, որ պարսկական տիրապետության օրոք տնտեսության այս ճյուղը գտնվում էր, մեղմ ասած, աննախանձելի վիճակում: Արհեստավորական տեխնիկական պարզունակ էր, իշխում էր ձեռքի աշխատանքը, աշխատողականությունը շատ ցածր էր: Ի. Շոպենն իր աշխատության համապատասխան բաժնում խոսելով պարսից տիրապետության վերջին տարիներին Արևելյան Հայաստանում արհեստների մասին, նշում է. «... այստեղի արհեստավորն առանց դազգահի, գործիքների, ձեռքերով ու ոտքերով է աշխատում իր անհարմար շինվածքի վրա՝ աննկարագրելի ջանքերով...»¹:

Ռուսական տիրապետության ներքո բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում արհեստագործության զարգացման համար: Կայունացող արհեստագործությունը աստիճանաբար դուրս է մղում տնայնագործությանը: Գոյություն ունեցող սակավաթիվ արհեստանոցների կողքին 1850-ական թվականների սկզբներին հիմնվում են նորերը: Արհեստագործության նկատելի առաջընթացը բնութագրվում

է արհեստագործական բնույթի զբաղմունքներում բնակչության ընդգրկվածության զգալի աճով:

Ծաղկում էին արհեստի ավանդական ճյուղերից կաշեգործությունը, դարբնությունը, բրուտագործությունը, մանածագործությունը, քարեգործությունը, ջուլհակությունը, գորգագործությունը և արհեստի այլ տեսակները, այսինքն՝ արհեստի այն ճյուղերը, որոնք կենսական և առօրեական նշանակություն ունեին բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Ասվածին հավելենք մի ոչ անկարևոր հանգամանք ևս: Խոսքը վերաբերում է արհեստագործության մեծ զբաղվելու համար տեղական հումքի առկայությանը՝ այսինքն՝ այս հանգամանքը նույնպես կողմնորոշիչ նշանակություն ուներ արհեստի այս կամ այն ճյուղով զբաղվելու համար:

Երևանի նահանգում արհեստագործությունը նկատելի առաջընթաց ապրեց հատկապես 1850-1860-ական թթ.: Ներքաշվելով շուկայական հարաբերությունների մեջ, արհեստագործությունը դառնում էր բնակչության արտադրական գործունեության կարևոր ճյուղերից մեկը: Նահանգի քաղաքներն աստիճանաբար վերածվում են արհեստագործության կենտրոնների: Տեղին ենք համարում նշել, որ նահանգի գյուղական բնակչության զբաղմունքներում և՛ արհեստագործությունը ևս շոշափելի մասնաբաժին ուներ: Գյուղական բնակչությունը զբաղվում էր տնայնագործական բնույթի արտադրությամբ: Այլ կերպ ասած՝ գյուղական բնակավայրերում արհեստի շատ ճյուղեր տակավին չէին բաժանվել գյուղատնտեսությունից: Գյուղական արհեստավորներն իրենց արհեստով զբաղվում էին ձմռանը, տարվա մյուս եղանակներին պարապում էին վում էին ձմռանը, տարվա մյուս եղանակներին պարապում էին գյուղատնտեսությամբ¹: Բացառություն էին կազմում գավառակների (Չրջանների) վարչական կենտրոնները: Օրինակ, Էջմիածնի Չրջա-նի վարչական կենտրոն Վաղարշապատում 1852 թ. դրությամբ

¹ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 842:

¹ Տե՛ս Մշակ, 16 մարտի, 1887:

հաշվվում էր 66 արհեստավոր, որից՝ 10՝ ջուլիակ, 7՝ կոշկակար, 6՝ դերձակ, 3՝ քարագործ, 5՝ ներկարար և այլն: Հատկանշական է, որ Վաղարշապատում գործում էին 19 գործարաններ, այդ թվում՝ 3 բուսական յուղի, 5 ներկարարական, 4 ալրաղաց, 2 կավագործական, 2 կաշվի և 1 մետաղագործական¹:

Երևանի նահանգի արհեստագործական կենտրոնը հանդիսանում էր Ալեքսանդրապոլի գավառը, մասնավորապես նրա վարչական կենտրոն Ալեքսանդրապոլ քաղաքը²: 1851 թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաշվվում էր տալիքեր մասնագիտությունների 220 արհեստավորներ, այդ թվում՝ 50 (22,7 %)՝ դերձակներ, 50 (22,7 %)՝ կոշկակարներ, 20 (10 %)՝ ատաղձագործներ, 25 (11,3 %)՝ դարբիններ, 15 (6,8 %)՝ սղոճագործներ և այլ զբաղմունքի³: Նույն տարում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում կային մանր ու միջին 36 ձեռնարկություններ՝ «ֆաբրիկագործարաններ», որից 12՝ օճառի, 9՝ օղեգործական, 5՝ մանաճագործական, 3՝ կաշվի, 5՝ ձիթահան, 1՝ այլուրի և 1՝ կավագործական⁴: Ինչպես կարելի է նկատել, գործարանների շարքում մեծ թիվ են կազմել օճառի և օղեգործական գործարանները: Օճառի արտադրության զարգացումը Ալեքսանդրապոլում հիմնավորված էր, քանի որ քաղաքից ոչ շատ հեռավորության վրա, Էջմիածնի գավառի սահմանի հարևանությամբ աճում էր հատուկ տեսակի խոտ, որի այրված մոխիրն օգտագործվում էր օճառի արտադրության մեջ: Հումքը պատրաստում և Ալեքսանդրապոլ էին տեղափոխում քոչվոր քրդերը՝ 150-ից մինչև 200 և ավելի հակ (մեծ պարկ) գրաստաբեռ և վաճառում արդյունաբերողներին⁵: Օճառը հիմնականում սպառվում էր ներքին շուկայում:

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 356:

² Քաղաքի շրջագիծը կազմում էր ավելի քան 20 վերստ (առանց ամրոցի՝ 7 վերստ): Տե՛ս նույն տեղում, էջ 434:

³ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում էջ 344-ի տվյալների հիման վրա:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 439

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Օղու արտադրության համար որպես հումք օգտագործվում էր քիշմիշը (խաղողի չամիչ), որը բերվում էր Թուրքիայից: Օղին առավելապես վաճառվում էր գավառի ներսում, իսկ որոշ մասն էլ արտահանվում էր Նոր Բայազետի գավառ: Արհեստագործության և արդյունաբերության առաջընթացը խթանում էր քաղաքի ներքին և արտաքին առևտրի զարգացմանը, ապրանքադրամական և ապրանքաշուկայական հարաբերությունների ծավալմանը: Ալեքսանդրապոլի արտաքին առևտուրը մեծամասամբ կապված էր Թիֆլիս², Էրզրում, Կարս և Ախալցխա քաղաքների հետ: Այդ քաղաքներ արտահանվում էր զանազան տեսակի կոշիկներ, օճառ, բազմերանգ ներկեր, աղ, պղինձ և արդյունաբերական այլ ապրանքներ: Օրինակ, միայն օճառի վաճառքից տարեկան միջինը ստացվում էր 2.500 ռ. արծաթ գումար³: Յուրաքանչյուր տարի Ալեքսանդրապոլ քաղաքից արտահանվում էր Ախալցխա շուրջ 10 հազ. ռ. արժողության ապրանք: Թուրքիայից, Թիֆլիսից և Ախալցխայից ներկրում էին մեաքսյա, կիսամետաքսյա և բամբակյա կտորեղեն, հագուստ, հնոտիք (քուրջ ու փալաս), ծխախոտ, անտառափայտ, փայտյա և երկաթյա զանազան ապրանքներ⁴:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքը համակողմանի առևտրական հարաբերությունների մեջ էր եվրոպական և գաղութային երկրների հետ: 1850 թ. այդ երկրներից ներկրվել է 4311 ռ. (1849 թ. 1431 ռ. 60 կոպ. դիմաց) շաքար, ըմպելիք, սուրճ, բամբակյա և մետաքսյա կտորեղեն⁵: Ուշագրավ է, որ արտաքին առևտրի ոլորտում Ալեքսանդրապոլն ապրանքների արտահանման ծավալով ու շահութա-

² Ալեքսանդրապոլից դեպի Թիֆլիս փոստային ճանապարհով հեռավորությունը կազմում էր 265 վերստ, իսկ սայլագնա ճանապարհով՝ 200 վերստ, իսկ Կարսից՝ 80 վերստ: Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 434:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 344-345:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 345:

բերությամբ գերազանցել է ներկրման համապատասխան ցուցանիշներին:

Այսպես, 1849 թ. արտասահմանի հետ առևտրի շրջանառությունը ներկրման գծով եղել է 151.483 ռ., իսկ 1850 թ. կազմել է 124.748 ռ., այսինքն՝ 26.735 ռ. կամ 17,6 %-ով պակաս: Նույն ժամանակամիջոցում արտահանումը կազմել է համապատասխանաբար՝ 92.955 ռ. և 111.008 ռ. 70 կոպ., ավելանալով 18.053 ռ. 70 կոպ. կամ 16,3 %-ով²: Դա, անշուշտ, զգալի գումար էր մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ քաղաքի ներքին առևտրի³ տարեկան միջին շրջանառությունը կազմում էր 200 հազ. ռ.⁴:

Թույլ արդյունաբերություն ունեցող քաղաքների թվին կարելի է դասել նաև Երևանը⁵: Որպես նահանգի քաղաքներին բնորոշ երևույթ Երևանում նույնպես արդյունաբերական արտադրության շարժիչ ուժերը հանդիսանում էին տեխնիկապես թույլ հագեցված մի քանի տասնյակի հասնող գործարանները և արհեստագործական արհեստանոցները: Այդ են վկայում վիճակագրական տվյալները:

1851 թ. Երևան քաղաքի 12.603 (ար.՝ 6.463, իգ.՝ 6.140) բնակչից արհեստագործական արտադրության մեջ ընդգրկված էր մոտ 450 մարդ, որից՝ 40 տակառագործ, 22՝ դարբին, 20՝ կաշեգործ, 33՝ ներկարար, 10՝ փականագործ, 20՝ արծաթագործ, 30՝ գլխարկ կարող, 18՝ մետաքսագործ, 68՝ կոշկակար: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր

հազար բնակչից արհեստագործությամբ զբաղվում էր 35,7 մարդ¹: Հայտնի է, որ նույն մասնագիտությամբ զբաղվող արհեստավորները ստեղծում էին իրենց հատուկ համաքաղաքայինները²: 1863 թ. Երևան քաղաքում հաշվվում էր հայ արհեստավորների 26 համաքաղաքայիններ, ինչպես օրինակ, կաշեգործների, պղնձագործների, հացագործների, կոշկակարների, եվրոպական և ասիական հագուստների դերձակների և ուրիշ այլ համաքաղաքայիններ³, որոնցում ընդգրկված էր 2.200 մարդ, որից՝ 745 (33 %) վարպետ, 692 (31,5

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 347-348 տվյալների հիման վրա:

² Արհեստագործության զարգացման գործում կարևոր նշանակություն էր տրվում արհեստագործական հատուկ համաքաղաքայինների ստեղծմանը: Այս հարցի լուծման մեծ դժվարությունը ոչ միայն նույն մասնագիտությամբ արհեստավորների սակավաթիվ լինելն էր, այլև նահանգապետից անհրաժեշտ թույլտվություն ստանալը: Բանն այն է, որ նոր համաքաղաքային բանալու թույլտվություն տրվում էր նահանգապետի կողմից: Օրինակ, 1914 թ. փետրվարի 23-ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մի խումբ քարագործներ դիմում են Երևանի նահանգապետին հետևյալ խնդրանքով. «Վաղուց քաղաքում անհրաժեշտություն է զգացվում հիմնելու քարագործների արհեստագործական ընկերություն, քանի որ քաղաքում հաշվվում է 123 քարագործ»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3269, թթ. 2-4:

³ Ուշագրավ ընթացակարգով էր կատարվում նորահատ արհեստավորներին վարպետ օրհնելու, իրենց ներքին գործերը կատարելու համար յուզբաշի (ավագ վարպետ) ընտրելու արարողությունը: Ահա այդպիսի մի ցայտուն օրինակ: «Մեր արհեստավորների դասը.՝ Մեծ Ղարաբլիսայից գրում են «Մշակ» թերթին, հունիսյան նախօրեակի օրերում. երբ գարունը կարելի է ասել իր փառահեղությունն զանազանակերպ է հասնում, սովորություն ունի մի անգամ համախմբված դուրս գալ անտառի հրաշագեղ ծոցում, սառնորակ աղբյուրի մոտ, զուարճանալ բնության բարիքներով, խորհրդակցել իր գործերի մասին, ընկերության հաշիւները տեսնել, նույնպես արհեստավորներին օրհնել տալ և մի պարզ ճաշով համեստ տեսարանը վերջացնել: Այս սովորությունը սկսված է 70 թվից, երբ բոլոր արհեստավորները միացած առանձին կանոնադրությամբ ընկերություն են կազմում, իրենց ներքին գործերը կատարելու համար ուստաբաշի են ընտրում: Այս տարի ևս այդ գեղեցիկ սովորությունը կրկնեցաւ, հարիւրից ավելի արհեստավորներ ժողոված էին մերձակա անտառում, ինչպես միշտ՝ այս անգամ ևս հրաւիրված էր և հոգևորականությունը ... ընտրվեցան վարպետաց արհեստավորներ և ապա սկսվեցաւ օրհնության հանդէսը: Հայր Արսէնը կարևոր համարեց սկսելու մի քանի խօսք ասել արհեստի նշանակության մասին, յորդորեց երիտասարդ վարպետացներին անխաբոյալ լինել, բարեխղճութեամբ վերաբերվել դէպի իրենց արհեստը, միշտ ձգտել կատարելագործման, որից կախված է մասնաւորապէս արհեստավորի կյանքի ապահովութիւնը և ընդհանրապէս հասարակութեան բարիքը: Հոգևոր հանդէսին յաջորդեց համեստ և ճաշը դալար խոտի վրա... Այդ բազմութեան մեջ հազիւ 10 շիշ գինի և 2 շիշ օղի գործածվեցաւ»: Տե՛ս Մշակ, 4 հուլիսի, 1887:

² Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 345 տվյալների հիման վրա:

³ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում բացվեց առևտրի շուկա Տրոիցկոյ (Երրորդություն) անունով, որը գործեց ընդամենը երկու շաբաթ: Բացի այդ քաղաքում կազմակերպվում էր ամենօրյա բաց առևտուր, որտեղ վաճառվում էին՝ կենսական նշանակության բազմատեսակ ապրանքներ՝ մթերքներ, վառելիք, աշխատանքային գործիքներ, անասուններ և այլ ապրանքներ: Տե՛ս *KK на 1852 г.*, էջ 277-280, 441, 446-447:

⁴ Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 436:

⁵ Քաղաքը բաղկացած էր 4 գլխավոր մասերից՝ шичарскую (հին քաղաք), тапашинскую (վերին քաղաք), демирбулачскую և чомакчинскую: Առաջինը զբաղեցնում էր քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմը, երկրորդը՝ արևմտյան, երրորդը՝ հարավարևելյան և վերջինը՝ հյուսիսային: Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 425:

%) ենթավարպետ և 763 (34,7 %) աշակերտ: Տեղին է նշել, որ ի տարբերություն համքարություններում ընդգրկվածների կային նաև այնպիսիք, որոնք գործում էին անկախ համքարություններից: Նույն տարում, օրինակ Երևան քաղաքում արհեստագործությամբ զբաղվում էին այդպիսի 230 արհեստավորներ, այդ տվում՝ 193 (53 %)՝ վարպետ, 84 (31 %)՝ ենթավարպետ և 43 (15,9 %)՝ աշակերտ¹:

1851 թ. Երևան քաղաքում գործում էր 93 ֆաբրիկա գործարան, այդ թվում՝ 68 ներկարարական, 12 կաշեգործական, 13 բրուտագործական և աղյուսի²: Հատկանշական է, որ Երևան քաղաքի բնակիչներից մեկը ծրագրել էր՝ կառուցել ապակու գործարան: Բանն է, որ ապակին ներքին և արտաքին շուկաներում ուներ մեծ պահանջարկ, բացի այդ կային հումքի մեծ պաշարներ Երևանի մերձակայքում, Զանգու գետի ժայռոտ ափերին, սակայն դրա արդյունահանումը չիրականացվեց վառելիքի թանկ լինելու պատճառով³:

Նորից անդրադառնալով գործարանների հարցին նշենք, որ մասնավոր սեփականություն հանդիսացող այս գործարանները մասնագիտացած էին բացառապես շինանյութերի արտադրության համար: Այս ապրանքների արտադրությունը սկզբունքային նշանակություն ուներ թե՛ ամբողջ նահանգի և թե՛ Երևան քաղաքի համար: Նախ՝ հումքը չէր ներկրվում, այսինքն՝ հենվում էին տեղական բազայի վրա, մյուս կողմից էլ այդ ապրանքների նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն կար արտաքին շուկաներում: Կար մի հանգամանք ևս. նախանգում լայնորեն ծավալվող շինարարությունը նորանոր պահանջներ էր ներկայացնում շինանյութերի արտադրությունն ավելացնելու նկատմամբ: Այդուհանդերձ նոր կատարելագործումներ չէին իրականացվում գործարանների արտադրական գործըն-

թացներում: Անհրաժեշտ ներդրումներ չէին կատարվում ձեռնարկությունների տեխնիկական վերակառուցման նպատակով, որի հետևանքով դրանք, ըստ էության, տնայնագործական տեխնիկայով զինված ձեռնարկություններ էին, որոնցում մեծ էր ձեռքի աշխատանքի տեսակարար կշիռը: Պարզ ասած, գործարաններում ցածր էր աշխատանքի արտադրողականությունը և արդյունավետությունը: Այդ են ցույց տալիս նաև համապատասխան վիճակագրական տվյալները:

Այսպես, 68 ներկարարական գործարանների տարեկան միջին եկամուտը կազմում էր մինչև 1290 ռ., կաշեգործականներինը՝ մինչև 3 հազ., իսկ բրուտագործականներինը՝ մինչև 2 հազ. ռ. արծաթ⁴: Մեծ ծավալներով արտադրվում էր նաև ոգելից խմիչքներ:

Հետագա տարիներին նույնպես Երևան քաղաքի գործարանային արդյունաբերությունը մնում էր չափազանց թույլ զարգացած: 12 տարի անց՝ 1863 թ., Երևան քաղաքում հաշվվում էր 85 ֆաբրիկա-գործարան, որից՝ 29՝ կաշեգործական, 46՝ ներկարարական, 3՝ գինեգործական, 3՝ աղյուսի, 3՝ ճարպահալման և 1՝ բրուտագործական⁵: Պետք է նշել, որ այս գործարանները կառուցման չափերով, շենքային հարմարություններով, տեխնիկական զինվածությամբ, աշխատուժի որակական մակարդակով, արտադրողականությամբ և արդյունավետությամբ շարունակում էին մնալ ծայրաստիճան հետամնաց վիճակում: Օրինակ, կաշվի մշակման գործարաններից յուրաքանչյուրի տարեկան միջին եկամուտը կազմում էր ընդամենը 700 ռ., իսկ քիչ ավելի պակաս եղել է կավագործականներինը⁶:

Գործարանների անվանացանկից նկատելի է, որ դրանք առավելապես սնունդ, կենցաղային ապրանքներ և շինանյութ արտադրող ձեռնարկություններ էին: Պետք է նշել, որ ինչպես արհեստագործ

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 438:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 346–347:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 346–347:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427:

ործական, այնպես էլ գործարանային արտադրության ապրանքները վաճառվում էին հիմնականում Երևան քաղաքում, համանուն գավառում և նահանգի մյուս գավառներում:

Ուշագրավ է, որ Երևան քաղաքի առևտրի հաշվեկշռում, թեև քիչ, բայց նախապես նկատելի էր եվրոպական երկրներից և գաղութներից ներկրված ապրանքների մասնաբաժինը: Բավական է նշել, որ միայն 1850 թ. եվրոպական և գաղութային երկրներից Երևան ներկրվել է 4311 ռ. 60 կոպ. գումարի ապրանք¹: Երևանում արագորեն սպառվում էին Ռուսաստանից բերված գյուղատնտեսական գործիքները, վառելանյութը, երկաթը, հագուստեղենը և արդու-գարդի առարկաները:

Երևան քաղաքը զանազան պատրաստի ապրանքներ և հումք արտահանում էր նահանգի սահմաններից դուրս՝ հարևան նահանգներ և արտերկրներ, ինչպես օրինակ, Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներ, Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ, Ֆրանսիա, Լեհաստան, Թուրքիա և Պարսկաստան:

Երևանից Թիֆլիս արտահանվում էր քունջութի և կտավատի յուղ, ցորեն, կորեկ, կաշի, աղ, օղի, մրգեր, Թուրքիա՝ գերազանցապես մորթի, չնչակված կաշի, կոշիկ և աշխատանքային գործիքներ, իսկ Պարսկաստան՝ աղ և բամբակյա գործվածքներ: Հայ և ռուս վաճառականները Երևանից Մոսկվա, Պետերբուրգ, Նիժնի Նովգորոդ, Դոնի Ռոստով և Ռուսաստանի ուրիշ քաղաքներ և շրջաններ մեծ ծավալներով արտահանում էին բամբակի հումք, բամբակյա և մետաքսյա գործվածքներ, աղ, չորացրած մրգեր, մորթի և մորթեղենից պատրաստված ապրանքներ: Օրինակ, Նիժնի Նովգորոդ քաղաքի շուկաներում բարձր գներով վաճառվում էին աղվեսի ու կզաքիսի մորթիները: Աղվեսի մորթին

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 435:

վաճառվում էր 60-ից մինչև 70 կոպ. արծաթ, կզաքիսին՝ 1 ռ. 20 կոպ. մինչև 1 ռ. 60 կապ. արծաթ¹:

Այսպիսով, թվական տվյալների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ 1863 թ. դրությամբ Երևան քաղաքի ներքին և արտաքին առևտրի շրջանառությունը կազմել է 717.000 ռ. արծաթ (437.000 ռ. արծաթ՝ ներքին առևտրից, 280.000 ռ. արծաթ՝ արտաքին առևտրից)²: Սա, անշուշտ, մեծ գումար չէր Երևան քաղաքում ապրանքադրամական (շուկայական) հարաբերություններին նոր խթան հաղորդելու համար: Մյուս հետևությունն այն է, որ Երևան քաղաքի առևտրականները մեծահարուստներ չէին, եթե նկատի ունենաք, որ այդպիսիք համարվում էին սեփական 6 հազ. ռ. արծաթ ունեցողները, որոնց թիվը շատ սահմանափակ էր: Միջանկյալ նշենք, որ կապիտալիստներ հանդիսանում էին 10 հազ. ռ. արծաթից բարձր գումար ունեցողները³:

Երևանի նահանգի արհեստագործական արտադրության աչքի ընկնող կենտրոններից էր Նոր Բայազետ քաղաքը⁴: 1852 թ. այստեղ հաշվվում էր 11 տեսակի արհեստներ: Առավել տարածված էին դարվերությունը, կաշեգործությունը, կոշկակարությունը և ոսկերչությունը⁵: Նույն տարում քաղաքում գործում էին 16 գործարաններ, որից 9՝ ալրաղաց, 2-ական ներկարարական, կաշեգործական, ծիրիհան և մեկ օղեգործական: Գործարանները, որոնք առավելապես աշխատում էին տեղական հումքի հաշվին, տեղակայված էին հասարակ խրճիթներում, տիրապետող էր ձեռքի աշխատանքը, արտադրում էին չափազանց կոշտ ու ցածրորակ ապրանքներ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 339:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427-428:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 347:

⁴ Քաղաքի շրջակիցը կազմում էր ավելի քան 3 վերստ: Տե՛ս Н. Тавакалян, Доклады и материалы, էջ 451: КК на 1866 г., Тифлис, 1865, էջ 59:

⁵ Տե՛ս КК на 1853 г., Тифлис, 1852, էջ 354-358:

Ինչպես նահանգի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Նոր Բայազետ քաղաքում արհեստագործությունը նկատելի առաջընթաց ապրեց առանձնապես 1860-ական թվականների սկզբներից սլայմանավորված ներքին, մասամբ նաև արտաքին շուկաներում արհեստագործական արտադրության ապրանքների նկատմամբ բնակչության պահանջների մեծացման հետ: 1863 թ. Նոր Բայազետ քաղաքում արդեն հաշվվում էր 23 անուն արհեստի տեսակներ, զբաղվածների թիվը 238 մարդ¹: Սա նշանակում է, որ 1863 թ. արհեստի բնագավառում ընդգրկված էր քաղաքի ամբողջ բնակչության (4.511 շունչ) մոտ 5,3 %-ը, այսինքն՝ միջին հաշվով յուրաքանչյուր 19 բնակչից մեկը զբաղված էր արհեստով: Ինչ վերաբերում է արհեստավորների ընդգրկվածությանը ըստ արհեստի ճյուղերի, ապա պատկերն այսպիսին էր. կոշկակարներ՝ 54 (22,7 %), կաշեգործներ՝ 40 (16,8 %), դարբիններ՝ 30 (12,6 %), դերձակներ՝ 21 (8,8 %), մնացյալ 93 (39 %) արհեստավորները քարագործներ, ներկարարներ, ատաղձագործներ, հյուաններ և գորգագործներ էին²: Վերոգրյալ տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 11 տարվա (1852-1863 թթ.) ընթացքում Նոր Բայազետ քաղաքում արհեստավորների ընդհանուր թիվն ավելացել է 1,6 անգամ, իսկ արհեստներինը՝ 2,3 անգամ:

Քաղաքի առևտրի ընդհանուր ծավալի մեջ գերակայում էր ներքին առևտուրը: Ներքին շուկայում³ վաճառվող ապրանքների տեսականին բազմազան էր՝ աշխատանքային գործիքներ, կենցաղի

առարկաներ, կտավատ, ձեթ, ձուկ, գորգ, ծխախոտ: Աղբյուրը նշում է, որ Նոր Բայազետ քաղաքի ներքին առևտրի շրջանառությունը 1863 թ. կազմել է շուրջ 12 հազ. ռ. արծաթ¹: Անշուշտ, սա ժամանակի համար բավարար ցուցանիշ էր, եթե հաշվի առնենք մի կողմից ապրանքների սահմանափակ տեսականին և որակը, արտերկրներից որակյալ ապրանքների ներկրման հետ կապված դժվարությունները, մյուս կողմից էլ՝ բնակչության ցածր գնողակա-նությունը: Քաղաքը սերտորեն կապված էր նաև արտաքին շուկայի հետ: Արտահանում էր ձեթ, ձուկ, մշակված կաշի, հում կաշի, կավից և փայտից պատրաստված կենցաղային ապրանքներ: Արտաքին շուկայում մեծ պահանջ կար հատկապես ձիթայուղի նկատմամբ: Նոր Բայազետի գավառը տարեկան 2.000-3.000 փութ կտավատի և քունջութի ձիթայուղ էր ուղարկում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ, անգամ եվրոպական մի շարք երկրներ՝ Ֆրանսիա, Լեհաստան և այլուր²:

Ուշագրավ է, որ գավառից արտահանվել է նաև չվերամշակված գյուղատնտեսական արժեքավոր հումք: Օրինակ, նորբայազետցի առևտրական Ա. Մալաքյանը կտավատի խավարը (1 խավար տոննա) առևտրական Ա. Մալաքյանը կտավատի խավարը (1 խավար տոննա) կտավատից ստացվում էր 7 փութ ձեթ, իսկ ձեթի փութը արժեք 2 ռ. 30 կոպ. մինչև 3 ռուբլի³ տեղացիներից 18-20 ռուբլով գնում էր՝ Բաթումում վաճառելու համար⁴:

Երևանի գավառից ներկրում էին խմիչքներ, իսկ Թիֆլիս քաղաքից՝ եվրոպական արտադրության հագուստներ, կտորեղեն, արծաթյա, ոսկյա զարդեր և արդյունաբերական այլ ապրանքներ¹:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 12, թ. 18:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՀԱԱ, ֆ. 125, ց. 1, գ. 12, թ. 18: Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 451-453 տվյալների:

³ Շուկայի գործերը տնօրինում էր գավառապետի կողմից նշանակված կառավարիչ՝ բազարչին, որը կոչվում էր բազարի պրիստավ (базарный пристав): Նա իսկում էր շուկայում վաճառվող ապրանքների գների վրա և հետևում էր ընդհանուր կարգ ու կանոնի պահպանմանը: Բազարչին ուներ երկու օգնական՝ դեյալանիկ չափերի ու կշիռների օրինականությանը հետևելու համար: Տե՛ս Մշակ, 5 նոյեմբերի, 1883: Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*, էջ 218:

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 452:

² Տե՛ս Մշակ, 16 մայիսի, 1887: Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*, էջ 221:

³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. V, Երևան, 1974, էջ 26:

⁴ Տե՛ս Մշակ, 3 փետրվարի, 1890: Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*, էջ 221:

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 441:

Այժմ այն մասին, թե ինչպիսին էր արհեստագործական և գործարանային արտադրության վիճակը Նախիջևան քաղաքում²: Հենց սկզբից նշենք, որ տնտեսության այս ճյուղերի զարգացածության մակարդակով Նախիջևանը այնքան էլ աչքի չէր ընկնում: Բանն այն է, որ տեղի բնակչության հիմնական զբաղմունքը պտղաբուծությունն ու այգեգործությունն էր, իսկ արհեստագործությունը՝ եկամտի լրացուցիչ աղբյուր էր: Խոսքն այն մասին է, որ շատ արհեստավորներ արհեստագործությունը համատեղում էին այգեգործությամբ և պտղաբուծությամբ զբաղվելու հետ: 1863 թ. Նախիջևան քաղաքում եղած արհեստի 27 ճյուղերում (հացագործություն, կոշկակարություն, քարագործություն, դարբնություն, ատաղձագործություն և այլն) ընդգրկված էր 226 մարդ (111 վարպետ, 63 բանվոր և 52 աշակերտ) կամ քաղաքի ընդհանուր բնակչության (6.251 շունչ, որից՝ ար.՝ 3.391, իգ.՝ 2.860) 3,6 %-ը, այսինքն՝ արհեստագործությամբ զբաղվում էր յուրաքանչյուր 1.000 շնչից 27,6 հոգի³: Բոլոր արհեստագործների արտադրության տարեկան արտադրանքի գումարը կազմում էր 12 հազ. ռ., ընդ որում՝ ամենաբարձր մասնաբաժինը ընկնում էր հացագործներին, հյուաներին, դարբիններին և քարագործներին: Նահանգի մյուս քաղաքների նման Նախիջևանում նույնպես ֆաբրիկա գոյություն չունեին: Գործարանները երեքն էին՝ կաշվի, աղյուսի և կավագործական⁴, որոնք արտադրում էին ապրանքներ ներքին շուկայի համար: Ներքին առևտրի տարեկան շրջանառությունը կազմում էր 113.200 ռ.⁵:

Արհեստագործական արտադրության զարգացման մակարդակով Օրդուբադ քաղաքը² գերազանցում էր Նախիջևան քաղաքին և

² Քաղաքի շրջագիծը կազմում էր 20 վերստ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 441:

³ Հաշվարկը կատարվել է ըստ Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 441-442 տվյալների:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 444:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 443:

² Օրդուբադ քաղաքը գտնվում էր Նախիջևանից 72 վերստ հեռավորության վրա, Թավրիզից (քարավանային ճանապարհով)՝ 140 վերստ, Շուշիից (սայալին ճա-

չէր սահմանափակվում միայն տեղական շուկայի սպառման համար ապրանքների արտադրությամբ: 1863 թ. դրությամբ 27 տեսակի (ամենատարածվածներն էին դարբնությունը, կաշեգործությունը, փականագործությունը և պղնձագործությունը) արհեստագործության մեջ զբաղված էր շուրջ 346 մարդ, այդ թվում՝ 140 (40,6 %)¹ վարպետ, 82 (23,6 %)՝ ենթավարպետ և 124 (35,8 %)² աշակերտ³: Եթե այս տվյալները համեմատենք քաղաքի բնակչության թվաքանակի (4.496 մարդ – ար.՝ 2.459, իգ.՝ 2.037) հետ, ապա ստացվում է յուրաքանչյուր 1.000 բնակչից միջին հաշվով 7,6 մարդ զբաղվում էր արհեստագործությամբ: 1863 թ. քաղաքը չունեի մանուֆակտուրա: Գործարանների թիվը կազմում էր 22, որից՝ 10 (46 %)⁴ կաշվի, 5 (23 %)⁵ ներկարարական, 3 (14 %)⁵ աղյուսի, 2 (8,5 %)⁵ կրի և 2 (8,5 %)⁵ կավագործական: Գործարանների քանակով 1.000 բնակչի հաշվով 4,8 բնակչին ընկնում էր մեկ գործարան⁴:

Օրդուբադում թողարկվող արհեստագործական, գործարանային և գյուղատնտեսական ապրանքներն առաջնահերթությամբ վաճառվում էին ներքին շուկայում: Աղբյուրի վկայությամբ քաղաքի 93 ճառվում էին ներքին շուկայում: Աղբյուրի վկայությամբ քաղաքի 93 խանութ-կրպակների առևտրի տարեկան շրջանառությունը հասել է մինչև 52 հազ. ռ. արծաթի⁵: Քաղաքը նույնատեսակ արտադրության ապրանքներ արտահանում էր Նախիջևան, Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Շուշի, Թիֆլիս և Նուխի քաղաքներ: Յուրաքանչյուր տարի արտահանվել է 25 հազ. ռ. գումարի պարսկական արտադրության բամբակյա և մետքայա գործվածքներ, չորացված մրգեր, 12 հազ. ռ. արժողությամբ բոժոժի հումք, 4 հազ. ռ. գումարի թթի օղի, գինի և մետաքս, մինչև 3 հազ. ռ. ներկեր, 2 հազ. ռ. օճառ, մշակված կաշի և այլ ապրանքներ:

նապարհով լեռնանցքների վրայով)՝ 150 վերստ, Թիֆլիսից՝ 482 վերստ: Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 446:

³ Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 448-449:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 447-449 տվյալների հիման վրա:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 447:

Պետք է նշել, որ առանձնակի նշանակություն էր տրվում կաշվի վերամշակմանը: Օրինակ, քաղաքի կաշվի վերամշակման 10 գործարաններում, որտեղ 1863 թ. դրությամբ աշխատում էին մինչև 30 բանվորներ, տարեկան միջինը արտադրում էին մինչև 7 հազ. ոտբութ կաշի, որի 1/3-ը արտահանվում էր Երևան և Ալեքսանդրապոլ¹:

Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի և վիճակագրական տվյալների վրա կարող ենք արձանագրել, որ Երևանի նահանգի արտաքին առևտրի հիմնական գործակիցները եղել են Պարսկաստանը և Թուրքիան: 1864 թ. տնտեսական տարում Երևանի նահանգից արտահանվել է դեպի Թուրքիա 82.996 ռ. 10 կոպ. գումարի հացահատիկ և կորեկ, 65.168 ռ.² եղջերավոր անասուններ, ձիեր և ուղտեր, 55.028 ռ. 30 կոպ. մետաքսի հումք, մորթի, կաշի և բամբակեղեն, 768 ռ.³ մեղր, 50.722 ռ. 8 կոպ.⁴ գործարանային, արհեստագործական և այլ արտադրության ապրանքներ՝ 254.782 ռ. 48 կոպ. արժողությամբ: Նույն տարում նահանգից դեպի Պարսկաստան արտահանվել է 124.663 ռ. 50 կոպ. արժողությամբ տարբեր տեսակի ապրանքներ, այդ թվում՝ 9.662 ռ.⁵ հացահատիկ և կորեկ, 793 ռ.⁶ եղջերավոր անասուններ, ձիեր և ուղտեր, 9.525 ռ. 75 կոպ.⁷ բամբակեղեն, մետաքսի հումք, մորթի և հում կաշի, 69.024 ռ.⁸ մեղր, 35.658 ռ. 75 կոպ.⁹ չաբրիկային, արհեստագործական և այլ արտադրության ապրանքներ¹⁰:

Այսինքն՝ 1864 տնտեսական տարում Երևանի նահանգից Պարսկաստան և Թուրքիա արտահանվել է ընդհանուր արժողության 379.445 ռ. 98 կոպ. ապրանք, որից 86.381 ռ. 55 կոպ. արհեստագործական, արդյունաբերական և այլ արտադրության ապրանքներ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 447-449:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 397:

Նույն տարում Պարսկաստանից ներկրվել է եվրոպական և ասիական արտադրության բամբակյա և մետաքսյա գործվածքներ, կտորեղեն, շաքար, փափուկ քուրչ ու փալաս, ծխախոտ, մշակված կաշի 1.140.993 ռ. 29 կոպ. գումարի արժողությամբ (նախորդ տարվանից 162.478 ռ. արժ. պակաս), որից՝ 165.260 ռ. 50 կոպ. կամ 14,5 %-ը եվրոպական արտադրության, իսկ 975.732 ռ. 79 կոպ. կամ 85,5 %-ը ասիական արտադրության: Երևանի նահանգից հարևան Պարսկաստան և Թուրքիա արտահանված և այդ երկրներից ներկրված ապրանքների գումարների համադրումը ցույց է տալիս, որ Երևանի նահանգը արտահանման համեմատությամբ ներկրել է 886.210 ռ. 81 կոպ. արժ. գումարի ավել ապրանք²:

Հատկանշական է, որ արտասահմանի հետ առևտուրն իրենց ձեռքն էին վերցրել 1620 առևտրականներ, որից՝ 191 ռուսահպատակ հայ, 322՝ թաթար, 569՝ պարսկահպատակ, 538՝ թուրքահպատակ³:

Վիճակագրությունն արձանագրում է, որ Երևանի նահանգի արտաքին առևտրի գլխավոր շուկաների շարքին էին դասվում նաև Թիֆլիս, Ելիզավետպոլ, Շուշի և Ախալցխա քաղաքները: Թիֆլիսի շուկաներում վաճառքի էին հանվում բամբակյա կտորեղեն, քունջութի և կտավատի յուղ, ձուկ, մորթի, կաշի, եղջերավոր անասուններ, ընդհանուր գումարով մինչև 700 հազ. ռ. արժողությամբ, Շուշիում մինչև 40 հազ. ռ. արժողությամբ տեղական արտադրությամբ մետաքսի հումք, իսկ Ախալցխայում մինչև 18 հազ. ռ. գումարի բանջարաբուստանային ապրանքներ⁴:

Առանձնակի տեղ էր գրավում զանազան կենդանիների կաշվի և մորթու արտահանումը Թուրքիա, Պարսկաստան, Թիֆլիս, Ելիզավետպոլ, Ախալցխա և Կարսի մարզ: Մեծ ու փոքր գոմեշների

² Հաշվարկը կատարվել է նույն տեղում, էջ 397 տվյալների հիման վրա:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 398:

⁴ Տե՛ս ՕՅԴ-ը 1912 շ., Չրиван, 1913, էջ 13: Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 398:

կաշին վաճառվում էր 2-ից մինչև 8 ռ., եզանը և կովին՝ 50 կոպ. մինչև 1 ռ.²: Նահանգից արտահանվում էր նաև մեծ քանակությամբ անմշակ կաշի: Օրինակ, յուրաքանչյուր տարի Երևանի նահանգից Թուրքիա է արտահանվել միջին հաշվով 2.000 փուֆ գոմեշի, նույնքան էլ եզան անմշակ կաշի, իսկ Պարսկաստան՝ 2.000 փուֆ գոմեշի և մինչև 1000 փուֆ եզան անմշակ կաշի³:

Նահանգում կաշվի և մորթու արտահանումով առանձնանում էր հատկապես Նոր Բայազետի գավառը, տարեկան միջինը արտահանում էր 500-600 գոմեշի կաշի՝ 1.000 ռ. արժողությամբ և 2 հազ. աղվեսի մորթի՝ 3 հազ. ռ. արժողությամբ⁴: Նահանգից տարեկան արտահանվում էր միջին հաշվով 6 հազ. փուֆ կաշի, 4 հազարից մինչև 45 հազար փուֆ մորթի, փուֆը 3 ռ. 50 կոպ. արժողությամբ⁵:

Երևանի նահանգում բավականին ծավալուն էր անասունների առևտուրը: Գնորդ առևտրականներն ու հարուստ գյուղացիներն արգավանդ արոտավայրերում ու ալպյան մարգագետիններում գիրացնում էին սեփական գնած անասունները և ամեն տարի հազարներով վաճառում Անդրկովկասի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի ու Հայաստանի անասնաշուկաներում⁶: Միաժամանակ կատարվում էր ապրանքների փոխանակում անասունների հետ: Հարուստ վաճառականներն ամեն տարի շարունակ իրենց ապրանքները փոխանակում էին գյուղացիների անասունների հետ և «չոգորություն» (անասնավաճառություն) էին անում⁷: Հարկ է նշել, որ անասնավաճառությունը չափազանց շահութաբեր զբաղմունք էր: Մեկ գոմեշի շուկայական գինը եղել է 25-ից մինչև 45 ռ. արծաթ, եզանը՝ 15-ից

² Տե՛ս Н. Тавакалян. *Документы и материалы*, էջ 339:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, *Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ.*, էջ 224:

⁵ Տե՛ս ОЗГ за 1889 г., էջ 23:

⁶ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 225:

⁷ Տե՛ս Մշակ, 19 նոյեմբերի, 1892:

մինչև 25 ռ., կովին՝ 8-ից մինչև 15 ռ. արծաթ, ուղտին՝ 25-ից մինչև 100 ռ., ձիուն՝ 20-ից մինչև 40 ռ., 60-100 ռ., ջորուն՝ 40-ից մինչև 50 ռ., էշին՝ 6-ից մինչև 8 ռ., երբեմն 12 և 20 ռ.²:

Այսպիսով, ամբողջ շարադրանքից կարելի է անել մի շարք եզրակացություններ: ա) Երևանի նահանգում, մասնավորապես քաղաքներում արհեստագործությունը լիովին ազատվել էր գյուղատնտեսությունից: Նահանգում զարգացել են հիմնական արհեստի այն ճյուղերը, որոնք հիմնված են եղել տեղական հումքի վրա և լայնորեն սպառվել են ներքին շուկայում: Ռուսական ավելի էժան և համեմատաբար ավելի որակյալ գործարանային արտադրանքի նկատմամբ արհեստագործականը դարձավ նվազ մրցունակ: Խոսքն այն մասին է, որ դարավերջին արհեստները կրճատվեցին, արտադրության միջառք ճյուղերում բոլորովին վերացան, իսկ որոշ տեսակներ վերադարձան ավանդական կարգավիճակին՝ տնայնագործությանը:

Միաժամանակ երևան եկան արհեստի նոր ճյուղեր, որոնք դուրս մղելով ասպարեզից մանր ու միջին արտադրողներին, նպաստեցին ֆաբրիկագործարանային տիպի ձեռնարկությունների առաջադիմությանը: բ) Մանուֆակտուրային արտադրությունը, որը արդյունաբերության կարևոր ճյուղերից է, գոյություն չունեի, սահմանափակվում էր միայն բրդյա կոպիտ ապրանքների, գորգերի, կարպետների, մահուդի հաստ կտորից ձմեռվա համար հագուստների արտադրությամբ հիմնականում սեփական օգտագործման, մասամբ նաև ներքին շուկայի համար: գ) Թերզարգացած ճյուղերից էր մետաղամշակությունը: Մետաղամշակման գործարանների փոխարեն գործում էին մեխանիկական արհեստանոցներ և տնայնագործական տիպի դարբնոցներ: Պատճառը մետաղի բացակայությունն էր այն դեպքում, երբ նահանգի ընդերքը հարուստ է նաև մե-

² Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 338:

տաղի հումքի հանածոներով: դ) Արագոյն աճում էր դրամատեր առևտրականների դասը, որն առևտրի ճանապարհով կուտակել էր զգալի դրամական միջոցներ:

Փաստը մնում է փաստ, որ Երևանի նահանգի արդյունաբերությունը թեև դանդաղ, բայց նախապես ներգրավվեց կապիտալիստական հարաբերությունների անշրջելի հորձանուտի մեջ և դարձավ Ռուսական կայսրության միասնական տնտեսության բաղկացուցիչ մաս: Զարկ տրվեց արդյունաբերությանը: 1860-ական թվականներին նահանգի գավառներում և քաղաքներում կառուցվեցին և գործարկվեցին մի շարք ֆաբրիկագործարաններ, որտեղ ձեռքի աշխատանքն աստիճանաբար մեքենայացվում էր: Պետք է նշել, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցումն իրականացվում էր հաշվի առնելով տեղական հումքի առկայությունը, իհարկե, նաև ներքին և արտաքին շուկայի պահանջները: Դիմենք ժամանակի վիճակագրությանը:

Ինչպես արդեն ասվել է, Երևանի նահանգը զուրկ էր մանուֆակտուրային արդյունաբերությունից: Այս գծով մետաքսագործության միջինից ցածր հզորության մետաքսագործական ֆաբրիկան XIX դ. երկրորդ կեսին Օրդուբադի գավառի Ագուլիս գյուղում կառուցեցին Նուրնուայանց եղբայրները²:

1867 թ. Երևանի նահանգում արդեն կար 497 ֆաբրիկագործարան, որից՝ 157-ը (32 %)՝ քաղաքներում, 333-ը (68 %)՝ գավառներում, շուրջ 3118 աշխատատեղերով¹: Եթե աշխատողների թիվը բաժանենք գործարանների քանակի վրա, ապա ստացվում է, որ յուրաքանչյուր գործարանում աշխատում էր միջին հաշվով 6,3 հոգի: Նահանգի յուրաքանչյուր 1.000 բնակչից ֆաբրիկագործարանային արտադրության մեջ ընդգրկված էր 7 մարդ, յուրաքան-

չյուր 1.000 բնակչից 1,1 մարդուն ընկնում էր մեկ ֆաբրիկագործարան²: Այդուհանդերձ, նկատելի տեղաշարժեր չկատարվեցին ֆաբրիկագործարանային արտադրության ճյուղային կառուցվածքում: Այստեղ նախկինի նման ամենից ավելի տարածված էին կաշվի, ձիթապտղի, օճառի, կավագործական, ներկարարական, հացահատիկի մշակման և արտադրման ձեռնարկությունները, որոնք ամբողջովին գործում էին տեղական հումքի հաշվին: Այսպես, նշված տարում նահանգում հաշվվում էր 53 (11՝ քաղաքներում, 42՝ գավառներում) կավագործական ֆաբրիկագործարան, որը կազմում էր ընդհանուրի 10,8 %-ը, 51 (43՝ քաղաքներում, 8՝ գավառներում) կամ 10,4 %-ը կաշվի, 227 (8՝ քաղաքներում, 219՝ գավառներում) կամ 46,3 %-ը ձիթապտղի, 40 (12՝ քաղաքներում, 28՝ գավառներում) կամ 8,2 %-ը օճառի: Ձիթահանի ձեռնարկություններից քանակով ամենաշատը բաժին էր ընկնում Ալեքսանդրապոլի գավառին 89 (83՝ գավառում, 6՝ քաղաքում) կամ 39,2 %-ը, Նոր Բայազետի գավառում՝ 55 (53՝ գավառում, 2՝ քաղաքում) կամ 24,2 %-ը, Էջմիածնի գավառում՝ 55-ը կամ 24,2 %-ը, իսկ ամբողջ նահանգի կտրվածքով՝ 46,3 %-ը, 946 աշխատատեղերով, որը կազմում էր ընդհանուր աշխատողների 30,3 %-ը³: 1867 թ. տնտեսական տարում նահանգի բոլոր 430 ֆաբրիկագործարանային ձեռնարկությունների ապրանքաշրջանառությունը կազմել է 710.080 ռ. գումար¹:

Բարձր արտադրողականությամբ էին աշխատում ձիթապտղի (ձիթահան) ձեռնարկությունները, որոնց տարեկան շրջանառությունը 1867 թ. դրությամբ հասել է մինչև 87.800 ռ., որը կազմում էր ընդհանուրի (710.080 ռ.) 12,4 %-ը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր գործարանի տարեկան միջին շրջանառությունը եղել է 386,8 ռ., բամբակի մշակմանը համապատասխանաբար՝ 71.000 ռ. (10 %), 5.916,7 ռ.,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 400:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 472:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 497:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ նշվ. աշխ., էջ 491, 497 տվյալների:
³ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, էջ 497 տվյալների հիման վրա:
¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Քաղաքներ

Տարիներ	Երևան ք.			Ալեքսանդրապոլ ք.			Լոռի Քաղաքնա ղ.			Նախիջևան ք.			Գյումրի ք.			Ամրոց քաղաքներում		
	Գործարանների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Գործարանների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Գործարանների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Գործարանների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Գործարանների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Արտադրող գյուղերի թիվը	Բանվորների թիվը	Բանվորների թիվը
1886	39	7180	116	25	10350	38	10	1870	51	3	2620	21	7	2050	94	89	13170	320
1889	121	96840	750	34	28350	135	17	9000	31	20	2520	40	14	22770	108	219	160780	1064
1891	142	82310	676	34	37250	131	21	11900	39	22	10000	55	17	25130	116	247	16290	1017
1892	120	126208	502	24	13670	105	21	11300	39	29	10000	55	17	25130	116	210	186308	817
1893	73	125710	391	24	10200	48	21	11150	41	39	6100	151	12	9000	66	169	175600	507
1894	116	295572	401	35	11940	81	21	11000	39	35	16750	106	15	21350	110	222	35270	759
1898	75	139310	230	31	48000	103	21	11600	39	47	16500	111	25	34600	661	199	251010	1144
1899	86	192610	267	34	51360	106	21	11600	39	45	23750	112	28	62320	661	214	23884	822
1900	88	202510	297	32	66810	129	21	11800	39	36	12260	123	27	80730	322	204	37100	910
1901	90	199060	316	30	83182	144	24	15400	45	43	17830	130	30	94765	282	217	410137	917
1906	57	499200	368	31	88500	178	26	1750	51	29	47700	112	24	41190	131	167	653740	910
1907	62	752950	418	31	88500	178	29	13450	53	36	41040	144	22	65070	220	179	96110	1013
1908	61	724600	482	32	89710	178	28	13480	57	42	79100	178	20	48000	169	183	955960	1084
1909	75	704694	481	26	54395	176	28	13480	57	42	92990	178	21	49240	217	192	994079	1050
1910	71	134065	497	24	46725	103	20	3400	47	38	65300	147	30	69860	309	183	1070250	1693
1912	92	647700	500	17	176400	98	19	3400	37	42	70270	159	22	6715094	340	192	1164090	1244

Նախ նշենք, որ 1886 թ. 1867 թ. համեմատությունում Երևանի նահանգում ֆաբրիկագործարանների քանակը պակասել է 101-ով կամ 20,6 %-ով, 1886 թ. եղել է 389, 1867 թ. 490-ի դիմաց, իսկ աշխատողներինը կազմել է համապատասխանաբար՝ 2.068 և 3.118¹, կրճատվել է 1.050 մարդով կամ 33,7 %-ով: Պատճառները բազմամզան էին: ա) Վերակառուցում էր կատարվում առանձին ձեռնարկությունները միավորելու և խոշորացնելու, դրանց հզորությունը մեծացնելու ուղղությամբ, ինչպես, օրինակ, կաշվի մշակության բնագավառում: Նախընթաց տարիների մանր ձեռնարկությունների փոխարեն, որոնք տարեկան միջինը մշակում էին մի քանի հազար կաշի, խոշորացվեցին, 1867 թ. 51-ի դիմաց 1886 թ. գործում էր 21-ը, բ) Առանձնապես կրճատվեց օղեգործական գործարանների քանակը, 1885 թ. փակվեց 25, իսկ 1886 թ.՝ ևս 17-ը, ընդհանուր գումարով 42 գործարան: 1886 թ. նահանգում հաշվվում էր 89 օղեգործական գործարան, 98 աշխատատեղերով, 29.137 ռ. գումարի գործական գործարան, 98 աշխատատեղերով, 29.137 ռ. գումարի (1867 թ. կազմել է 710.080 ռ.) արտադրողականությամբ²: Տվյալ արդյունաբերության ծանր վիճակը մի կողմից նոր ակցիզային հարկի հետ էր կապված, բարձրացել էր օղու և գինու արտադրության ակցիզային հարկը, մյուս կողմից՝ այգեգործության քայքայվածությունն էր: Խիստ կրճատվել էր դրանց տարածությունը, ընկել բերքատվությունը:

Վերադառնանք աղյուսակ 19-ի վերլուծությանը: Նահանգի ֆաբրիկագործարանների քանակի քսանվեցամյա գործընթացը դիտարկելիս պարզվում է, որ այդ ընթացքում ֆաբրիկագործարանների քանակն ավելացել կամ պակասել է, բայցևայնպես աճի դինա-

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՕՅԳ ձա 1886 թ., էջ 16: Н. Тавакалян. Документы и материалы, էջ 497 տվյալների հիման վրա:

² Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՕՅԳ ձա 1886 թ., էջ 16: ՕՅԳ ձա 1912 թ., էջ 27 և աղյուսակի տվյալների:

միկան պահպանվել է և 1912 թ. 1886 թ. համեմատությամբ ավելացել է 3.187-ով (89,1 %-ով) կամ 3,2 անգամ և հասել է 3.576-ի:

Պաշտոնական վիճակագրությամբ 1912 թ. դրությամբ Երևանի նահանգի 3.576 ֆաբրիկագործարանները ըստ արտադրական գործունեության այսպիսի տեսք ունեին. 553՝ օղու և գինու (15,5 %), որից՝ 26-ը (4,7 %) քաղաքներում, 527-ը (95,3 %) գավառներում, 2.279 (63,7 %)՝ ալրաղաց, որից 33-ը (1,5 %) քաղաքներում, 2.246-ը (98,5 %) գավառներում, 330 (9,2 %)՝ բամբակագտիչ, այդ թվում՝ 6-ը (1,8 %) քաղաքներում, 324-ը (98,2 %) գավառներում, 155-ը (4,3 %) ձիթհան, այդ թվում՝ 1-ը (0,6 %) քաղաքներում, 154-ը (99,4 %) գավառներում՝:

Նույն տարում ֆաբրիկագործարանային արտադրության համախառն արտադրանքը 1912 թ. կազմում էր 3.081.548 ռ., 1886 թ. 165.995 ռ. դիմաց, ավելանալով 2.915.553 ռ. (94,6 %) կամ 18,6 անգամ: Աշխատողների թիվը նույն տարիներին կազմում էր 9.261 և 2.068 մարդ, աճել է 7.193 մարդով կամ 77,6 %-ով: Այս տվյալների համադրությունից բխում է, որ 1912 թ. ֆաբրիկագործարանային արտադրության մեջ ընդգրկված էր նահանգի ամբողջ բնակչության ընդամենը 0,5 %-ը, 1886 թ. 0,3 %-ի դիմաց: Նույն տարիներին յուրաքանչյուր ձեռնարկության համախառն արտադրանքը կազմել է համապատասխանաբար՝ 640,1 ռ. և 426,7 ռ., ավելի քան 33 %: Ճիշտ է սրանք մեծ ցուցանիշներ չեն, սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ վերելքի սկիզբն էր, իսկ աճի տեմպերը բավարար էին: Նույն տարիներին նահանգի գավառներում ֆաբրիկագործարանների քանակը 300-ից հասել է 3.384-ի աճել է շուրջ 11,3 անգամ կամ 91,1 %: 1912 թ. գավառների ֆաբրիկագործարաններում զբաղված էր 8.017 աշխատող, 1886 թ. եղել է 1.748, այսինքն՝ 6.269

¹ Տե՛ս ՕԶԴ ՅԵ 1912 շ., էջակալուն չունի:

մարդով պակաս: Յուրաքանչյուր ձեռնարկությունում տարեկան, միջին հաշվով, զբաղված աշխատողների թիվը 1912 թ. կազմել է մոտ 2,4, 1886 թ. եղել է 5,8: Սա կապված էր մի կողմից ձեռնարկությունների խոշորացման, մյուս կողմից՝ ձեռքի աշխատանքն աստիճանաբար մեքենայացվում էր: Ձեռնարկությունների համախառն արտադրանքը նույն տարիներին կազմում էր 122.825 ռ. և 2.124.275 ռ., ավելացել է 2.001.450 ռ. կամ 94,2 %-ով, իսկ յուրաքանչյուր ձեռնարկությունը, միջին հաշվով, ընկնում էր համապատասխանաբար՝ 409,4 ռ. և 627, 7 ռ.՝:

Այժմ անդրադառնանք ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության հարցերին ըստ առանձին գավառների: Աղյուսակ 19-ից պարզ երևում է, որ 1912 թ. դրությամբ գործարանների քանակով և զբաղվածների թվով առաջին տեղը զբաղեցնում էր Երևանի գավառը, որին հաջորդում էին Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառները: Հատկանշական է, որ նույն տարիներին գործարանների քանակի և բանվորական ուժի թվի աճի տեմպերով ավելի բարձր ցուցանիշ են արձանագրել Էջմիածնի գավառը՝ համապատասխանաբար 29,6 և 2,7 անգամ և Նախիջևանի գավառը՝ համապատասխանաբար՝ 13,1 և 2,6 անգամ: Համեմատության համար նշենք, որ Երևանի գավառում գրանցվել են համապատասխանաբար՝ 6,6 և 6,3, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 10,3 և 6, Նոր Բայազետի գավառում՝ 7,7 և 1,6 ցուցանիշներ²:

Ըստ աղյուսակ 20-ի, 1912 թ. դրությամբ Երևանի նահանգի հինգ քաղաքներում հաշվվում էր 192 գործարան, 1244 աշխատատեղերով, 1886 թ. համապատասխանաբար՝ 89 և 320-ի դիմաց: Նշանակում է 26 տարիների ընթացքում նահանգի քաղաքներում գործարանների թիվն ավելացել է 2,1, իսկ աշխատողներինը՝ շուրջ

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ աղյուսակի տվյալների:
² Հաշվարկը կատարվել է աղյուսակի տվյալների հիման վրա:

3,9 անգամ: Գործարանների թվի առումով քաղաքների մեջ առաջին հորիզոնականը զբաղեցնում էր Երևանը: Բավական է նշել, որ 1912 թ. դրությամբ Երևանում էր կենտրոնացված ամբողջ քաղաքների ֆաբրիկագործարանների 48 %-ը, 1886 թ. կազմում էր 43,8 %-ը: 1912 թ. տնտեսական տարում ֆաբրիկագործարաններում զբաղված աշխատողների միջին թիվը կազմել է 6,5 մարդ, 1886 թ. այդ թիվը եղել է 3,6 մարդ, աճել է 2,9 մարդով կամ 44,6 %-ով: Նույն տարիներին քաղաքների գործարանների արտադրության համախառն արտադրանքը կազմել է համապատասխանաբար՝ 1.164.920 ռ. և 43.170 ռ., այսինքն՝ ավելացել է 112.175 ռ. կամ մոտ 2,7 անգամ, իսկ մեկ գործարանի հաշվով՝ եղել է 627,7 ռ. և 485 ռ.¹:

Հատկաշական է, որ XX դ. սկզբներին Ռուսաստանի կառավարության տնտեսական քաղաքականությունը ազգային ծայրամասային շրջաններում նկատելիորեն փոխվեց: Բարձրագույն իշխանությունը խնդիր ուներ այդ շրջանների տնտեսական կառավարումը ևս ամբողջությամբ կենտրոնացնել իր ձեռքում, որը հիմնավորվում էր արդյունաբերությունը վերակառուցելու, ամրապնդելու և զարգացնելու շահերով: Դրա ուղղակի արտահայտությունն էր Միսիստրների խորհրդի և Պետական Դումայի 1913 թ. հուլիսի 7-ին ընդունած համատեղ օրենքը մի շարք նահանգներում և մարզերում, Կովկասում, Սիբիրում, Տափաստանային երկրամասում և Թուրքեստանում ֆաբրիկային նոր տեսուչի հաստիք հիմնելու մասին: Առևտրի և արդյունաբերության մինիստրության արդյունաբերության բաժնի 1913 թ. հոկտեմբերի 1-ի որոշմամբ և Կովկասի փոխարքայի հրամանով Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում այդ պաշտոնին նշանակվեց քիմիկոս-տեխնոլոգ Ալեքսեյ Գուլիևը²: Այդ գործընթացները Ա. Գուլիևի ղեկավարությամբ շարունակվեցին

և գործնական լուծում ստացան: Առաջին հերթին դա վերաբերում էր ֆաբրիկագործարանների խոշորացմանը (այդ գործընթացը սկիզբ էր առել նախորդ տարիներից), նրանց արտադրական կարողությունների հզորացմանը և որակյալ կադրերով համալրմանը, զարկ տալ նահանգի համար հեռանկարային արդյունաբերության այն ճյուղերին, որոնք հենվում են տեղական հումքի բազայի և հանքային հարուստ պաշարների վրա: Երևանի նահանգում շարունակվեց ֆաբրիկագործարանների խոշորացման գործընթացը: 1915 թ. տնտեսական տարում նահանգում հաշվվում էր 2.067 ֆաբրիկագործարան, 1912 թ. 3.576-ի դիմաց¹, այսինքն՝ երեք տարվա ընթացքում այդ թիվը կրճատվել է ավելի քան 1,7 անգամ կամ 42,2 %-ով:

Ըստ արտադրական գործունեության գործարանների քանակի, աշխատողների թիվը և համախառն արդյունքի գումարային ցուցանիշը նույն տարում այսպիսի պատկեր է ներկայացնում. օղեգործական՝ 167 (330 աշխատող, 53.742 ռ. արտադրողականությամբ), 37՝ կավագործական (105 աշխատող, 3.445 ռ. արտադրողականությամբ), 11՝ աղյուսագործական (47 աշխատող, 31.760 ռ. արտադրողականությամբ), 154՝ բամբակագույն (373 աշխատող, 1.856.865 ռ. արտադրողականությամբ), 34՝ կաշվի (211 աշխատող, 73.800 ռ. արտադրողականությամբ), 26՝ ներկարարական (33 աշխատող, 5.190 ռ. արտադրողականությամբ), 11՝ բոժոժից թել քաշատող, 395 աշխատող, 250.000 ռ. արտադրողականությամբ), 11՝ շոկ (100 աշխատող, 175.000 ռ. արտադրողականությամբ), 6՝ կրի (28 աշխատող, 7.490 ռ. արտադրողականությամբ), 9՝ ոչ բնական հանքային ջրերի (30 աշխատող, 39.570 ռ. արտադրողականությամբ), 11՝ կղմինդրի (47 աշխատող, 3.176 ռ. արտադրողականությամբ),

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ աղյուսակ 21-ի տվյալների:

² Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3177, թ. 2, գ. 3200, թթ. 8-9:

¹ Տե՛ս KK ու 1917 Շ., էջ 114-115, 122-123:

րողականությամբ), 12' պանրագործական (32 աշխատող, 31.200 ռ. արտադրողականությամբ), 2' չուգունաձուլման (43 աշխատող, 23.000 ռ. արտադրողականությամբ), ընդհանուր գումարով 2.607 ֆաբրիկագործարան, 4.738 աշխատող, 3.081.548 ռ. արտադրողականությամբ¹:

Այսպիսով, եթե ամփոփիչ այս տվյալները համադրենք նահանգի ամբողջ բնակչության թվաքանակի հետ, ապա կստացվի, որ ֆաբրիկագործարանային արտադրության մեջ ընդգրկված էր նահանգի բնակչության 0,4 %-ը: Մեկ գործարանի հաշվով աշխատողների միջին թիվը եղել է 1,8 մարդ, 1912 թ. կազմել է 2,3 մարդ: Գործարանների տարեկան միջին շրջանառությունը հասել է մինչև 1.182 ռ., 1912 թ. 278,7 ռ. դիմաց:

Լեռնահանքային արդյունաբերությունը Երևանի նահանգի շատ թե քիչ զարգացած ճյուղերից էր: Արդյունաբերության այս ճյուղը կենտրոնացված էր առավելապես Օրդուբադի (Զանգեզուրի) և մասամբ Ալեքսանդրապոլի գավառներում, որտեղ կային հարուստ հանքավայրեր: Մետաղյա հումքից հիմնականում տարածված էր պղնձի հանքաքարը: Զանգեզուրի պղնձի հանքերի շահագործումը հին պատմություն ունի: Պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում պղնձահանքերի շահագործումը ու պղնձի ձուլումը գտնվում էր անմխիթար վիճակում: Հայկական այդ երկրամասը Ռուսաստանին միանալուց հետո հնարավոր դարձավ միայն վերականգնել պղնձաարդյունաբերությունը: Հաղթահարելով դժվարությունները, վերականգնվում էր Երևանի նահանգի արդյունաբերական կարևոր ճյուղը: 1850 թ. տնտեսական տարում նահանգում հաշվվում էր չորս պղնձաձուլական գործարան: Ամենամեծը և ամբողջությամբ գործողը Օրդուբադի գավառի Ագարակի

պղնձաձուլական գործարանն էր, որը տարեկան միջինը ձուլում էր 2.400 փուֆ պղինձ¹:

Պղնձի կանոնավոր արտադրությունը սկսվել է միայն 1864 թ., երբ հայ և հույն արդյունաբերող դրամատերերը ձեռնարկեցին այդ գործը:

1864 թ. դրությամբ պղնձի հանքաքարը մշակվում էր նահանգում գործող հինգ գործարաններում, որից չորսը Օրդուբադի գավառում, մեկը Ալեքսանդրապոլի: Այս բոլոր գործարանները մասավոր սեփականություն էին: 1. Սիսիմադանի, գտնվում էր Ալեքնավոր սեփականություն էին: 1. Սիսիմադանի, գտնվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառում, Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանից դեպի հարավ 40 վերստ հեռավորության վրա: Գործարանը պատկանում էր հայ և հույն հանքարդյունաբերողների ընկերությանը: 1864 թ. գործարանում աշխատում էին հայ և թուրքահպատակ հույն 35 բանվորներ: Գործարանը 1864 թ. 12 հազ. փուֆ հանքաքարից ձուլել է 440 փուֆ պղինձ, 1863 թ. համապատասխանաբար՝ 14.215 և 561-ի դիմաց²: Թվական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 1864 թ. գործարանում 1.000 փուֆ հանքաքարից ստացվել է 36,7 փուֆ պղինձ նախորդ տարվա 39,4 փթի դիմաց: Պղինձը վաճառվում էր Բաքվի նահանգի Լանջ գյուղի ամանեղեն պատրաստող տնայնագործ արհեստավորներին³: 2. Կավարտի: Կատրաստող տնայնագործ արհեստավորներին³: 2. Կավարտի: Օրդուբադի գավառում գտնվող այս գործարանը կառուցվել է Նափիր-Սուլթան և Նադջաֆ բեկ կալվածատերերի կալվածքում: Գործարանը հանդիսանում էր թուրքահպատակ հույն հումքարդյունաբերողների սեփականությունը: 1864 թ. 417 բանվորներ ունեցող գործարանը 61.098 փուֆ, 8 ֆունտ հանքաքարից (1863 թ. եղել է 52.519 փուֆ, 1 ֆունտ, այսինքն՝ 8.579 փուֆ, 7 ֆունտ պակաս) ձուլ

¹ Տե՛ս Ս. Կավարտի, *Документы и материалы*, էջ 326:

² Տե՛ս *КК на 1867 г.*, Тифлис, 1866, էջ 297-299:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

վել է 5.421 փուլ, 3 ֆունտ պղինձ, 1863 թ.՝ 5.155 փուլ, 32 ֆունտ դիմաց¹:

Ստացվում է, որ 1864 թ. գործարանը 1.000 փուլ հանքանյութից ձուլվել է 88 փուլ, 7 ֆունտ պղինձ, 1863 թ.՝ 98 փուլ, 2 ֆունտի դիմաց, 9 փուլ, 5 ֆունտ պակաս: 3. Քաթարի: Հիմնվել է Օրդուբադի գավառի Քաթարի գյուղի պետական և մասնավոր վիճելի հողերի վրա: Գործարանի սեփականատերերն Ագուլիս գյուղի բնակիչներ Կոլեգիական ռեգիստրատոր (մատենավար) Սարգիս Բեկլարյանի, Սարգիս Խոջամիրյանի, Բաղդասար Պանինի և Հովհաննես Խոջամիրյանի ժառանգներն էին²:

Նշված տարում գործարանը 8.658 փուլ պղնձի հանքաքարից ստացել է 489 փուլ և 29 ֆունտ մաքուր պղինձ, այսինքն՝ 1.000 փուլ հանքաքարից ձուլվել է 17 փուլ և 7 ֆունտ պղինձ, նախորդ տարի այդ ցուցանիշը եղել է 15,8 փուլ (6.330 փուլ հանքաքարից ստացվել է 400 փուլ պղինձ): 4. Օրդուբադի գավառի Հալիժորի գործարանը Կավարտի գործարանի սեփականատերերի սեփականությունն էր: 1864 թ. դրությամբ գործարանում աշխատում էր 42 մարդ, 5.030 փուլ, 4 ֆունտ հանքաքարից ձուլվել է 421 փուլ, 13 ֆունտ պղինձ: Համեմատության համար նշենք, որ 1863 թ. գործարանը 7.404 փուլ, 29 ֆունտ հանքաքարից ստացել է 348 փուլ, 10 ֆունտ պղինձ, ունենալով 55 աշխատողներ³: Ըստ վիճակագրական տվյալների վերլուծության 1864 թ. գործարանը 1.000 փուլ հանքանյութից ստացել է 83 փուլ, 7 ֆունտ պղինձ, նախորդ տարվա 40 փլի դիմաց: 5. Այս գավառի պղնձաձուլական գործարանների շարքին էր դասվում Ագարակի գործարանը, որի սեփականատերերն էին հանքարդյունաբերողներ ռուսահպատակ Ստեփան Կոնդաստ-

վը, Իգոր Ֆեոդորովը և Օրդուբադ քաղաքի բնակիչ Մաշադի Բագիր Հաջի Աբուբալիբ Օղլին: 1864 թ. գործարանում 8.696 փուլ պղնձի հանքաքարից ձուլվել է 301 փուլ, 25 ֆունտ պղինձ, նախորդ տարվա համապատասխանաբար՝ 10.862 փուլ, 2 ֆունտ և 442 փուլ դիմաց⁴: Ընդ որում՝ 1864 թ. 1863 թ. համեմատությամբ գործարանը 1000 փլի հաշվով ստացել է պակաս 6,09 փուլ պղինձ: Այսպիսով, 1864 թ. վերոգրյալ հինգ գործարաններում ձուլվել է 74.000 ռ. արժողությամբ 7.072 փուլ պղինձ⁵:

Միջանկյալ նշենք, որ հանքաքար արդյունահանող ընկերությունը մտադիր էր Ալեքսանդրապոլի Սիսիմադանի գործարանից հինգ վերստ հեռավորության վրա կառուցել տարեկան միջինը 3.000 փուլ հզորությամբ պղնձաձուլական գործարան: Այն պետք է շահագործման հանձնվեր 1867 թ. ապրիլի 30-ին³: Սակայն, ֆինանսական միջոցների, վառելանյութի և շինարարական տեխնիկայի բացակայության և կադրերի պակասը պատճառ հանդիսացան, որպեսզի կառույցի ստեղծման ծրագիրը մնա որպես բարի ցանկություն: Նման մեկ օրինակ ևս: 1850 թ. հույն հանքարդյունաբերողները Նոր Բայազետի գավառի Միսխանա գյուղում⁴ պետական հողի վրա հիմնեցին պղնձաձուլական գործարան, տարեկան միջինը 1.000 փուլ պղինձ ձուլելու հզորությամբ, որն այդպես էլ չգործեց վառելանյութի թանկության պատճառով⁵: Երկար տարի-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 470:

³ Տե՛ս КК на 1867 г., էջ 297–299:

⁴ Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 339: Միսխանա (այժմ՝ Հանքավան, Կոտայքի մարզ) Միսխանա-Դարասի լեռան կիրճում սարդար Հուսեյին խանը և նրանից հետո Երևանի մարզի ղեկավարությունը ցանկանում է այստեղ իրականացնել պղնձի արդյունահանում, բայց ամեն անգամ բախվելով վառելանյութի ձեռքբերման դժվարությունների հետ հանքավայրը չեն շահագործել: Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 400:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս КК на 1867 г., էջ 297–299:

կան արդյունահանում էր մինչև 40 փուլ աղաքար: Աշխատողներից չէր պահանջվում, որ քարաղը լինի սահմանված ձևի (քառակող), ամբողջ հանքաքարը ենթակա էր վճարման: Քառակող աղի մեկ փթի դիմաց վճարվում էր 2 կոպ., իսկ մանրինը՝ 1 կոպ.: Աղահատների տարեկան միջին աշխատավարձը կազմում էր 2-ից մինչև 3 հազ. ռ. արծաթ: Հանքի շահագործումից տարեկան համախառն եկամուտը հասնում էր մինչև 13.520 ռ. արծաթի, իսկ մաքուր եկամուտը (առանց ծախսերի՝ 4.846 ռ.) կազմում էր 8.674 ռ. արծաթ¹:

Նախիջևանի աղը վաճառվում էր նահանգի ամբողջ տարածքում և արտաքին շուկաներում², ինչպես, օրինակ, Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգներում, մասամբ՝ եվրոպական երկրներում: Քառակող աղի փուլը վաճառվում էր 15 կոպ., իսկ մանրինը՝ 8 կոպ.³:

Կողբի աղահանքի աշխատուժը բացառապես այդ գյուղի բնակչությունից էր: Միջանկյալ նշենք, որ 1850 թ. կամերալ ցուցակագրությամբ գյուղն ուներ 269 տուն, 922 արական բնակչությամբ, որից 208 կամ 22,5 %-ը աշխատում էր աղի հանքարդյունաբերության մեջ⁴: Մեկ աղահատը օրական միջինը կտրում էր մինչև 10 կտոր աղաքար: Յուրաքանչյուր կտորը պետք է համապատասխաներ պահանջվող ձևին, այն է՝ քառակող և կշռեր 1,5-ից մինչև 3 փուլ, հակառակ դեպքում համարվում էր մանր և գնահատվում էր

ըստ այդմ: Աղահատների տարեկան աշխատավարձը հասնում էր 6-ից և 7-ից մինչև 10 և նույնիսկ մինչև 13.500 ռ. արծաթի¹: Սա, անշուշտ, ժամանակի համար բարձր վարձատրություն էր: Կողբի աղի վաճառքի հիմնական շուկաներն էին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Նոր Բայազետի գավառները, ամբողջ Թիֆլիսի նահանգը, մեծ մասամբ Քութայիսի, բացառությամբ Գորիի և Մեգրելիայի և Բայազետի փաշայությունը: Օրինակ, Թիֆլիսի խանութներում քառակող աղի փուլը վաճառվում էր 53 կոպ., մանրին՝ 42 կոպ., Երևանի խանութներում համապատասխանաբար՝ 23 կոպ. և 16 կոպ., Ալեքսանդրապոլի խանութներում՝ 28 կոպ. և 22 կոպ.²:

Աղի արդյունահանումը շարունակում էր մնալ նահանգի արդյունաբերության գերակա ճյուղերից մեկը: 1864 թ. տնտեսական դրամաբերության գերակա ճյուղերից մեկը: 1864 թ. տնտեսական տարում Կողբի աղահանքից արդյունահանվել է 334.900 փուլ քառակող և 130.500 փուլ մանր աղ, ընդհանուր գումարով 465.400 փուլ, որից 29.700 փուլը վաճառվել է Ալեքսանդրապոլում, 24.925 փուլ՝ Երևանում, 10.000 փուլ՝ Թիֆլիսում, 202.600 փուլ՝ այլ տեղերում: Բացի այդ քողերի կողմից արտահանվել է 325.000 փուլ մանր աղ: Վաճառքից մաքուր եկամուտը կազմել է 72.112 ռ. 3 կոպ.³: Նույն տարում Նախիջևանի աղի հանույթը հասել է 166.076 1/2 փթի, այդ թվում՝ 122.851 1/2 փուլը քարաղ (քառակող), իսկ 43.225 փուլը՝ մանր:

Նախիջևանի, Օրդուբադի և Շուշիի գավառներում վաճառվել է ընդամենը 95.875 փուլ քարաղ՝ 11.355 ռ. արժողությամբ⁴: Ամփոփելով նշենք, որ 1864 թ. Երևանի նահանգի երկու աղահանքերից

թ. սկսած նրանք ազատվեցին այդ աշխատանքը կատարելուց: Նրանց փոխարինեցին ազատ վարձու աշխատողները: Տե՛ս *KK на 1867 г.*, Тифлис, 1866, էջ 297-299:

¹ Տե՛ս *KK на 1852 г.*, Тифлис, 1851, էջ 498-504: Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 351-352:

² Նախիջևան քաղաքը ընկած էր Թիֆլիսից 410 վերստ, Գավրիզից՝ 180 վերստ, Օրդուբադից՝ 72 վերստ, Խոյից՝ 135 վերստ հեռավորության վրա: Տե՛ս Н. Тавакалян, *Документы и материалы*, էջ 441:

³ Տե՛ս *KK на 1852 г.*, էջ 498-504: Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 351-352:

⁴ Նրանք ազատված էին ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից: Տե՛ս Н. Тавакалян, նշվ. աշխ., էջ 349:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349-350:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 400-401:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

արդյունահանվել է 631.476 փուֆ աղորի վաճառքից մաքուր շահույթը կազմել է 94.783 ռ.:

Ավելի քան երկու տասնամյակ անց՝ 1889 թ. Կողբի աղահանքից արդյունահանվել է 166.898 փուֆ, Նախիջևանից՝ 28.031 փուֆ: Ամբողջ աղն իրացվում էր նահանգի ներսում, այն տեղում գնում և արտահանում էին քրդերը: Կողբի աղի արդյունահանումից մաքուր եկամուտը եղել է 20.000 ռ., իսկ Նախիջևանին՝ 9.900 ռ., երկուսին միասին՝ 29.900 ռ.¹: Ինչպես կարելի է նկատել 1889 թ. 1864 թ. համեմատությամբ աղի արտահանման ծավալները Կողբի աղահանքում կրճատվել է 298.502 փոթով կամ 64,1 %-ով: Նախիջևանի աղահանքում այն կրճատվել է 138.045 փոթով կամ 83 %-ով:

Պատճառները մի քանիսն էին: ա) Ռուսական կառավարությունը ելնելով ռուս արդյունաբերողների շահերից, ամեն ինչ գործադրում էր սահմանափակելու Արևելյան Հայաստանի, ասել է թե Երևանի նահանգի աղի արդյունահանումը՝ ռուսական աղի վաճառքը երկրամասում խթանելու համար², բ) ցածր էր աշխատողների նյութական շահագրգռվածությունը, գ) աշխատանքային ծանր պայմանները, դ) հաղորդակցության ճանապարհների բացակայությունը և եղածների անբավարար վիճակը:

Ելնելով սեփական շահերից կապալառուներն աստիճանաբար հաղթահարում էին դժվարությունները: Հանքահորերում ձեռքի աշխատանքները մեքենայացվում էին: Ներմուծվում էր նաև արտասահմանյան նորագույն տեխնիկա: Օրինակ, Կողբում ներդրվեցին մեքենաներ, հանքահորում տեղադրվեցին երկաթգծեր: Աղն արդեն դուրս էր բերվում վագոններով³: Հետազոտական աշխատանքներ էին տարվում հանքաքարի հարստացման արդյունավետությունը

բարձրացնելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ այդ աշխատանքների հետ միաժամանակ ուսումնասիրվում էր այն հարցը, թե ինչ շուկաներ են լինելու նրա սպառողները, ինչպես նաև արտահանման հնարավորությունները: Այս ամենն, անշուշտ, նպաստեցին աղի արդյունահանման ծավալների մեծացման և ապրանքայնության աճին: Այսպես, 1912 թ. տնտեսական տարում նահանգի երեք՝ Կողբի, Նախիջևանի (պետական սեփականություն) և Սուսիինի (Նախիջևանի գավառում, մասնավոր սեփականություն) աղ արդյունահանողները միասին արդյունահանել են 1.349.237 փուֆ աղ, 1900 թ.⁴ 784.321 փոթի դիմաց⁵, այսինքն՝ ավել 564.916 փուֆ կամ 42 %:

1905 թ. Հեքիմյան եղբայրներն Ալեքսանդրապոլում հիմնեցին մետաղամշակման արհեստանոց, իսկ Երևանում Տեր-Ավետիքյանը, բարեկարգելով ու ընդլայնելով իր արհեստանոցը, այն վերածեց գործարանի⁶:

Նահանգում նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին արծաթ-կապարի արդյունահանման և մշակման ուղղությամբ: 1909 թ. դրամատեր Վ. Ուստիմովիչը արծաթ-կապարի «Գյումուշլաղ» հանքավայրից (Շարուր-Դարալագյազի գավառ) արդյունահանում է 12.700 փուֆ արծաթ-կապար և հանքավայրի մոտ գտնվող իր փոքրիկ «Ալագյազ» գործարանում ծուլում է 608 փուֆ մետաղական կապար և փուֆը 3 ռ. վաճառում է: Մեզ անհայտ պատճառով հանքարդյունաբերողը 1912 թ. դադարեցնում է իր գործունեությունը⁷:

Նահանգում տարեցտարի ավելանում էր քարի արտահանումը: Քարհանքերի մեծ մասը գտնվում էր Նախիջևանի գավառում: Այս գավառի Դաշ-Քյասան լեռան հանքավայրը տարեկան 460 ռ. գու-

¹ Տե՛ս ՕՃԴ չա 1889 չ., Эриван, 1890, էջ 26:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, էջ 4:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ПКОГ на 1892-й չ., Эриван, 1892, էջ 116: ՕՃԴ չա 1912 չ., էջ 15:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, էջ 4-5:

⁶ Տե՛ս ՕՃԴ չա 1909 չ., Эриван, 1910, էջ 10: ՕՃԴ չա 1912 չ., Эриван, 1912, էջ 15:

մարով վարձակալել և շահագործում էր Նախիջևանի բնակիչ Մուղ-դուսի Թունիկը: Արհեստանոցում տարեկան մշակվում էր 70-ից մինչև 90 զույգ (միննույն իրերից երկու հատ) աղացաքար, որը վաճառվում էր Պարսկաստանում և Երևանի նահանգում զույգը 20-ից մինչև 40 ռ. արժողությամբ¹: Նույն արդյունաբերող-դրամատերը տարեկան 300 ռ. վարձավճարով արդյունահանում էր Նախիջևանի գավառի պետական-մուքադարական հողի վրա գտնվող Յայգի գյուղի քարհանքի քարը: Արհեստանոցը տարեկան պատրաստում էր նույն քանակի աղացաքար, որքան մյուս ահեստանոցը²:

Երևանի նահանգի արդյունաբերության առանցքային ճյուղերից էր սպիրտային խմիչքների արտադրությունը, որը սկիզբ է առել դեռ անհիշելի ժամանակներից: Արտադրության այդ ճյուղի զարգացումը հիմնականում կապված էր խաղողագործության հետ: Երևանի նահանգում խաղողագործությամբ զբաղվում էին Երևանի, Նախիջևանի գավառներում և Էջմիածնի գավառի հարավային շրջաններում³: Հատկանշական է, որ Հայաստանում մշակվում էր խաղողի շուրջ 20 տեսակ, ինչպես, օրինակ, ասկերի, եզանդարի (երեք տեսակի՝ դեղին կարմիր և սպիտակ), քիշմիշի, սահաբի (երկու տեսակի՝ սպիտակ և կարմիր), մասխալի, խարդջի, որից հիմնականում ստանում են գինի, ռաջիբաբա և այլն⁴: Նահանգի խաղողագործության, հետևաբար և ոգելից խմիչքների արտադրության կենտրոնը Երևանի գավառն էր: Խաղողը (հասկանալ գինու-օղու արտադրությունը) «Մշակ» թերթի դիպուկ բնորոշմամբ հանդիսանում էր Երևանի արդյունաբերության գլխավոր կենտրոնը⁵: Բավական է նշել, որ 1851 թ. դրությամբ Երևանի գավառում խա-

¹ Տե՛ս **Н. Тавакалян**, *Документы и материалы*, էջ 541:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 544:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 337:

⁵ Տե՛ս Մշակ, 13 հոկտեմբերի, 1888:

ղողի այգիները զբաղեցնում էին 1.509 դես. տարածք, հացահատիկային կուլտուրաների 1.026 դես. դիմաց: Նույն տարում արտադրվել է մինչև 1.000 կարաս՝ գինի, մինչև 500 կարաս օղի և մինչև 60 կարաս քացախ: Միաժամանակ վաճառվել է 12 հազար փութ խաղող, ավելի քան 5 հազ. ռ. արծաթ արժողությամբ⁶:

Երևանի նահանգում գինի և օղի ստանում էին նաև թթից, գանազան տեսակի մրգերից և ցորենից: Նույն տարում Երևանի գավառում մոտ 200 խավար մրգից արտադրվել է շուրջ 1250 սափոր³ (կուժ) գինի⁴: Հայկական ոգելից խմիչքները մեծ պահանջարկ և համբավ ունեին ինչպես Անդրկովկասի երկրամասում, այնպես էլ Ռուսաստանում և արտասահմանում: «Գինեգործութիւնը մեզանում գուցէ միակ ճիւղն է երկրագործութեան, որ ամբողջ Կովկասումը արժանացել է ոչ միայն ռամիկ ժողովրդի ուշադրութեանը, այլ և կարողացել է գրաւել դեպի իրեն և ազնուականների և իշխանների ուշադրութիւնը»,- գրում էր «Մշակ» թերթը⁵:

Տարեցտարի Երևանի նահանգում ընդլայնվում էր խաղողագործության ծավալները: Զուգահեռաբար աճում էր օղեգործական գործարանների քանակը, դրանցում աշխատող վարպետների և բանվորների թիվը, ավելանում էր տնտեսության այդ ճյուղի եկամտաբերությունը: Այսպես, 1867 թ. Երևանի նահանգում հաշվվում էր 30 օղեգործարան, 66 աշխատողներով և մոտ 36 հազ. ռ. շահու-թաբերությամբ, 1864 թ. համապատասխանաբար՝ 22, 40 և 24 հազ. ռ. դիմաց⁶: Ինչպես կարելի է նկատել երեք տարվա ընթաց-

¹ Մեկ կարասը պարունակում էր 17 դույլ և 26 բաուման: Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 3, էջ 264:

² Տե՛ս **Н. Тавакалян**, նշվ. աշխ., էջ 346:

³ Մեկ սափորը պարունակում էր 16 դույլ: Տե՛ս **Н. Тавакалян**, նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Մշակ, 28 մարտի, 1874:

⁶ Տե՛ս **Н. Тавакалян**, նշվ. աշխ., էջ 385, 497:

քում նահանգում օղեգործական գործարանների քանակն ավելացել է 8-ով, աշխատողներին՝ 26-ով, իսկ եկամուտը՝ 12 հազ. ռ.:

Պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով 1870 թ. դրությամբ Երևանի նահանգում խաղողի այգիները զբաղեցնում էին 6.583 դես. տարածք: Խաղողագործությունը ըստ գավառների այսպիսի պատկեր է ներկայացնում. Երևանի գավառ՝ 2.890 դես. (44 %), Նախիջևանի գավառ՝ 1.454 դես. (22 %), Էջմիածնի գավառ՝ 1.239 դես. (18,8 %), ընդհանուր գումարով 5.583 դես., մնացյալ 1.000 դես. (15,2 %) բաժին է ընկնում Երևան քաղաքին¹: Նույն աղբյուրի հաղորդմամբ Երևանի գավառում մեկ դեսյատինից ստացվել է միջինը 196 փութ խաղող, այսինքն՝ ընդհանուր տարածքի հաշվով 566.440 փութ², արդյունահանվել է 262.859 դույլ գինի³:

Նախիջևանի գավառում մեկ դեսյատինի հաշվով միջին բերքը կազմել է 168 փութ, իսկ ամբողջությամբ 244.272 փութ, թորվել է 116.729 դույլ գինի, Էջմիածնի գավառում համապատասխանաբար՝ 140, 173.460 և 80.393: Թվական տվյալների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ 1870 թ. տնտեսական տարում Երևանի նահանգում հավաքվել է 984.172 փութ խաղող, որի 2/3-ը կամ 656.114 փութը, ներդրվել է գինու արտադրության մեջ (ստացվել է 459.981 դույլ գինի), 1/3-ը թարմ վիճակում վաճառվել է, իսկ մնացյալը՝ օգտագործվել է քիչմիջի, զանազան հյութերի (ստացվել է 1 մլն. դույլ հյութ) և պահածոների արտադրության մեջ⁴:

Գինին և օղին վաճառվում էր նահանգի ներսում և նրա սահմաններից դուրս: Օրինակ, Երևանից ձիերով, ուղտերով և ֆուրգուններով արտահանվում էր Նոր Բայազետի գավառ, Ալեքսանդրա-

պոլ, Դիլիջան, Փամբակ, Ախալցխա, Թիֆլիս և այլ քաղաքներ: Բեռնակիր ձիուն բարձում էին երկու տիկ 14-ից 15 դույլ պարունակությամբ գինի: Գինին Նոր Բայազետի գավառ հասցնելու համար վճարը կազմում էր 3 ռ., Դիլիջան՝ 4-5 ռ., Ալեքսանդրապոլ՝ 6-7 ռ., Փամբակ՝ 6-7 ռ.: Երևան-Թիֆլիս ճանապարհին ընկած Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան և Թիֆլիս գինին փոխադրում էին ֆուրգունով փութը 35-ից մինչև 60 կոպ., կապված տարվա եղանակի հետ¹: Երևանի գավառում մեկ դույլ գինին վաճառվում էր միջինը 1 ռ. 50 կոպ., Էջմիածնի գավառում՝ 47-ից մինչև 95 կոպ.², Նախիջևանի գավառի գյուղերում կարմիր գինին վաճառվում էր 30-ից մինչև 50-60 կոպ., սպիտակը՝ 30-ից մինչև 45 կոպ., իսկ Նախիջևան քաղաքում կարմիր և սպիտակ գինիների մեկ դույլը վաճառվում էր մինչև 2 ռ.³: Գներն, անշուշտ, կայուն չէին և մշտապես տատանվում էին՝ կախված պահանջարկից և առաջարկից, ինչպես նաև տարվա եղանակից: Օրինակ, 1870 թ. Երևանում գինու մեկ դույլը վաճառվել է 1 ռ. 50 կոպ., 1871 թ.՝ 1 ռ. 60 կոպ., 1872 թ.՝ 1 ռ. 50 կոպ., 1873 թ.՝ 1 ռ. 40 կոպ.⁴:

Տեղին ենք համարում նշել, որ 20 տարվա կտրվածքով (1850-1870 թթ.) Նախիջևանի գավառում տարեկան միջինը արտադրվել է 8 հազ. դույլ գինի: Մաքուր եկամուտը դեսյատին խաղողից հասնում էր 75-ից մինչև 150 ռ., իսկ քաղաքում՝ մինչև 100 ռ.⁵: Երևանի և Էջմիածնի գավառներում կազմում էր 100-ից մինչև 120 ռ.⁶: Էջմիածնի գավառում գինու ամբողջ քանակությունը սպառվում էր գավառի ներսում: Այս տեսակետից բացառություն են կազմել Աշտա-

¹ Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 3, Тифлис, 1875, էջ 259, 344-345, 348:

² 10 փութ խաղողը տալիս է միջինը 3 փութ գինի: Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 3, Тифлис, 1875, էջ 259:

³ Մեկ դույլ գինին միջին թվով կշռում է 16 ֆունտ: Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Տե՛ս *Сборник сведений о Кавказе*, т. 3, էջ 264:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 344-345, 348:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 271-273:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 271-273:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

րակ գյուղի խաղողագործները: Վերջիններս իրենց գինիները վաճառում էին Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի գավառներում, Զալաթլիում և Թիֆլիսում: Հատկանշական է, որ 1870 թ. սկսած գինու և օղու վաճառքով զբաղվում էին նաև Վաղարշապատի գինեգործները: Գինիների մեծ մասը տնտեսության տերերը փոխադրում էին սեփական ձիերով: Վարձավճարը մեկ տիկ գինու համար կազմում էր մինչև Ալեքսանդրապոլ՝ 3 ռ., Զալաթլի՝ 4 ռ., Ախալքալաք՝ 5 ռ., Իգդիր և Կողք՝ 2 ռ.: Գինին վաճառվում էր կարասով: Կարասը պարունակում էր 12 բատման² կամ 17 դույլ գինի: 1870-1872 թթ. մեկ կարաս գինին տեղում վաճառվում էր 8-ից մինչև 16 ռ.³:

Մեծ շահույթ ստանալու գայթակղությունը տնտեսվարողներին թելադրում էր հացահատիկային և բանջարաբոստանային կուլտուրաների հողատարածքների հաշվին. աստիճանաբար ընդարձակել խողողի այգիները: Այսպես, նստանգում 1897 թ. 1890 թ. համեմատությամբ խաղողի այգիներն ընդարձակվել են 6.400 դես. կամ 2,8 անգամ, 3.400 դես. հասել է 10.000 դես.⁴: Սպիրտային խմիչքների ոլորտում ընդլայնվեց Ներսես Թամիրովի կոնյակի գործարանի⁵ արտադրողականությունը: 1890-1894 թթ. գործարանի գործունեությունը ցույց է տրված ստորև բերված աղյուսակում⁶:

Թուրման տարիներ	Թորվել է կոնյակի սպիրտ ¹	Կոնյակի սպիրտի սպառում (ծախսում)				Կոնյակի սպիրտը որտեղ է արտահանվել								
		Մեկ տարվա	Երկու տարվա	Երեք տարվա	Չորս տարվա	Բոլորը	Մոսկվա	Վարշավա	Ղևտերբուրգ	Օդեսա	Ռիգա	Թիֆլիս	Երևան	Եվ այլ տներ
1890	34,848 ¼	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1891	126,408 ¾	27,754	2,045	45,314 ¾	-	75,113 3/1	20,627	37,553 2/4	2,077 ¼	-	-	5,176 ½	9,532 ½	147
1892	278,149 ½	15,340 ½	18,934	8,069	62,173	104,516 1/1	49,050	44,624 ½	776 1/6	-	3,251 ¼	4,258	2,237 ¼	319
1893	220,399 ¾	10,032 ½	28,569	50,560	6,500	95,661 1/1	37,783 ½	46,543 ¾	1,912 ¼	-	2,102 2/4	2,301 ½	3,459	1,558 ¾
1894	324,463 ¼	5,038	31,006	92,318 ¼	4,386	132,748 1/1	106,208	18,335 3/1	859	-	3,515 ½	3,147 ¾	682 ½	-

¹ Ծանոթագրում. Կոնյակի սպիրտը թորում էին մեկ, երկու և նույնիսկ երեք տարեկան սպիտակ խաղողի գինուց: Կոնյակի մեծածախ վաճառքը բաց էր թողնվում տակառով, 11-ից մինչև 14 դույլ տարողությամբ, իսկ գնորդներն այն լցնում էին 22երի մեջ և մատուցում էին «ռուսական կոնյակ» անվամբ: Շիշը վաճառում էին 1 ռուբլի, 1 ռուբլի 50 կոպ., 2 ռ. 50 կոպ.: Տե՛ս Տե՛ս Сборник по винограду на Кавказе. Эриванская губерния, էջ 146-147:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Մեկ բատմանը հավասար է 24 ֆունտի: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268-269:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս КК на 1892-й г., էջ 112: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., Эриван, էջակալում չունի:

⁵ Հիմնադրվել է 1887 թ.: Տե՛ս Մշակ, 17մարտի, 1888:

⁶ Տե՛ս Сборник сведений по винограду на Кавказе. Эриванская губерния, Тифлис, 1896, էջ 146-147:

գրավոր համաձայնությունը, իսկ եթե տեղամասի հողը գտնվում է գյուղացիության տնամերձից դուրս, ապա այդ դեպքում պահանջել ամբողջ գյուղական հասարակության կարծիքը, նվազագույնը տնտեսությունների 2/3-ի մասնակցությամբ, այն գյուղերի, որտեղ նախատեսվում էր հիմնել խմիչք արտադրող ձեռնարկությունը¹:

Սպիրտային խմիչքների արտադրությամբ և վաճառքով զբաղվողներն ամեն անգամ պարտադրված էին լինում դիմել Երևանի նահանգապետին իրենց ապրանքները վաճառելու կամ արտահանելու հավաստագիր ստանալու համար: Խոսքը վերաբերում է նաև այնպիսի խոշոր արդյունաբերողներին, ինչպիսիք էին Ն. Շուտովը, Լ. Սաֆարյանը, Հ. Ժամկոչյանը և ուրիշներ²:

Օրենքի կիրարկման հետևանքով նահանգում գինու արտադրությունը որոշակի անկում ապրեց, ինչը չի կարելի ասել օղու և կոնյակի արտադրության մասին: Այս խմիչքների արտադրության ծավալներն աճեցին:

Այսպես, 1908 թ. նահանգում հավաքվել է 3.175.570 փութ խաղողի բերք, 1912 թ.՝ 3.639.177 փութ, ավել 463.607 փութ կամ 12,7 %-ով³: 1908 թ. նահանգում թորվել է 9.224.506 աստիճանի խաղողի սպիրտ, 4.857.148 աստիճանի կոնյակի սպիրտ, նախորդ տարվա ցուցանիշից ավել մեկուկես անգամ⁴:

1909 թ. նահանգի կոնյակի 15 (6՝ Երևան քաղաքում, 9՝ Երևանի գավառում) գործարաններում թորել են 4.776.306 աստիճանի կոնյակի սպիրտ: Այգետերների փոքր գործարաններում արտադրվել է 7.757.038 աստիճանի խաղողի սպիրտ: Կոնյակի սպիրտի աստիճանը վաճառվել է աստիճանի համար միջինը 13 կոպ., իսկ խաղո-

ղին՝ 10 ½ կոպ.: 1908 թ. արտադրվել է 1.483.691 դույլ գինի, 1907 թ. 3.847.222-ի դիմաց, այսինքն՝ 879.840 դույլով պակաս: 1909 թ. 1.297.637 դույլ, 186.054 դույլ պակաս նախորդ տարիները: Ըստ որակի դույլը վաճառվել է 50 կոպ.-ից մինչև 1 ռ. 20 կոպ.:

Երեք տարի անց, 1912 թ. Երևանի նահանգում արտադրվել է 5.096.396 աստիճանի խաղողի սպիրտ, որից 2.933.511՝ Երևանի գավառում, 1.848.378 աստիճանի՝ Էջմիածնի գավառում, 210.905 աստիճանի՝ Նախիջևանի գավառում, 98.750 աստիճանի՝ Սուրմալուի գավառում, 4.852 աստիճանի՝ Շարուր-Դարալագյազի գավառում: Նույն տնտեսական տարում նահանգի կոնյակի 13 գործարանները միասին արտադրել են 5.390.227 աստիճանի կոնյակի սպիրտ: Բացի այդ թորվել է 1.087 աստիճանի թթի օղի⁵: Այսպիսով, 1912 թ. Երևանի նահանգում ընդհանուր գումարով արտադրվել է 10.487.710 աստիճանի սպիրտ: Կոնյակի սպիրտը, կապված որակի աստիճանի հետ, վաճառվել է միջինը 15 ¼ մինչև 15 ½ կոպ.³:

Նույն տարում նահանգի նշված հինգ գավառները միասին արտադրել են 2.282.970 դույլ գինի, այդ թվում՝ Երևանի գավառում՝ 1.578.903 դույլ, Էջմիածնի գավառում՝ 566.620, Սուրմալուի գավառում՝ 83.659, Նախիջևանի գավառում՝ 40.588, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 13.200 դույլ: Չորս գավառներում գինու դույլը վաճառվել է 1,1-ից 1,2 ռ., իսկ Սուրմալուի գավառում՝ 0,7-ից – 0,9 կոպ.⁴: Խաղողի փութը վաճառվել է 0,7-ից – 1,3 ռ.⁵:

Վերը նշված վիճակագրական տվյալներից կարելի է ասել, որ իշխանությունների ձեռնարկումներն այդ ուղղությամբ խնդիրն այդ-

¹ Տե՛ս ՀԱԼ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 294, մաս առաջին, թթ. 1–2, մաս երկրորդ, թթ. 6–7:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2911, մաս երկրորդ, թթ. 486, 512, 532:

³ Տե՛ս ՕՅԴ ՅԵ 1907 շ., էջ 5–6, 9: ՕՅԴ ՅԵ 1908 շ., էջ 6: ՕՅԴ ՅԵ 1909 շ., էջ 5–6:

⁴ ՕՅԴ ՅԵ 1912 շ., էջ 6:

⁵ Տե՛ս ՕՅԴ ՅԵ 1907 շ., էջ 5–6, 9: ՕՅԴ ՅԵ 1908 շ., էջ 6, 8–9:

¹ Տե՛ս ՕՅԴ ՅԵ 1909 շ., էջ 9:

² Տե՛ս ՕՅԴ ՅԵ 1912 շ., էջ 10–11:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11–12:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

պես էլ չլուծեցին, ավելին բնակչության շրջանում մեծ տարածում գտավ խմիչքների գաղտնի վաճառքը, աճեց հարբեցողների թիվը, նվազեցին խմիչքների վաճառքից պետական գանձարան հոսող դրամական մուտքերը: Ազեգործներն ու գինեգործները կանգնեցին դժվարագույն խնդիրների առջև¹:

Սպիրտային խմիչքների արտադրության վերականգնման ու զարգացման շահախնդրությամբ մտահոգ Երևանի նահանգապետը սեփական նախաձեռնությամբ 1908 թ. փետրվարի 11-ին գրավոր դիմում է բոլոր գավառապետերին տեղերի ակցիզային պաշտոնյաների հետ համատեղ գրավոր կարծիք ներկայացնել այն մասին, թե ներկա պահին անհրաժեշտություն կա գյուղական բնակավայրերում ավելացնել պանդոկային ձեռնարկությունների թիվը, կամ ուրիշ գյուղերում բացել նորերը²:

1914 թ. սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմն էլ ավելի ծանրացրեց սպիրտային խմիչքների վաճառքի հետ կապված խնդիրը: Պատերազմը նոր իրավիճակ ստեղծեց ռուսական պետության համար, այն է տնտեսական և մարդկային ռեսուրսները ծառայեցնել պատերազմական խնդիրների լուծմանը: Այդ օրինաչափություններն ընդհանուր էին նաև Երևանի նահանգի համար: Տնտեսության մեջ տեղի ունեցող գործընթացներին զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև սպիրտային խմիչքների արտադրության ծավալների որոշ կրճատում և սահմանափակվում էր դրանց վաճառքը³:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 1915 թ. դրությամբ Երևանի նահանգի հինգ՝ Երևանի, Շարուր-Ղարալագյազի, Սուրմալուի, Էջմիածնի և Նախիջևանի գավառներում խաղողի այգիներ

ընդ զբաղեցնում էին 10.579 դես. տարածք, որից 8.287 դես. կամ 78,3 %-ը բաժին էր ընկնում Երևանի (5.438 դես.) և Էջմիածնի (2.849 դես.) գավառներին: Ընդհանուր գումարով հավաքվել էր 774.444 փութ խաղող, որից Երևանի գավառում 491.178 փութ կամ 63,4 %, իսկ 216.410 փութ կամ 27,9 % Էջմիածնի գավառում: Թորվել էր 454.256 դույլ գինի¹, 1912 թ. 2.282.970 դույլի դիմաց, այսինքն՝ 1.828.714 դույլով կամ 80,1 %-ով պակաս:

Սպիրտային խմիչքների, մասնավորապես քաղցրահամ գինիների վաճառքի սահմանափակումների վերացման հարցին անդրադառնում էր նաև Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի անդամ Մ. Պապաջանյանի մոտ 1917 թ. մասիսի 18-ին հրավիրված խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էին շահառուներ Ալիբեկյանը, Բչխիչաձեն, Թարջիմանյանը և Մուրադյանը: Խորհրդակցությունը որոշեց հունիսի 4-ին Թիֆլիսում հրավիրել Անդրկովկասի երկրամասի գինեգործների համագումար: Նախապատրաստական աշխատանքների համար որոշվեց ստեղծել վեց հոգուց կազմված խատանքների համար որոշվեց ստեղծել վեց հոգուց կազմված բյուրո, այդ թվում՝ երեքը Թիֆլիսի գինեգործական կոմիտեի ներկայացուցիչներից, երեքին նշանակելու էր Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն: Վերջինս նշանակելու էր նաև յոթերորդ մարդուն որպես նախագահ²: Ինչ վերաբերում է համագումար հրավիրելուն և խնդրի լուծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին ու վերջնարդյունքին, ապա դրանց մասին տեղեկություններ գտնել մեզ չհաջողվեց:

Այդուհանդերձ, Արևելյան Հայաստանը, մեր դեպքում Երևանի նահանգը, օղու և կոնյակի արտադրությամբ Անդրկովկասում շա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 94, ց. 1, գ. 294, մաս առաջին, թթ. 37-38:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս *KK* на 1917 г., էջ 350-351:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 357:

² Տե՛ս Մշակ, 24 մայիսի, 1917:

րունակում էր գրավել առաջին տեղը, իսկ գինու արտադրությամբ զիջում էր Վրաստանին¹:

Ուսումնասիրվող տարիներին զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին մետաքսագործության ոլորտում: Նախիջևանի գավառը, հատկապես նրա շրջաններից Օրդուբադը հանդիսանում էր նահանգի մետաքսի արտադրության հիմնական կենտրոնը: Մետաքսի արտադրության զարգացումը կապված էր շերամապահության հետ: Նախիջևանի գավառի բնակչիմսյական պայմանները չափազանց նպաստավոր էին ինչպես թթենու այգիները ընդլայնելու, այնպես էլ բոժոժ աճեցնելու համար: Վաճառքի ապրանք էին թե՛ բոժոժի սերմերը, թե՛ ստացված մետաքսը: Ներքին Ագուլիսում բոժոժի սերմը վաճառվում էր 60-ից 90 ռ., իսկ տեղում՝ 60-ից – 72 ռ.: Պետք է նշել, որ մինչև XIX դարի 70–80-ական թթ. Նախիջևանի գավառում թել մանելը մեծ մասամբ, այսպես ասած, տնային գործարանություն էր մնում, չտագործում էին մեծ թվով չարխեր և բազում բանվորներ: Չարխը աշխատեցվում էր ոտքերի միջոցով, նույն բանվորի կողմից, ուրի ձեռքերը զբաղված էին թել մանելով կամ թել քաշելով: Մեծ չարխերի վրա աշխատում էին երկու բանվոր, քանի որ մի բանվորը չէր կարող երկու աշխատանքն էլ կատարել, այստեղ շարժողը և մանողը տարբեր անձեր էին: Մեծ չարխերն արտադրում էին շատ կոպիտ թելեր: Թելը կոպիտ և անկանոն էր, երբ մանվում էր 20, 30, 40 և ավելի բոժոժներից²: Որակյալ թել ստանալը հնարավոր դարձավ միայն սկսած XIX դարի 70-ական թվականներից, երբ արտադրվեց մոտավորապես 12 բոժոժից ստացված

թելը, որը մանվում էր ավելի փոքր և արագապտույտ, այսպես կոչված, Ռաշտի¹ չարխերի վրա²:

XIX դ. 50-ական թվականների վերջերին ռուս արդյունահանող Ալեքսենը Նուրնուս գյուղում հիմնեց մետաքսագործական մեծ գործարան³: Ալեքսենի օրինակով արդյունաբերող Նուրնուսյանց եղբայրները 1861 թ. մանարան են հիմնում Ներքին Ագուլիս գյուղում: Կարճ ժամանակ անց Օրդուբադում շարք է մտնում Բաբանի մանարանը⁴: Սրանք առանձնապես մեծ գործարաններ չէին: Օրինակ, Օրդուբադ քաղաքում միջին հաշվով 20 չարխով աշխատող մանարանները հաշվվում էր 10 հատ, հինգ չարխանի՝ դարձյալ 10, Յոնա գյուղում՝ 50, Վերին Ագուլիսում՝ 15 և այլն, ընդամենը 215 չարխ: Բաբանի և Նուրնուսյանց եղբայրերի մանարաններում միասին հաշվվում էր ընդամենը 390 չարխ⁵: Նուրնուսյանց եղբայրները Ներքին Ագուլիսում կառուցեցին մետաքսագործական ֆաբրիկա: 1866 թ. դրությամբ ֆաբրիկան ուներ մետաքսագործական 50 դասգահ և մինչև 70 աշխատող: Ֆաբրիկայի տարեկան միջին ապրանքաշրջանառությունը հասնում էր 40-ից մինչև 60 հազ. ռ. արծաթի⁶: 1873 թ. արդյունաբերողներ Բաղդասար Պետրոսյանը և Կարապետ Բաբանը ֆրանսիական լավագույն գործարանների օրինակով Օրդուբադ քաղաքում կառուցեցին մետաքսագործական գործարան, իսկ Նուրնուսյանց եղբայրներն այդպիսի գործարան հիմնեցին Ներքին Ագուլիս գյուղում: Շոգեուժով աշխատող այս գործարանները պատրաստում էին երեք տեսակի բարձր որակի մետաքս՝

¹ Կովկասում այս չարխերը ներկրվել էր Պարսկաստանի Ռաշտ քաղաքից: Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս **Н. Тавакалян, Документы и материалы**, էջ 472:

¹ Տե՛ս **Մ. Ադունց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին**, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 194: **Հայոց պատմություն**, հ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 4:

² Տե՛ս Մշակ. 30 հուլիսի, 1882:

սկսած մետաքսի հումքի մշակումից՝ մինչև պատրաստի արտադրանքի թողարկումը: Օրդուբադի գործարանում այդ աշխատանքն իրականացվում էր 60 անիվի, 700 գլանակի և 3 հատուկ մեքենայի միջոցով: Գործարանային շենքը բաղկացած էր երեք հսկայական դահլիճներից, որոնցում իրականացվում էր գործարանային աշխատանքը, չորս սենյակներից գրասենյակների համար, 18 շտեմարանից և 7 սենյակից բնակվելու համար: Ներքին հարկում տեղավորված էին երկու շոգեմեքենաներ, որոնցից մեկն ուներ 5 ձիուժ, մյուսը 12 ձիուժ¹, որոնք բերվել էին Ֆրանսիայից²: Հիմնադրման տարում գործարանում աշխատում էին ութ տասնյակից ավելի բանվորներ և վարպետներ: Տղամարդ վարպետի ամսական միջին աշխատավարձը եղել է 5-ից մինչև 10 ռ., իսկ իգական սեռին՝ 4-ից մինչև 7 ռ.³: Մետաքսի 1 փուլի հասարակ թելը Մոսկվայում վաճառվում էր 450 ռ.⁴:

Ներքին Ագուլիսի գործարանն ուներ չորս սենյակ, երկու միջանցք և մեկ փոքր բակ, որի մեջտեղում գտնվում էր ջրի ավազանը: Միջանցքներում տեղադրված էին 40 անիվներ, որոնց շարժում էր հաղորդում շոգեմեքենան: Գործարանում աշխատողների թիվը կազմում էր 65 հոգի, որից՝ 40՝ վարպետ, 10՝ ենթավարպետ և 15՝ բանվոր: Գործարանն աշխատեց ընդամենը հինգ ամիս՝ հունիսից մինչև հոկտեմբեր: Այդ ընթացքում գործարանը կծկել է մինչև 45

փուլի մաքուր մետաքս, որի փուլը Մոսկվայում վաճառվել է 250-ից մինչև 350 ռ.¹:

Բացի վերագրյալ գործարաններից, Օրդուբադի շրջանում գործում էին տեղացիների սեփականություն հանդիսացող ևս 26 գործարան, որից 1-ը՝ Նուռնուս գյուղում, 14 անիվանի, 17-ը՝ Օրդուբադում, 17 անիվանի, 8-ը՝ Վերին Ագուլիսում և Վերեկատում, 73 անիվանի: Բոլոր գործարաններում աշխատում էին 722 մարդ, որից երկու սեռից 356-ը կամ 49,3 %-ը թել քաշողներ: Նշված գործարանների չարխերը շարժման մեջ էին դրվում երեք անիվների միջոցով: Մետքսաթելի փուլը, որը փաթաթվում էր ձեռքի անիվի միջոցով գնահատվում էր մինչև 200 ռ.: Բոլոր գործարանները միասին տարեկան միջինը փաթաթում էին մոտ 200 փուլի մետաքս, ավելի քան 40 հազ. ռ. արժողությամբ²: Արտահանվող մետաքսը, սովորաբար, պտուտակավոր մամլիչի միջոցով դարձնում էին հակ և արտահանում Մոսկվա կամ արտասահման վաճառքի համար՝ փուլը 300-ից մինչև 700 ռ.: 1880-ական թթ. երկրորդ կեսերին նահանգում մետաքսի արտադրության ծավալները զգալիորեն կրճատվեցին կապված բոժոժի հումքի նվազման հետ: Այսպես, եթե 1883 թ. նահանգում հավաքվել էր մինչև 6 հազ. փուլ բոժոժ, ապա 1884 թ.՝ 4,3 անգամ պակաս³: Պատճառը բոժոժի աճեցման և դրանց խնամքի հետ կապված որակյալ մասնագետների բացակայությունն էր: Տվյալ բնագավառի համար նոր կադրերի պատրաստման ուղղությամբ նահանգում առաջին քայլերը կատարվեցին 1884 թ. վերջերին, երբ նահանգի ղեկավարությունը դիմեց երկրամասի Պետական գույքի վարչությանը Օրդուբադից մարդիկ գործուղել Եվրոպա շերամապահության մեջ հմտանալու համար:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 235–236:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՕՅԴ ձա 1889 ռ., էջ 25:

¹ Թաց բոժոժը միջև մանարան տանելը, տաք ջրի մեջ եփում էր, ավելորդ նյութից մաքրելու համար, չորացվում էր և հետո թել քաշելու ծառայում: Մի փուլի չոր բոժոժ ստանալու համար հարկավոր էր մոտ 3 փուլ 10 ֆունտ զերազանց և մոտ 3 ½ փուլի հասարակ թելից բոժոժ, իսկ մեկ փուլի թելի համար հարկավոր էր 4 ½ շատ զերազանց և 6–7 փուլի հասարակ չոր բոժոժ: Տե՛ս Մշակ, 30 հուլիսի, 1882:

² Տե՛ս *Сб. свѣдѣній о Кавказѣ*, т. 7, էջ 234:

³ Տե՛ս ՕՅԴ ձա 1889 ռ., էջ 25:

⁴ Տե՛ս Մշակ, 30 հուլիսի, 1882:

⁵ Տե՛ս *Сборник свѣдѣній о Кавказѣ*, т. 7, էջ 234:

Խնդրանքը բավարարվեց¹: Ավելին, նույն տարում Երևանի ուսումնական սեմինարիային առընթեր կազմակերպվեց շերամսպահության որակի բարձրացման դասընթաց²: Մյուս դժվարությունը շերամի որդի պակասն էր: 1891 թ. դրությամբ Նախիջևանի գավառի Օրդուբադի շրջանում ստացվել էր ընդամենը 1.500 փուֆ շերամի որդ, որի փուֆը վաճառվել էր 9-ից մինչև 14 ռ.: Մետաքսը փաթաթվում էր 22 գործարաններում: Բոլոր գործարանների արտադրողականությունը հասնում էր մինչև 72 հազ. ռ.³: Հաղթահարելով դժվարությունները, աստիճանաբար վերականգնվում էր նահանգի արդյունաբերական կարևոր ճյուղերից մեկը: Գործարկվեցին մետքսագործական նոր գործարաններ ու արտադրամասեր: Հետազոտական աշխատանքներ էին տարվում շերամի որդի ստացման արդյունավետությունը բարձրացնելու և խնամքը որակյալ կազմակերպելու ուղղությամբ: 1898 թ. դրությամբ Նախիջևանի գավառի զանազան տեղերում գործում էր 21 գործարան, 439 աշխատատեղերով⁴: Երևանի նահանգում շերամապահությամբ զբաղվում էր միայն Նախիջևանի գավառի, գլխավորապես Օրդուբադի շրջանի բնակչությունը: Արդյունաբերության այդ ճյուղը թեև դանդաղ, բայց կայնապես առաջադիմում էր:

1900 թ. դրությամբ Նախիջևանի գավառում հավաքվել էր 5.500 փուֆ բոժոժ, որից 600 փուֆը հատկացվել է շերամի սերմի պատրաստմանը, իսկ մնացած 4.900 փուֆը վաճառելու համար⁵: Նշենք, որ շերամապահությունը դժվար և ծախսատար զբաղմունք էր: Օրինակ, Նախիջևանի գավառում 12 մսխալ որդ աճեցնելու վրա ծախսվում էր 32 ռ.: Այդ թվի որդերից ստացվում էր միջինը 7 ½

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՕՅԴ Յձ 1891 շ., էջ 12:

⁴ Տե՛ս ՕՅԴ Յձ 1898 շ., էջ 8: ՕՅԴ Յձ 1900 շ., էջ 7:

⁵ Տե՛ս ՕՅԴ Յձ 1900 շ., էջ 7:

փուֆ բոժոժ, 97 ռ. 50 կոպ. արժողությամբ (նշված տարում բոժոժի փուֆը վաճառվում էր 13 ռ.), հետևաբար 4.900 փուֆ բոժոժի վաճառքից մաքուր եկամուտը կազմել է 42.794 ռ.¹: 600 փուֆ բոժոժից ստացվում էր 35 փուֆ որդ, Նախիջևանի գավառում մսխալ որդը վաճառվում էր 40 կոպ.², այսինքն՝ վաճառքից գոյացել է 1.400 ռ.:

XX դ. սկզբներին Նախիջևանի գավառում և շերամապահությամբ զբաղվող մյուս գավառներում դիտվել են հետընթաց տեղաշարժեր: Դիմենք վիճակագրական տվյալներին: 1912 թ. Նախիջևանի գավառում, հատկապես Օրդուբադի շրջանում շերամապահությամբ զբաղվում էր 1.285 տնտեսություն, իսկ ամբողջ գավառում՝ 2.795 տնտեսություն, էջմիածնի գավառում այդպիսի տնտեսությունների թիվը կազմում էր 136, իսկ Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 21 տնտեսություն: Նույն տարում Նախիջևանի գավառում բուծվել էր 4.378 փուֆ բոժոժ, որի փուֆը վաճառվել էր 11 ռ. 50 կոպ. մինչև 16 ռ., փաթեթավորված մետաքսի փուֆը՝ միջինը 190-ից մինչև 200 ռ., իսկ մետաքսի կտորինը՝ 40 ռ.: էջմիածնի գավառում հավաքվել էր 292 փուֆ 20 ֆունտ բոժոժ, փթի միջին գինը եղել էր 12-ից մինչև 18 ռ., Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 45 փուֆ, փթի միջին գինը՝ 11-ից մինչև 16 ռ.³:

Համեմատության համար նշենք, որ 1906 թ. Նախիջևանի գավառում բուծվել էր 6.902 փուֆ բոժոժ, փուֆը վաճառվել էր 18 ռ., փաթեթավորված մետաքսին՝ 220 ռ., մետաքսի կտորին՝ 30 ռ.: Նշված տարում Շարուր-Դարալագյազի գավառում ստացվել էր 27 փուֆ բոժոժ, փթի միջին գինը եղել է 14 ռ.: 1907 թ. Նախիջևանի գավառում բուծվել էր 6.361 փուֆ բոժոժ, որի միջին գինը կազմում էր 18-ից 20 ռ., փաթեթավորված մետաքսին՝ միջինը 220 ռ., մե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՕՅԴ Յձ 1912 շ., էջ 12:

տաքսի կտորի միջին գինը եղել է 30 ռ.: Նույն տարում Շարուր-Դարալագյազի գավառում բուծվել էր 27 փուլ բոժոժ, որի փուլը վաճառվել էր 14 ռ.: 1908 թ. Նախիջևանի գավառում ստացվել էր 4.860 փուլ բոժոժ, փուլը վաճառվել էր միջինը 15 ռ., փաթեթավորված մետաքսը՝ միջինը 200 ռ., մետաքսե կտորին՝ միջինը 30 ռ.: 1909 թ. համապատասխանաբար՝ 5.120, 15, 220, 30 ռ.¹: 1910 թ. համապատասխանաբար՝ 4.380 փուլ, 18 ռ., 200 ռ. և 30 ռ.²:

Հայկական մետաքսը վաճառվում էր Մոսկվայում և եվրոպական երկրներում:

Երևանի նահանգի Արաքս գետի հովտում վաղուց մշակվում էր բամբակ, որը, սակայն, ցածրորակ լինելու պատճառով բացառապես բավարարում էր տեղական բնակչության պահանջները և չնչին մասն էր միայն արտահանվում նահանգի սահմաններից դուրս: Պատճառները հիմնականում երկուսն էին: ա) Տեղական «կարագոզա» ցածրորակ (տալիս էր կարճ և անորակ թել) սերմի օգտագործումը: բ) Բամբակի հումքը մշակելու ավանդական եղանակը: Դաշտից բամբակի կոկոմը հավաքում էին առանց տեսակավորման, իսկ հումքը սերմերից և տերեկիներից մաքրում էին ձեռքի պարզունակ «չիխրիկ» կոչվող մեքենայի օգնությամբ, վերջնարդյունքում ստացվում էր ոչ լիարժեք մաքրված բամբակ: Ահա թե ինչու, այսպես կոչված, մաքուր բամբակից արտահանվում էր շուկա շատ քիչ քանակությամբ՝ 4–5 փուլ բամբակ³: Երևանի և Նախիջևանի շուկաներից բամբակը ուղտերի կամ ձիասայլերի միջոցով հասց-

նում էին Թիֆլիս, իսկ այնտեղից արտասահմանյան առևտրի տնե-րը գնելով բամբակը արտահանում էին Մոսկվա և Մարսել¹:

1862–1864 թթ., երբ ԱՄՆ-ից դադարեց (պատերազմի պատ-ճառով) բամբակի արտահանումը Եվրոպա, կովկասյան բամբակի պահանջը կտրուկ աճեց: Երևանի նահանգում զարկ տրվեց բամբակագործության զարգացմանը՝ ընդարձակվեցին բամբակի տնկա-դաշտերը (պլանտացիաները): 1864 թ. դրությամբ նահանգում բամբակի տնկադաշտերը հասցվեցին մինչև 32 հազ. դես.: Սկսեցին ցանել ամերիկական և եգիպտական բերքատու և որակյալ սերմեր: Նշված տարում նահանգի բամբակագործները ստացան 300 հազ. փուլ մաքուր բամբակ, 3 մլն. ռ. արժողությամբ², որը կազմում էր նախորդ տարիների միջին մակարդակի մոտ 60 %-ը: Այս ամենին հավելենք, որ Երևանի նահանգում բամբակագործության բնագա-վառում տնտեսական զարգացումը ընթացավ հումքը տեղում մշա-կելու, այն է՝ մաքրելու, սանդեքելու (սանրելու) և պատրաստի արտադրանք տալու սկզբունքով: Այլ խոսքով՝ նախատեսվում էր հաղթահարել հիմնական դժվարությունները կապված բամբա-կագույն ձեռնարկությունների պակասի և դրանց տեխնիկական թեր զինվածության հետ: Իրական վիճակը պատկերացնելու հա-մար բավական է նշել, որ 1864 թ. դրությամբ Երևանի նահանգում կային ամերիկական սարքավորումներով աշխատող այդպիսի եր-կու գործարան³: Բամբակագույն արհեստանոցներ կային նաև քա-ղաքներին մոտ գտնվող մի քանի գյուղերում ևս:

Հաղթահարելով դժվարությունները, աստիճանաբար զարգա-նում էր նահանգի տնտեսության այս կարևոր ճյուղը: Նահանգի բամբակագործության կենտրոններում՝ Երևանի, Էջմիածնի, Նա-

¹ Այս ամբողջ արտադրանքը Նախիջևանի գավառում արտադրվել է 16 գործա-րաններում, 375 աշխատատեղերով, գործարանների շրջանառությունը կազմել է 126240 ռ.: Տե՛ս ՕՅԴ ՁԵ 1909 Ձ., էջ 9:

² Տե՛ս ՕՅԴ ՁԵ 1906 Ձ., էջ 7: ՕՅԴ ՁԵ 1907 Ձ., էջ 9: ՕՅԴ ՁԵ 1908 Ձ., էջ 10: ՕՅԴ ՁԵ 1909 Ձ., էջ 9: ՕՅԴ ՁԵ 1910 Ձ., էջ 10:

³ Շատ հաճախ, նահանգից բամբակի հումքն ուղարկում էին Ռուսաստանի ֆաբրիկաներ վերամշակելու համար:

¹ Տե՛ս Н. Тавакалян, Документы и материалы, էջ 538:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 406:

³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 399:

234

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³ Մշակ, 23 հունվարի, 1888:

բամբակի գինը բարձրացավ մինչև 9 ռ. 50 կոպ.: «Այս վերջին օրերում,- նշում էր թերթը,- յայտնվեց և չորրորդ ֆիրման Լոդոն քաղաքից, որի ներկայացուցիչները երեք հոգի են, հենց այս վերջինների հրապարակ դուրս գալու առաջին օրը ֆիրմաների մեջ մրցութիւն առաջացաւ և նույն օրում բամբակը վաճառվեց 10 ռ. 20 կոպ. և այդպէս էլ շարունակվում է»¹: Ըստ նույն հրապարակման՝ բամբակի գների հետ թանկացել են մանուֆակտուրային ապրանքները: «Այն չիթը, որի արշինը առնվում էր 10 կոպ. այս տարի 12-ով հազիւ կարելի է առնել...»²:

Կան փաստեր այն մասին, որ նահանգում տարվա բամբակի ամբողջ բերքը (552.957 փութ) գնել են Լոնդի, Մոսկվայի, Յարոսլավի և Թիֆլիսի առևտրական ընկերությունները և մանր մի քանի այլ գնորդներ: Տեղական սերմերից բամբակի փթի միջին գինը եղել է 6 ռ. 20 կոպ., իսկ ամերիկական սերմերից՝ 7 ռ. 50 կոպ.: Բամբակի վաճառքից բնակչության մաքուր եկամուտը կազմել է 2.878.753 ռ.:

Բամբակի առևտրով զբաղվում էին նաև տեղացի առևտրականները, հատկապես զոկերը: Հատկանշական է, որ տեղացի առևտրականները բամբակն արտահանելով արտասահման, այնտեղից ներկրում էին զանազան տեսակի ապրանքներ: Այս կապակցությամբ «Մշակ» թերթը գրում էր. «Տեղացի վաճառականներն ինչ եռանդով, որ բամբակ են արտահանում՝ կրկնակի եռանդով ներս են բերում շաքար և թեյ»³:

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին համաշխարհային շուկայում բամբակի նկատմամբ պահանջն ընկնում էր: Այս իրավիճակն իր ազդեցությունն ունեցավ Երևանի նահանգում բամբակագործության մշակույթը նոր պայմաններին համապատասխանեցնելու գոր-

ծում: Դա իր արտահայտությունը գտավ նրանում, որ բամբակագործները շեշտը դնելով ճյուղի տեխնիկական առաջընթացի, նոր տեսակի սերմեր օգտագործելու և ավելի արդյունավետ եղանակով՝ շարային ցանք կատարելու վրա, շարունակաբար բամբակի տնկարանների հաշվին ընդլայնում էին հացաբույսերի ցանքատարածությունները, խաղողի այգիները և ծխախոտի ու յուղատու բույսերի տնկադաշտերը:

Դիմենք պաշտոնական վիճակագրությանը: Այսպես, 1906 թ. 1893 թ. համեմատությամբ Երևանի նահանգում բամբակի տնկարանները կրճատվել են 7.858 դես. կամ 24,3 %-ով, 1906 թ. եղել է 24.433 դես., 1893 թ. 32.291-ի դիմաց, 1907 թ. (24.131 դես.) 1906 թ. համեմատությամբ կրճատվել է 302 դես. կամ 1,2 %-ով, 1908 թ. (18.050 դես.) 1907 թ. համեմատությամբ կրճատվել է 6.081 դես. կամ 25,2 %-ով: Բերքատվությունը ըստ տարիների այսպիսի պատկեր է տալիս՝ 1893 թ.՝ 552.957, 1906 թ.՝ 386.779, 1907 թ.՝ 369.572 և 1908 թ.՝ 380.985 փութ բամբակ: Թվական տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ 1983 թ. մեկ դեսյատինի միջին բերքատվությունը կազմում էր 17,1, 1906 թ.՝ 15,8, 1907 թ.՝ 15,3 և 1908 թ.՝ 21,1 փութ բամբակ: 1893 թ. ամերիկական սերմի մեկ փութ բամբակի վաճառքի միջին գինը եղել է 7 ռ. 50 կոպ., տեղականին՝ 6 ռ. 20 կոպ., 1906 թ.՝ համապատասխանաբար՝ 9 ռ. մինչև 11 ռ. 30 կոպ., 7 ռ. մինչև 10 ռ., 1907 թ.՝ 10 ռ. մինչև 12 ռ. 50 կոպ., 7 ռ. մինչև 11 ռ., 1908 թ.՝ 9 ռ. մինչև 10 ռ. և 7 ռ. մինչև 7 ռ. 50 կոպ.:¹ Թվական տվյալներից կարելի է հետևություն անել, որ Երևանի նահանգում նշված տարիներին թեև բամբակի մշակումը կատարվում էր ցանքատարածությունների շարունակական կրճատման պայմաններում, այնուամենայնիվ ստացված արդյունքները շահութաբեր էին:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Մշակ, 17 մարտի 1888:

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՕՅԴ ՅՁ 1892 չ., էջ 4-5: ՕՅԴ ՅՁ 1906 չ., էջ 5: ՕՅԴ ՅՁ 1907 չ., էջ 4: ՕՅԴ ՅՁ 1908 չ., էջ 4-5 տվյալների հիման վրա:

Այդ հաջողությունները դրական տեղաշարժեր էին նշանավորում բամբակագործության հետագա զարգացման համար: Բամբակի մշակումը կազմակերպվում էր այն հաշվով, որ բացի սեփական պահանջները բավարարելուց նաև արտահանվի, մանավանդ, որ արտաքին շուկայում բամբակն արդեն մեծ պահանջարկ ուներ:

Երևանի նահանգում բամբակագործության բարելավումը ամրապնդվում էր տեխնիկատնտեսական միջոցառումներով, որոնց մեջ էական դեր պիտի խաղային բամբակի տնկարանների ընդարձակումը, բամբակենու բարձրորակ սերմերի օգտագործումը և աշխատանքների մեքենայացումը: Ծավալվեց և վերելք ապրեց բամբակագործությունը: Ընդարձակվեցին բամբակի ցանքատարածությունները: 1909 թ. դրությամբ բամբակի տնկարանները զբաղեցնում էին 19470 ½ դես., այսինքն՝ նախորդ տարվանից 1420 ½ դես. կամ 7,3 %-ով ավել, 1910 թ. 1909 թ. դիմաց բամբակի տնկադաշտերը ընդարձակվել են 3150,5 դես. կամ 13,9 %-ով, հասնելով 22.620,5 դես., 1912 թ. 1910 թ. դիմաց ավելացել է 524,5 դես. կամ 2,3 %-ով, կազմելով 23.145 դես.¹:

Ըստ տարիների բամբակի բերքատվությունը եղել է համապատասխանաբար՝ 344.323, 361.594 և 467.652 փութ, իսկ 1914 թ.՝ 700 հազ. փութ²: 1910 թ. մեկ դես. ստացվել էր մոտ 16 փութ մաքուր բամբակ, նախորդ տարվա 17,6 փութի դիմաց, 1912 թ.՝ 20,2 փութ: Բամբակի փութը վաճառվել է այն գներով ինչպես 1909 թ.՝ ամերիկական տեսակի բամբակի փութը՝ 14 ռ., տեղականը (կարագրա՝ 10-ից մինչև 12 ռ., իսկ 1912 թ.՝ համապատասխանաբար՝ 10-ից մինչև 13,5 ռ. և 9-ից մինչև 11,3 ռ.³:

Պատերազմի նախօրյակին Երևանի նահանգում կար բամբակ մամլող 19 սարք՝ յուրաքանչյուրը 10-60 հազ. փութ արտադրողականությամբ¹:

Արդյունաբերության անկարևոր ճյուղերից էր ծխախոտագործությունը: Դա պայմանավորված էր տվյալ ճյուղի ցածրորակ սերմերի օգտագործումով (սերմը ներկրվում էր Թուրքիայից, որից ստացվում էր մախորկա՝ ցածրորակ ծխախոտ), աշխատարար բնույթով և ուներ ավելի ցածր մեքենայացման մակարդակ: Բավական է նշել, որ նահանգում անգամ չկար ծխախոտի ֆաբրիկա: Ուստի ստացված ամբողջ հումքը իրացվում էր տեղում՝ բավարարելով բնակչության կարիքները²: Հատկանշական է, որ ծխախոտի մշակությամբ զբաղվում էին նահանգի գրեթե բոլոր գավառները, հատկապես Սուրմալուի և Երևանի գավառները:

Ժամանակաշրջանի փաստավավերագիր նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ռուսական տիրապետության օրոք Երևանի նահանգը, անշուշտ, առաջընթաց է ապրել գրեթե բոլոր ոլորտներում:

¹ Հաշվարկը կատարվել է ըստ ՕՅԴ 3a 1909 թ., էջ 4: ՕՅԴ 3a 1910 թ., էջ 4: ՕՅԴ 3a 1912 թ., էջ 6 տվյալների:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 6:

³ Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1909 թ., էջ 4: ՕՅԴ 3a 1910 թ., էջ 4: ՕՅԴ 3a 1912 թ., էջ 6:

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 6:

² Տե՛ս ՕՅԴ 3a 1912 թ., էջ 8-9:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
Երևանի նահանգի կազմավորումը: Նահանգն Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների հոլովությունում և վարչակարգը (1827–1917 թթ.)	6
1. Երևանի և Նախիջևանի խանությունների վարչական կառուցվածքը և կառավարումը Ռուսաստանին միանալուց մինչև 1849 թ.	6
2. Երևանի նահանգի կազմավորումը, վարչատարածքային փոփոխությունները և կառավարման համակարգը XIX դ. 40-ական թվականների վերջից – 1917 թ.	22
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
Երևանի նահանգի բնակչությունը 1850–1915 թթ.	99
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
Արհեստները, արդյունագործությունը և առևտուրը	176

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱԼԽԱՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ,
ԱՐՀԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

ГАМЛЕТ МАЛХАСОВИЧ АРУТЮНЯН
АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА
ЕРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ, РЕМЕСЛА И ТОРГОВЛЯ
HAMLET M. HARUTYUNYAN
ADMINISTRATIVE-DEMOGRAPHIC PICTURE OF THE YEREVAN
PROVINCE, CRAFTS AND TRADE

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ Լ. Գրիգորյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 18.09.2020 թ.
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>